

KRONIKA

CASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

LETNIK 38

ŠT. 1/2

LETO 1990

1772

Ex libris F. A. Breckerfeld.

Breckerfeldov ekslibris v knjigi G.A. Scopolija *Flora Carniolica*, ki se danes nahaja v knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani.

Lani je slovenska javnost z različnimi prireditvami počastila 300-letnico izida Valvasorjeve *Slave* vojvodine Kranjske, v letu 1990 pa mineva 250 let od rojstva dolenjskega graščaka Franca Antona Breckerfelda (3.1.1740 Stari grad – 30.1.1806 Ljubljana), ki je v nekem smislu nadaljeval Valvasorjevo delo: za nekatere kraje in gradove Dolenjske je zbral in napisal dragocene dodatke Valvasorju (objavljeno v MHK 1860, 15), za mnoge pa je napisal kar obširne monografije. Gradi-vo je zapustil v rokopisu z naslovom *Versuch und Beitrag zu einer Landkrainerischen Topographie*, 1790. Kot član Kranjske kmetijske družbe je zanjo napisal pripombe k vinogradniškemu zakonu in med ljudstvom zbral slovenske botanične in zoološke izraze, pregovore in izraze za kmečka opravila. Del njegove knjižnice je pridobil Jožef Kalasanc Erberg, z njegovo zapuščino pa je ob koncu 19. stoletja prišla v takratni kranjski Deželni muzej. Kronika se s tem kratkim zapisom oddolžuje spominu tega ljubeznivega delavca za slovenski narodni preporod, naslednja številka pa bo prinesla obširnejši članek o njem.

KAZALO

<i>Otorepec Božo</i> : Gradič Mala Loka pri Trebnjem	3
The Mala Loka Manor-House near Trebnje	
<i>Golec Boris</i> : Načelnikov hišni arhiv v Podkorenu	7
The Home Archives of »Načelnik« at Podkoren	
<i>Bučič Vesna</i> : Urarstvo na slovenskem Štajerskem	19
Clockmaking in the Slovene region of Styria	
<i>Valenčič Vlado</i> : Začetki organizacije našega mlekarstva	30
The beginnings of the organisation of our milk industry	
<i>Vrišar Sergej</i> : Kroji slovenskega sokolstva in orlovstva med leti 1863 – 1941	43
Models of the Slovene Hawks and Eagles from 1863 – 1941	
<i>Dular Anja</i> : Katalog Okrajne učiteljske bukvarnice v Črnomlju	49
Catalogue of the District Teacher's Library at Črnomelj	
<i>Švajncar Janez J.</i> : Albin Mlakar – pozabljeni vojak	50
Albin Mlakar – the forgotten soldier	
<i>Brodnik Vilma</i> : Dobrodelnost v Ljubljani med prvo svetovno vojno	56
Charity work in Ljubljana during World War I.	
<i>Dular Andrej</i> : Zdravstvo in veterinarstvo v občini Črnomelj od začetka 20. stoletja do leta 1985	65
Health and Veterinary Science in the Municipality of Črnomelj from the beginning of the 20th century to 1985	
<i>Marušič Branko</i> : Zgodovina in zgodovinska veda ob slovenski zahodni meji v letu 1989	67
History and historical science on the Slovenian western border in the 1989	

Izdajateljski svet: dr. Tone Ferenc, dr. Ferdo Gestrin (predsednik), Metka Gombač, Nada Holynski, dr. Olga Janša -Zorn, dr. Jože Koropec, Janez Kos, Antoša Leskovec, dr. Božo Otorepec, Slavica Pavlič, Marija Sernoder, dr. Mirko Stiplovšek, Prvenka Turk, Maja Žvanut

Uredniški odbor: France Dobrovoljc, dr. Tone Ferenc, Dr. Ferdo Gestrin, mag. Stane Granda (odgovorni urednik), dr. Olga Janša-Zorn, Janez Kopač, dr. Božo Otorepec, Peter Stres, Kristina Šamperl-Purg, dr. Zmago Šmitek, dr. Sergij Vilfan, dr. Peter Vodopivec, Maja Žvanut (glavna urednica) – Opremil: Roman Hribar – Prevodi: Baukje Ojganič – Bibliografska obdelava: Anja Dular – Uredništvo: Narodni muzej, Prešernova 20, 61000 Ljubljana (tel. 061/218-886 int. 17) uprava: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 12, 61000 Ljubljana – Sofinancirata Republiški komite za znanstveno raziskovanje in tehnologijo in Republiški komite za kulturo – Tisk: Roman Hribar

GRADIČ MALA LOKA PRI TREBNJEM

BOŽO OTOREPEC

Ozemlje današnje Dolenjske je že od 9. stoletja spadalo pod Savinjsko krajino, v kateri so krajiško oblast izvajali krajišniki oziroma mejni grofje. Med 9. in prvo polovico 11. stoletja so bili ti iz rodu koroške Heme. Ti so razširili meje Savinjske krajine vse do Sotle in spodnje Krke. Iz tega rodu so bili tudi gospodje Višnjegorski, ki so po Heminem rodu podedovali velike dele slovenske zemlje in ki so se s prvotnega sedeža na gradu Pux v zgornji dolini Mure v prvi polovici 12. stoletja naselili na svoja kranjska posestva in se začeli imenovati po Višnji gori. Njihova posest je segala od zgornje Krke, Višnje gore in Litije vse do podnožja Gorjancev. Leta 1136 so ustanovili cistercijski samostan v Stični ter mu darovali veliko svoje posesti. Stična je postala pomemben srednjeveški kulturni in prosvetni center tega dela Slovenije.

Med ministeriali Višnjegorskih – vitezi, ki so jim služili z orožjem za podeljeno zemljiško posest – so bili Mehovski, Kronovski, Čreteški, Mirenski, Hmeljniški, Prežeški, Lihtenberški¹ ter celo vitezi iz Reifensteina, današnje Blagovne vzhodno od Celja. Eden od njih, vitez Hartman iz Reifensteina je med leti 1136 in 1169 podaril stišskemu samostanu svojo posest v kraju Loka (»Long«) pri Trebnjem, ki ga zgodovinarji postavljajo na področje Velike in Male Loke.² Leta 1169 je oglejski patriarh Ulrik potrdil Stični poleg ostalih tudi to donacijo dveh hub oz. kmetij v vasi Loka.³

Leta 1277 je stiški opat Konrad zaradi dolgov prodal opatu Bernardu in samostanu v Reinu na Štajerskem samostansko posest t.j. 17 hub v krajih Mačkovec, Videm in Roje.⁴ Zaradi oddaljenosti tega samostana pa je verjetno Stična za Rein to posest upravljala posebej. Tako se v odlomku urbarja iz okoli leta 1400 navaja, da je imela Stična pod odvetništvom Svibenjske graščine 24 kmetij v Veliki Loki ob Temenici in osem kmetij v Mali Loki (»ze Klain Laakch«) poleg še številnih drugih. Omenjeni urbar dobesedno navaja: »V Mali Loki je osem kmetij, vsaka daje (za odvetništvo) eno merico ovsa in eno kokoš ter dve pogachi (»pagatschen«), spadajo pa pod Stično«.⁵

Leta 1409 je avstrijski vojvoda Ernest Železni potrdil samostanu v Reinu med drugim tudi posest na Kranjskem in to v svibenjskem deželskem sodišču v vaseh Zagorica, Reka,

Škovec, MALA LOKA, Žabjek, Potok in drugje.⁶ Čeprav se torej Mala Loka ob prodaji Stične štajerskemu Reinu leta 1277 direktno ne omenja, smemo vendarle domnevati, da je bilo med takrat prodano posestjo tudi tistih osem kmetij v Mali Loki. Kajti dejstvo je namreč, da je še mnogo kasneje, to je leta 1607, Lovrenc Spičik kupil posestvo Mala Loka od opata Matije in konventa v Reinu, ki je torej vse do tedaj bil dejanski pravni lastnik tega posestva.⁷

Desetino od prosa in lanu, ki ga je pobirala graščina v Trebnjem leta 1436 po fevdni knjigi grofov Celjskih, je v Mali Loki odrajtovalo sedem in pol kmetij, očitno se je medtem odtujilo pol kmetije od prejšnjih osmih.⁸

Žal nam zgodovinski viri o Mali Loki potem dolgo časa popolnoma molče. V velikem urbarju Stične iz leta 1505 je v okrožju Temenice navedena le samostanska posest v Veliki Loki s 17 kmetijami.⁹ Omenjata se sicer v Hribskem okrožju dve kmetiji v »Khleyn Lakch«, toda tu gre za Malo Loko pri Žalni.¹⁰ Naša Mala Loka je bila takrat pravno še last Reina, zato se v tem urbarju ne navaja. Kdaj naj bi graščina Mala Loka z gradom prišla v last rodbine Gall, se ne da ugotoviti. Trditev, da so bili »lastniki gradu« (!) leta 1471 Janez, leta 1478–1507 Ludvik in 1598 Franc pl. Gall, ni z ničemer dokazana.¹¹ V viru, ki je za to uporabljen, to je zapuščinskem inventarju Ehrenreicha Galla iz 1653, se sicer pod temi datumi navajajo le razna fevdna pisma oz. fevdne podelitve na navedene Galle brez navedbe, da gre za posest v Mali Loki.¹² Odgovor na to vprašanje bi mogel dati le v celoti ohranjen tekst teh podelitev, tega pa žal ni.

Prvo doslej znano dokumentirano poročilo o Gallih v Mali Loki je šele iz leta 1585. V vizitacijskem poročilu oglejskega generalnega vikarja Bizancija iz tega leta o razširjenosti protestantizma po Dolenjski, se omenja, da je bil med protestanti tudi »graščak Gall iz Male Loke«.¹³

S kupno pogodbo, sklenjeno 4. maja 1607 leta v Reinu, je opat Matija iz Reina prodal Lovrencu Spiciku oz. Spičiku (»Spizigkh«, »Spitschikh«, »Spitschikh«) posestvo Mala Loka (»das Guett Khlein Lagkh«). Za to prodajo cerkvenega imetja je moral predhodno dati svoje privolenje tedanji deželni knez nadvojvoda Ferdinand Avstrijski, kar je storil s

Mala Loka v Valvasorjevi Topografiji Kranjske

posebno privolitveno listino izdano 7. junija 1607 v Gradcu.¹⁴ Žal nam je vsebina obeh listin znana le iz zelo kratkih povzetkov v zapuščinskih inventarjih.

Omenjeni Spicik oz. Spiček pa verjetno posestva ni upravljal sam, ampak je imel tam svojega upravitelja; eden od teh je bil ljubljanski meščan Melhior Foresto in ob prevzemu je bil sestavljen popis premoženja.¹⁵ V času omenjenega Spičika je gospostvo Mala Loka obsegalo: lastna obdelovalna polja v obsegu petih kmetij, dalje 21 podložnih kmetij, šest gostačev, mlin pod gradom, šest kmetij v Javorju (»Jauar«?) s štirimi vinogradi v Novi gorci ter vinograde v Papina Gorici (»Papina perkh«?).¹⁶

Toda že leta 1634 je Janez Krstnik Spiček s kupno pogodbo, sklenjeno 18. marca, prodal posestvo Mala Loka z vsem pripadajočim Ehrenreichu pl. Gallu.¹⁷

Ta je umrl decembra 1652 ali v začetku januarja 1653, kajti zapuščinski inventar, sestavljen po njegovi smrti v Mali Loki, nosi datum 16. januarja 1653 in med drugim našteva mnoge listine za Malo Loko.¹⁸

Lastniški delež na Mali Loki je imel tudi Maksimiljan Spiček, čigar vdova Marija Saloma je njun delež tudi prodala omenjenemu Ehrenreichu Gallu s pogodbo sklenjeno 13. aprila 1653.¹⁹

Kdo je bil Ernest Zupančič pl. Rosenhof, ki ga kot lastnika Male Loke navaja tudi Valvasor, ni točneje znano.²⁰ V zapuščinskem inventarju se omenjata prodajna pogodba za Malo Loko, sklenjena v Ljubljani dne 4. marca 1686 med Zupančičem in Jurijem Andrejem Lukančičem »von Hertenfels und Alten-

lagkh«, ter predajna listina datirana 6. maja 1686.²¹

Jurij Andrej Lukančič je bil iz znane rodbine Lukančičev, loških meščanov, ki so obogateli z železarstvom in bili lastniki starološke graščine, po kateri so imeli tudi plemiški predikat.²²

Toda Jurij Andrej Lukančič je še isto leto meseca decembra umrl, kot to slikovito poroča tudi Valvasor. Tudi v njegovem zapuščinskem inventarju se navajajo listine o Mali Loki, ki smo jih omenili že zgoraj.²³

Njegova vdova Ana Katarina Lukančič, hči Janeza Adama Galla z Gallensteina, je bila lastnica Male Loke v Valvasorjevem času, to je ok. leta 1688–1689.

Valvasor imenuje Malo Loko v svoji Slavi vojvodine Kranjske kot »gradič«, nemško »Schlösslein Klein-Lack«, ki je bil oddaljen od Ljubljane šest milj in od Novega mesta tri milje. Leži na prijetnem in veselem kraju na zračnem hribčku. Pod sabo gleda Temenico, ki teče tod mimo. Nemško ime Klein Lack izvira iz kranjskega imena tega gradu »Malaloka«, kar pomeni toliko kot majhen travnik. Nekoč je pripadal baronom Gallom (a ti so postali baroni šele 1650! – op. B. O.) pa je s prodajo prišel na gospoda Jurija Andreja Lukančiča, kateremu pa je tisti bledi sel, ki trka tako na vrata gradov kot beraških koč, leta 1686 odpovedal tako gradič kot njegovega lastnega telesa stanovanje. Zato vodi gospodarstvo sedaj njegova vdova Ana Katarina, rojena Gall, kar sama. – Tla tod okoli so lepo oblikovana in plodna, zato se najdejo tod dobra polja, lepi travniki, mnogo sadja, nedaleč pa tudi vinogradi.«²⁴

Sliki gradu Mala Loka je Valvasor objavil dvakrat: prvič v Topografiji vojvodine Kranjske in drugič v Slavi vojvodine Kranjske. Prva risba je nekoliko daljša in se zato vidijo tri kolesa na grajskem mlinu, dočim se v Slavi vidi ta le dve. Risba v Topografiji je izdelana bolj skrbno in natančno. Prikazuje preprosto enonadstropno poslopje s stolpiči (erkerji) ob vogalih in večjim stolpom nad vhodnimi vrati. Pred gradom je večje gospodarsko poslopje, spredaj levo je manjša zgradba, ob Temenici pa grajski mlin na tri kolesa.

Leta 1718 je bil 28. marca v Mali Loki sestavljen zapuščinski inventar po pokojni Mariji Frančiški pl. Wallensperg. Ta je bila prvič poročena s Francem Viljemom pl. Gallom, ki ji je zapustil posestvo Mala Loka. Leta 1712 se je drugič poročila z Janezom Jožefom pl. Wallenspergom.²⁵

Kdo je bila Marija Sidonija, ki se je leta 1693 poročila z baronom Karlom pl. Baumgartner in dobila to leto zaščitno listino za posestvo Mala Loka kot pripadajočim po poročni pogodbi,²⁶ ni iz virov prav jasno razvidno. Vsekakor pa ni bila vdova po Juriju Andreju Lukančiču, kajti njegovi vdovi je bilo sigurno ime Ana Katarina.

Marija Terezija Lukančič pl. Hertenfels se je 25. 9. 1715 poročila z Avgustom Ludvikom pl. Wiederkehrjem, s katerim je imela tri sinove.²⁷ Tako je Mala Loka vse do sredine 19. stoletja bila v lasti rodbine Wiederkehr pl. Wiederspach (tudi: Widderspach), ki je razen tega bila še lastnica gradov Griča pri Zabrdju (južno od Mirne), Zapric pri Kamniku ter hiše v Ljubljani.²⁸ Rodbina poteka od Hansa Henrika Widerkehrja, ki se je menda okoli 1609 priselil v Ljubljano iz Švice,²⁹ postal bogat in ugleden meščan in v letih 1634, 1640 in 1641 celo mestni sodnik,³⁰ kasneje pa je dobil plemstvo s predikatom vitez »von Widderspach«. V grbu je imel tudi črnega ovna (nemško Widder) v srebrnem polju.³¹

Okoli leta 1790–1800 je pisal svoja »Dopolnila k Valvasorjevi Slavi vojvodine Kranjske« starograjski graščak Franc Anton Breckerfeld, ki je Valvasorjevim opisom dolenskih gradov dodal še mnogo podrobnosti, zlasti historičnih. O Mali Loki piše tako-le:

»Mala Loka (Kleinlack) ima ime iz slovan-ske oznake Mala Loka, s čemer se označuje mali log ob tekoči vodi – tukaj pač Temenici. Nedaleč od tod, bližje komercialni cesti, kjer se pelje ob vznožju Medvedjeka proti Mokronogu, leži Velika Loka; to je vas, kjer imajo na 25. julija vsako leto dobro obiskan živinski sejem. Oba sosednja kraja Velika in Mala Loka počivata v krilu mikavne prirode, ki jima ne odreče nobene blaženosti. Radost za oči je videti, kako tu plodna polja, grmovite živinske paše, lepo pisani travniki, gozdnati griči in vinogradi tvorijo slikovite scene: daljina je zasedena s spodobnimi cerkvicami v Škovcu, Na

vrhu (?) in v Šentlovrencu z župniščem in drugimi ličnimi hišami. Mnogo tega vabi tukaj k veselemu uživanju: prijeten lov, prijazno sosodstvo, z ribami bogata Temenica, dražestni sprehodi, dobro oskrbovani gozdovi, ki kličejo v hladno senco z igro listov visokih trepetlik, bukev in jelš, delno pa visokih hrastov in dišečih lip, predvsem pa gostoljubni lastnik plemiškega sedeža Mala Loka. On vlada tu na področju, kjer mu daje dajatve več kot 38 urbarskih podložnikov; je gospodar mnogih žitnih polj, pisanih travnikov, prostornih gozdov, dobro oskrbovanih vinogradov in sadovnjakov, bogatih žitnih in živalskih desetih in še drugih zemljiškokgosposkih ugodnosti. Zunanost grajskega poslopja označuje ista plemenita preprostost in veselost, ki vlada tudi znotraj po sobanah. Hišna kapela v gradu je podružnica fare Šenlovrenc v Veliki Loki; tudi v njej odseva enostavnost in svetlost. Za čiščenje postavljena oltarna slika Marije Pomagaj, od umetniške roke Metzingerja (Menzinger) je čisto primerna, da dvigne dušo k pobožnosti. – Okoli gradu se kažejo skrbni nasadi oplemenitenih sadnih dreves in murv, ki stojijo pripravljene za pridobivanje svile. Tukaj se vidi tudi velik čebelnjak in gospodarsko poslopje.

Ko so bili grofje Celjski še lastniki obširnega gospostva Trebnje, je bilo obenem njihovo lastništvo tudi posestvo Mala Loka, ki pa se je pozneje ločilo od Trebnjega in prišlo na barone Gall. Po njih je s prodajo prišlo na gospoda Ernesta Zupančiča pl. Rosenhof, od katerega je posestvo odkupil gospod Jurij Andrej Lukančič; ta je umrl leta 1686 in njegova vdova Ana Katarina, rojena baronica Gall von Galensteen, je ostala lastnica tega posestva. Poročila se je kasneje z gospodom baronom Karlom Henrikom pl. Baumgarten zum Hochenschwangau und Ehrbach, ki je po njeni smrti v letu 17.. posestvo prodal gospodu Avguštinu Ludviku pl. Wiederkehr zum Widderspach. Njegov sin gospod Anton Medard pl. Wiederkehr ni samo posestva postavil v zboljšani gospodarski položaj, ampak ga je celo povečal z nakupom, nekoč pod Rakovnik spadajočih vasi in podložnikov v Čatežu, Zgornji in Spodnji vasi ter gozda Zaplaz.³²

Zadnji moški potomec Wiederkehrjev je bil Anton, ki je imel hčer edinko Justino. Ta se je leta 1853 poročila s c. kr. stotnikom Markom Trebuhovićem plemenitim Schlachtenswert, ki je to plemstvo dobil dedno, potem ko je prebil v vojaški službi 40 let in 8 mesecev. Vendar se je sprl s predstojniki in odšel že 1866. v pokoj. Potem ko mu je 1865. umrla prva žena, s katero je imel tri sinove, ki so po materi podedovali Malo Loko, se je še 1880. drugoč poročil z ženino sestrnico Marijo pl. Wiederkehr. Marko Trebuhović je bil svojevrsten original, ki ga zanimivo opisuje Fran Šuklje v svojih Sodobnikih. Umrl je leta

Mala Loka v Valvasorjevi Slavi vojvodine Kranjske

1902 in se dal pokopati v Zagrebu. Sin Evgen, ki se zaradi bolehnosti ni maral ukvarjati z Malo Loko in posestvom, je vse skupaj prodal leta 1914 kranjskemu deželnemu odboru za prav nizko ceno.³³ Kasneje je bil grad Mala Loka last dravske banovine, leta 1938 pa Gospodarske zveze v Ljubljani. V njej je bila takrat banovinska gospodinjstva šola.³⁴

OPOMBE

1. Milko Kos, *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1955, str. 176, 258–9. — 2. Metod Mikuž, *Topografija stiške zemlje*, Ljubljana 1964, str. 32; Jože M. Grebenc, *Gospodarska ustanovitvev Stične ali njena dotacija leta 1135*, *Stična* 1973, str. 14–15; M. Kos, *Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500)*, Ljubljana 1975, str. 337. — 3. Mikuž o.d., str. 134–135. — 4. Grebenc o.d., str. 134–135. — 5. Wlad. Milkowicz, *Beiträge zur Rechts- und Verwaltungsgeschichte Krains*, *Mittheilungen des Musealvereines für Krain* II, 1889, str. 20. — 6. Grebenc o.d., str. 134. — 7. Arhiv Slovenije, Zapuščinski inventar G–28, str. 2, št. 1; str. 6, št. 22. — 8. Arhiv Slovenije, *Fevdna knjiga grofov Celjskih 1436–1456*, nekoč rokopis B 313 v Hišnem, dvornem in državnem arhivu na Dunaju, fol. 89v (prej: 80v). — 9. Grebenc o.d., str. 108, št. 151. — 10. prav tam, str. 106, št. 97. — 11. Majda Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, Lju-

bljana 1982, str. 280. — 12. Arhiv Slovenije, Zapuščinski inventarji G–20, Zapuščinski inventar Ehrenreicha Galla od 16. l. 1653, str. 9, Štev. 44–46, 48. — 13. Ivan Steklasa, *Zgodovina župnije Sent Rupert na Dolenjskem*, Ljubljana, 1913, str. 79. — 14. Arhiv Slovenije, Zapuščinski inventar G–28, str. 2, št. 1; str. 6, št. 22; L–28/II, str. 5, št. 4. — 15. Arhiv Slovenije, Zapuščinski inventar L–20/II, str. 6, št. 19. — 16. prav tam, str. 13, št. 80. — 17. Arhiv Slovenije, Zapuščinski inventar L–28/II, str. 4 št. 3. — 18. Arhiv Slovenije, Zapuščinski inventar G–20. — 19. Prav tam, str. 11, št. 59. — 20. J.W. Valvasor, *Die Ehre des Herzogtums Krain*, 1689, XI, 310–311. — 21. Arhiv Slovenije, Zapuščinski inventar L–28/II, str. 3, št. 1; str. 6, št. 8. — 22. Pavle Blaznik, *Škofja Loka in Loško gospostvo*, *Škofja Loka* 1973, str. 226, 328–329. — 23. Arhiv Slovenije, Zapuščinski inventar L–28/II; Testamenta št. 18; Valvasor, *Ehre*, XI, 310. — 24. Valvasor, *Ehre*, XI, 310–311. — 25. Arhiv Slovenije, Zapuščinski inventar W–78, str. 21. — 26. Prav tam, str. 24, št. 6. — 27. *Zgodovinski arhiv Ljubljana*, Lazzarinijeva genealoška zbirka. — 28. Smole, o.d., str. 701–702. — 29. Fran Šuklje, *Sodobniki mali in veliki*, Ljubljana 1933, str. 43. — 30. Vladislav Fabjančič, *Ljubljanski sodniki in župani*, rokopis v Zgodovinskem arhivu Ljubljana. — 31. Neuer Siebmacher IV, 2: Otto Titan von Hefner, *Der Adel des Herzogtums Krain und der Grafschaften Gorz und Gradiska*, Nürnberg 1859, S. 21, Tafel 21. — 32. Franc Anton Brecker-

NAČELNIKOV HIŠNI ARHIV V PODKORENU (UTRINKI IZ PRETEKLOSTI GORNJESAVSKE DOLINE) BORIS GOLEC

Ko sem se pozimi 1984 mudil v Podkorenu, prijazni gornjesavski vasi na področju križanja cest čez prelaz Korensko sedlo na Koroško in čez savsko razvodje v Furlanijo, sem v hiši št. 64, po domače pri Načelniku, skoraj po naključju našel vse prej kot skromen, nekaj deset dokumentov obsegajoč hišni arhiv. Že na prvi pogled je obljubljal marsikaj zanimivega in izkazalo se je, da je poleg množice listin, spisov in računov iz 19. stoletja ohranjenih tudi sedem starejših listin iz 17. in 18. stoletja, od katerih jih je šest datiranih med letoma 1640 in 1738, ena fragmentarno ohranjena pa je brez označbe datuma in kraja nastanka. Navedeno gradivo je v kserokopirani obliki postalo poseben fond Arhiva Slovenije med družinskimi fondi, originali pa so ostali v lasti Alojza Kramarja, Načelnika, čigar prednikom so listine tudi pripadale.

Ker izvora najdenih dokumentov zaradi časovne oddaljenosti ni bilo moč precej določiti, se je zdelo verjetno, da so jih posedovali nekdanji gospodarji današnje Načelnikove hiše. Kramar je najstarejša ohranjena pisanja, shranjena skupaj z listinami njegovih znanih sorodnikov v ovalni leseni škatli, povezoval s preteklostjo same hiše, ki je ena devetih v osnovi gotških in poznogotskih stavb v vasi. Hiša je šesta v vrsti gruntarskih hiš, ki so nanižane na levi strani tik ob stari korenski cesti, gledano od vaškega središča *na gorici* navzgor. Že dolgo pa Načelnikovo ne zasluži atributa *gruntarske* hiše, saj pri hiši ni več nikakršne zemlje. Na nekdanje domovanje trdnih kmetov spominja le še nekoliko ambiciozna kmečka arhitektura z gotskimi oboki v severnem kletnem delu, rozeto in v tram vrezljanim napisom 17–INRI–49 v spodnjem bivalnem prostoru, ki je tudi po izročilu mlajšega nastanka, ter z nadstropjem z lesenim zunanjim hodnikom. Nekdanje Pleševo, kot se Načelnikove hiše spominjajo le še najstarejši Korenci, so stari gospodarji razprodali že konec 19. stoletja, hišo z vrtom in gospodarskimi poslopji pa je leta 1904 kupil od Alojza Grilca ujec sedanjega lastnika Janez Petraš (vl. št. 313, h. št. 33). Ta je bil načelnik podkorenskega gasilskega društva od njegove ustanovitve leta 1908 in po njem je hiša z izgubljeno kontinuiteto gospodarjev Plešev dobila novo ime *pri Načelniku*.

Preden se lotimo predmeta obravnave – li-

stin iz Načelnikovega hišnega arhiva, povejmo nekaj besed o vasi Podkoren. Naselje je bližnji zahodni sosed Kranjske gore in je nastalo v najbolj neposrednem vplivnem območju stare poti na Korenski prelaz. Ime je dobilo po gori Kóren, v katere vznožju se je razvilo, prebivalci pa so Korénci. Gre za razmeroma starejše naselje v vrsti naselij Gornjesavske doline ali Doline, tukajšnjo poselitev pa povezujejo s srednjeveško kolonizacijo s koroške strani. Poleg arhivskih virov osvetljuje naselitev Doline tudi njena narečna podoba, saj govore najzahodnejši Ratečani koroško – ziljski govor, od Podkorena pa se začenja območje druge govorne skupine, kompromisa med koroščino in gorenjščino. Podkorenski kmečki domovi so drug ob drugem nanizani tesno ob korenski poti, ki se vije nad grapo hudourniškega Krotnjeka, predstavljajo pa starejše jedro vasi na izoblikovanem skupnem vaškem prostoru – gorici, kjer se stekata stari poti iz Kanalske doline in s Koroškega. Z razvojem kajžarstva se je pozneje »Pod bregom«, prav nasproti kmečkega jedra vasi razvilo strnjeno območje kajž. Domovi vaške revščine, ki v dolinskih vaseh povečini združujejo pod eno streho hišo in manjši hlev z enim samim prostorom za živino, so v večji meri raztreseni še ob glavni vaški poti v severnem delu vasi. Prav tod, med socialno šibkejšim slojem Podkorena, so živeli in z listinami varovali svoje skromno imetje ljudje, ki nastopajo v dokumentih Načelnikovega arhiva.

Kot se je pokazalo po skrbni obdelavi gradiva, je prav vse dokumente prenesel v kupljeno Pleševo – Načelnikovo hišo šele Janez Petraš (1867–1945). Nekaj dni po nakupu kmečkega doma je prodal svojo kajžo nedaleč stran pod korensko cesto, v kateri se je rodil in kjer so stoletja domovali njegovi predniki. Kajži se je reklo *pri Kavcu* in je stala kakšnih petdeset metrov severno od Načelnikovega doma. Zadnji starih gospodarjev, Janez Petraš, jo je leta 1904 prodal svojemu svaku Jožefu Kramarju, očetu sedanjega Načelnika Alojza Kramarja. Nato sta v obdobju med obema vojnama sledila Jožefu Kramarju še dva lastnika, od katerih je drugi nadomestil kajžo s še stoječo Gregorijevo žago. Ko so podirali leseni Kavčev dom, je bil njegov hišni arhiv že več desetletij spravljen pri Načelniku. Le v špranji med lesenim tramovjem so našli cesarski bankovec,

ki ga je tja založil kateri od starih gospodarjev Petrašev, manj verjetno pa še zadnji s priimkom Kavc. Njegov potomec Janez Petraš je bil izobražen in vešč nemščine, zato je rodbinske listine verjetno tudi razbral in jih skrbno hranil še po preselitvi v novi dom.

Listine si po kronološkem zaporedju sledijo takole:

- 1) Prodajno pismo Matevža Schneiderja za Blažeta Webra, datirano: Bela peč, 21. 05. 1640;
- 2) Odpovedno pismo Magdalene, žene Janža Vulca in hčerke Tomaža Webra, datirano: 11. 06. 1657;
- 3) Odpovedno pismo Marine, žene Luke Aichleiterja in hčerke Tomaža Webra, datirano: Bela peč, 08. 05. 1665;
- 4) Odpovedno pismo Jakoba Geraucha in njegove žene Marije, hčerke Matevža Webra, datirano: Landškron, 24. 11. 1700;
- 5) Odpovedno pismo Janeza Kastelica in njegove žene Uršule, datirano: Št. Štefan v Ziljski dolini, 14. 06. 1719;
- 6) Zapoved belopeškega oskrbnika podkorenskim podložnikom na prošnjo Valentina Kavca, datirano: Podkoren, 19. 12. 1738;
- 7) Vzorec za pisanje dediščine z naslovom: Schreiben angefallner Erbschaft, fragment, s. d., s. l.

Prvih šest pisanj je namenjenih gospodarjem iz Kavčeve rodovine: Blažetu (ok. 1570-1640/41) Tomažu (ok. 1599-1645), Matevžu (ok. 1640-1702), Juriju (1665-1736) in Valentinu (1713-1779). Pisali so jih gosposki oskrbniki in pisarji okoliških kranjskih in koroških zemljiških gospodov, ki so jim bili podložni naročniki listin. V zadnjem primeru pa gre zgolj za fragment vzorca pisanja dediščine, ki je po vsej verjetnosti služil pri sestavljanju zapisnika dediščine ob smrti ene Kavčevih gospodinj. Gosposki uradnik je bržkone predlogo pozabil v Kavčevi kajži in tako se je ohranil ta fragment.

Podrobneje in v slovenskem prevodu bodo listine predstavljene v naslednjem poglavju med pripovedjo o preteklosti Kavčeve rodbine in hiše. Na tem mestu naj pojasnim še nekatera poimenovanja, ki bi utegnila bralca motiti ali zvesti. Hišni arhiv, ki je sicer mnogo obsežnejši od njegovega predstavljenega starejšega dela, imenujem Načelnikov hišni arhiv, pač po kraju najdbe. Za objavo le sedmih njegovih dokumentov sem se odločil na podlagi dejstva, da tvorijo povezano časovno in rodbinsko celoto, nato pa zija med zadnjim iz leta 1738 in mlajšimi manj pomembnimi spisi skoraj stoletna praznina. Člane rodbine imetnikov obravnavanih listin imenujem z njihovim hišnim in rodbinskim imenom, kot mu lahko sledimo zadnjih osemdeset let njegovega obstoja – z imenom Kavc, Kavčeva rodbina. V posebnem poglavju bomo videli, da se je ime skozi 17. stoletje korenito zredu-

ciralo iz prvotne oblike Hkalic ali Tkalic, s čimer pa nisem hotel bralce motiti v osrednjem delu sestavka, temveč sem razlago imena prihranil za konec. Prav tako naj ne moti listinsko izpričana označba Weber, ki je v prevodih ne slovenim, potrjuje pa ugotovitev, da se je hišno in rodbinsko ime razvilo iz poimenovanja vaškega tkalca. Listine se mi zdijo toliko pomembnejše, ker niso pripadale gospodarjem kakšne trdne kmečke hiše, ampak izvirajo iz kajžarske hiše podkorenskih tkalcev, iz zaselka vaških nižjih socialnih plasti.

KAVČEVA RODBINA IN NJENE LISTINE

Kavčevemu rodu po arhivih zemljiških gospodstev in kranjskogorske župnije ni moč slediti prav daleč v preteklost, niti malo dlje kot ga omenja najstarejši ohranjeni dokument iz njihovega hišnega arhiva. Kdaj se prvi iz te rodovine pojavi v Podkorenu, ni znano, vsekakor pa je hišno in rodbinsko ime nastalo po tkalstvu, ki je bilo v teh krajih, morda pa že prej kje drugje, osnovna hišna dejavnost. Kavci so bili vseskozi podložniki zemljiškega gospostva Bela peč s sedežem v graščini tik ob kranjsko-koroški meji, vendar že onstran savskega razvodja, ki danes določa državno mejo med Slovenijo in Furlanijo-Julijsko Krajino. Belopeška gosposčina je bila obenem teritorialna zemljiška gosposka za Dolino in je izvrševala tudi deželosodno oblast. Kljub njenemu pomenu v preteklosti pa danes zaman iščemo kakršnekoli urbarje, sodne spise in podložniške listine, ki bi pomagali osvetliti življenje Kavčevega rodu. V Arhivu Slovenije sta sicer ohranjena dva fascikla spisov iz časa od 17. do 19. stoletja, vendar za raziskovanje podložniških zadev noben dokument ne pride v poštev. Nekaj več, predvsem genealoške podatke, najdemo v kranjskogorskih cerkvenih maticah, ki so z eno samo dveletno vrzeljo v celoti ohranjene. Krstne matične knjige segajo v leto 1642, poročne v 1638 in mrliške v leto 1641, torej v desetletje po osamosvojitvi župnije Kranjska gora, do katere je prišlo leta 1630.

Najstarejši podatek o rodbini hrani, kot smo omenili, Načelnikov hišni arhiv. Gre za prodajno pismo Matevža Schneiderja, namenjeno Blažetu Webu (Kavcu) in datirano v Beli peč 21. maja 1640. Njegova vsebina se glasi:

Jaz, Matevž Schneider, stanujoč v Podkorenu in podložen gospostvu Bela peč, izpovedujem za vselej zase in za svoje dediče, da sem v dogovoru z gosposko prostovoljno prodal in izročil, kar potrjujem vedé tudi s tem pismom, svojo podedovano posest, t.j. košček zelnika poleg svoje hiše skupaj z dolžnostjo desetinskega pšeniga, svojemu častitemu in dragemu sosedu Blažetu Webu in vsem njegovim dedičem za pet guldnov in trideset krajcarjev dobre kranjske deželne veljave, ki sem jih do-

bil v svoje popolno zadovoljstvo odštete in poplačane v gotovini.

Nato se zase in v imenu vseh svojih dedičev na vseh mestih odpovedujem zadevajočemu zelniku in njegovim pravicam in hočem, naj bo za vselej predan in prodan. V moči tega pisma in s pridržkom splošne deželne obveze za škodo na Kranjskem itd. sem zgoraj imenovani prodajalec zvesto in brez bojazni pokorno naprosil plemenitega in častitega oskrbnika zadevajočega gospostva, Martina Seenusa, naj Blažetu Webbru pred pričami, poštenimi možmi , Boštjanom Hribarjem in Jurijem Sednikom iz Podkorena, izda, potrdi in s svojim podpisom in z železnim pečatom opremi proti plačilu desetinskega pfeniga tole kupno pismo. Njemu in njegovim dedičem kot tudi oskrbninskemu uradu in gosposki ni bila prizadejana nikakršna škoda pri činžu in pravicah, prodano pa je bilo kot je od starine sem navada. Dne enaindvajsetega maja od rojstva Kristusa našega Gospoda leta šestnajsto štiridesetega.

pečat

*Martin Seenus
oskrbnik*

Listina, ki jo je izdal belopeški gosposčinski oskrbnik, je od vseh največja, saj meri 32,5 × 21,5 cm, ni pa najobsežnejše njeno besedilo. Pisana na papirju kot tudi vse ostale mlajše listine, je najbolj okusila zob časa. Prepognjena po dolžini in širini meri sicer le 15 × 6 cm, od tega formata pa je bil odtrgan košček papirja, tako da krasijo dokument danes štiri luknje, vsaka s približno 12 cm² manjkajočega besedila. Odtrgana mesta je bilo povečini moč rekonstruirati, neznano pa ostane ime ene od treh prič.

K imenoma Schneider in Weber povejmo, da ju zaman iščemo v kranjskogorskih župnijskih maticah. Weber se seveda skriva za slovenskim Kavčevim imenom, kdo pa je Martin Schneider iz Podkorena, ni moč ugotoviti. Nemški poklicni poimenovanji navajata na misel, da je belopeški oskrbnik imel pred seboj dva obrtnika, krojača in tkalca, in tako njuno hišno oziroma rodbinsko ime tukaj pomeni predvsem poklic, ki še ni jasno ločen od priimka. Priči Boštjan Hribar in Jurij Sednik pa sta domačina, katerih rodbinski imeni sta prisotni v Podkorenu vso obravnavano dobo. O eni Hribarjevih družin vemo, da je bila podložna kranjskogorskemu župniku. Plačevala je majhno denarno dajatev, zato gre najverjetneje za kajzarja ali vaškega obrtnika.

Blažeta Webra, prvega znanega predstavnika Kavčevega rodu, nato zaman iščemo v mrliški matici, ki so jo začeli pisati leto dni po nastanku prodajnega pisma, točneje 1. oktobra 1641. Skoraj zagotovo je umrl v tem kratkem obdobju in zapustil ženo Maro ter tedaj

že odraslega sina Tomaža, drugega znanega Kavca. V mrliški matici namreč najdemo zapis, da je 22. septembra 1642 preminila Marta, vdova iz Podkorena in mati Tomaža Kavca (Thomae Hkalizs mater, vidua). Glede na podatek, da se je Tomaž rodil okoli leta 1599, moramo rojstni letnici zakoncev Blažeta in Marte Kavc pomakniti v čas okoli 1570. Ali se je Blaže rodil v Podkorenu in ali je njegov rod že prej bival tod, pa ostane še naprej skrivnost. Razen njegove družine ne poznajo kranjskogorske matične knjige v tem času nobenega drugega Kavca ali Webra.

Precej več kot o očetu vemo o Tomažu, drugem znanem podkorenškem tkalcu in gospodarju na Kavčevem. Rodil se je nekako leta 1599, umrl pa 13. aprila 1674, ko mu mrliška matica prisoja 75 let. Njegovi ženi, katere izvora ne poznamo, je bilo ime Marija in jo zaman iščemo po kranjskogorski mrliški matici. Zapis njene smrti je morda po naključju izostal ali pa je umrla pri kateri od hčera, omoženih izven domače župnije. Po imenu poznamo pet Tomaževih otrok; naslednjega nosilca rodovine sina Matevža, ter štiri odrasle hčere. Tako kot Matevž sta se hčeri Magdalena in Marija rodili pred letom 1642, mlajši Uršulo in Marjeto pa že najdemo v najstarejši krstni matici. Uršulo so nesli h krstu 18. septembra 1644 in sta ji botrovala župnikov brat Janez Šinkovic in Doroteja Žerjavka, priče pri krstu pa so bili Urban Smolej, Ana Šturmovka in Elizabeta Olševica. Pri tem krstu se prvič srečamo z značilnostjo kranjskogorske župnije, da v krstne matice poleg imen botrov vpisujejo tudi imena prič, vselej pa najmanj tri osebe, kar je bilo drugod redkost. Tudi Marjeta, krščena 12. julija 1648, je imela ob krstu iste ljudi, le da v nekoliko zamenjanih vlogah in da je Elizabeto Olševico zamenjal neki Jurij Smolej. Obenem je to tudi edini podatek o Marjeti, ki nam je na voljo. Ostali otroci so se poročili in razen edinega znanega sina Matevža zapustili očetovo hišo, ena hči pa tudi domačo župnijo. Prva je šla od doma Magdalena, ki se je 1. oktobra 1656 omožila z domačinom Janezom, sinom Janeza Volca iz Podkorena. Osem mesecev zatem je nastalo pri belopeškem gosposčinskem uradu naslednje odpovedno pismo, časovno drugi dokument našega hišnega arhiva:

Jaz, Magdalena, zakonska hči častitega Tomaža Webra, v Podkorenu stanujočega podložnika, zdaj pa zakonska žena Janža Volca, priznavam s tem odpovednim pismom, da me je moj častiti ljubi oče v celoti izplačal po materi in očetu z vsoto 32 guldnov v obliki petnajstih srebrnih kron od svoje zgoraj omenjene hiše, tako da je moj ljubi oče Tomaž Weber povsem odvezan meni pripadajočega deleža. In jaz Janž Volc priznavam s to odpovedjo, da sem kot doto svoje žene dobil ta denar v celoti v roke od njenega dragega očeta

in mojega tasta Tomaža Webra. Svojo zemljiško gospodsko obenem ponižno prosim, naj Tomažu Webro izda in izroči zakonito odpoved. Priče tega dejanja so: tukajšnji župan Urban Cuzner, Janž Bercé, Gašpar Cuzner, Jožef Wert mljaši, Jožef Ceri in Janž Pirc. Narejeno 11. junija 1657.

Listina velikosti 29,2 × 20,2 cm je najprej na robih, nato pa čez polovico zložena v pismo velikosti 14,8 × 8,2 cm, v skrajnem desnem kotu pa manjka približno 10 cm² velik odtrgan košček papirja. Na njeni hrbtni strani je zabeležena kratka vsebina: Odpovedno pismo neke Magdalene zakonske hčerke Tomaža Webra, zdaj pa zakonske žene Janža Volca za vsoto 32 guldnov.

Magdalenina odpoved je najstarejša priča Kavčevega gospodarskega položaja. Doto 32 guldnov je mogoče primerjati s petimi in pol, ki jih je Magdalenin ded Blaže sedemnajst let poprej odštel za ne posebno velik zelnik. O pričah, navedenih v odpovedi, pa še povejmo, da so bili po imenu sodeč vsi domačini, le rodbinskega imena Jožefa Cerija v teh krajih ni bilo zaslediti.

Sedem let za Magdaleno je šla 2. februarja 1663 v zakon njena mlajša sestra Uršula, ki ji je bilo tedaj komaj osemnajst let in pol. Za ženo jo je vzel ovdoveli domačin Gašpar Lavtižar (tudi Vavtižar – priimek iz osebnega imena Boltežar), kako pa se je glede dediščine pogodil z nevestinimi starši, Načelnikov hišni arhiv ne pove ničesar.

Naslednje leto se je ženil tudi tretji nosilec Kavčevega rodu, Matevž. Njegova izbranka je bila Korenka Marjeta, hči Jurija Resmana iz obrtniške rodbine krojačev, vzela pa sta se 16. januarja 1664. Pri njuni poroki je prav zanimivo dejstvo, da nastopa kot poročna priča neveste ženska (!) Uršula Kristan. Da bi se ženska kjerkoli mogla uveljaviti kot poročna priča, doslej še nisem zasledil in očitno gre tako kot pri številu krstnih botrov in prič tudi v tem primeru za posebnost, če že ne kar za izjemo kranjskogorske župnije.

Načelnikov hišni arhiv nam nadalje razkriva, da je imel Tomaž Kavc še eno omoženo hčer z imenom Marija. Nenavadno pa se zdi, da se po tedanji navadi ni omožila v domači župnjski cerkvi, marveč je šla k poroki tam, kjer je bil doma njen ženin. Tokrat pa ne gre za izjemo ali redkost, saj se običaj pojavlja večkrat v Kavčevi rodovini.

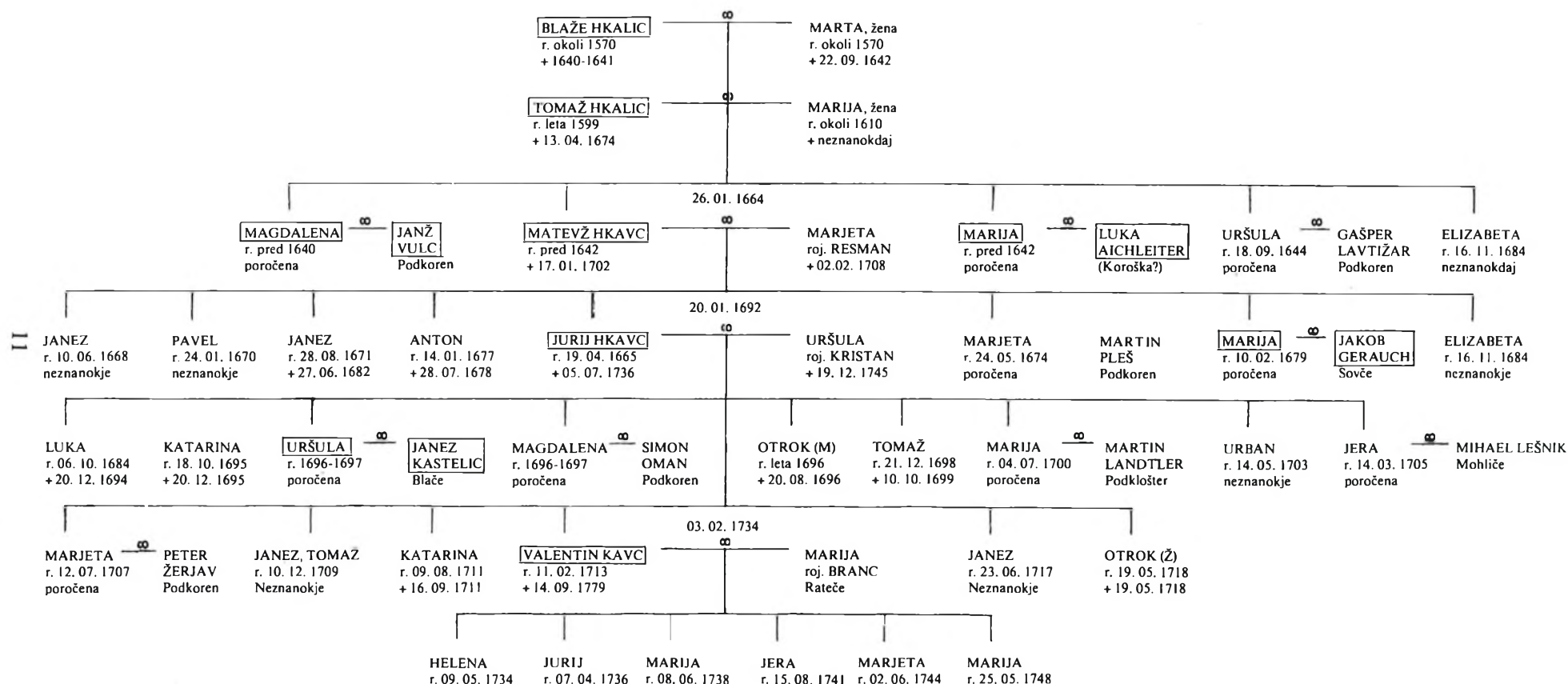
Tudi pri porokah je imela kranjskogorska župnija nekoliko drugačna pravila. Tako zasledimo v najstarejši poročni matici za obdobje od 1638 do 1721 precej primerov, ko so se prišle v ženino župnijo poročat neveste in ne obratno. V Kranjski gori so na primer stopila pred oltar dekleta iz razmeroma oddaljene Soče pri Bovcu, z Jesenic, iz Š. Martina nedaleč od Beljaka, iz drugih koroških krajev in še od kod. Iz sosednih in bolj oddaljenih

župnij so prišli tudi številni ženini, tako denimo iz Trente, z Bleda, iz »Windisch Feistritz«, ki pa ni štajerska Slovenska Bistrica, temveč kraj Bistrica v Ziljski dolini, pa še iz Blač in Sovč onstran Karavank. Poročne vasi Korencev in Dolincev so torej tekle ne le po savski dolini v druge gorenjske kraje, ampak prek Koroškega sedla na Koroško in čez sila težko prehodne planine v Trento in naprej v dolino Soče. Redkejša so bile poroke med Dolinci in koroškimi Kanalci, mladoporočena iz Benečije pa nisem zasledil niti enega. Gotovo so bili v preteklosti tudi kranjsko-furlanski zakoni, na kar spominja po svoji obliki že sredi 17. stoletja izpričani priimek Kavalar.

Marija Kavc je šla po vsej verjetnosti na Koroško. Pred nastankom tretje listine iz obravnavanega arhiva se je neznankje omožila z nekim Luko Aichleiterjem. Njegovo nemško rodbinsko ime še ne pomeni, da po rodu ni bil Slovenec, saj prav s Koroškega poznamo že v tej dobi primere ponemčevanja slovenskih priimkov. Klasičen primer je nastanek ziljskega priimka Grafenauer, prednikov literarnega zgodovinarja dr. Ivana Grafenauerja in njegovega sina zgodovinarja dr. Boga Grafenauerja. Prav lahko bi bili predniki Luke Aichleiterja slovenski Hrastniki, Hraštariji ali kako drugače imenovani. Listina, ki je edina priča obstoja Marije Kavc, poročene Aichleiter, je nastala 8. maja 1665 pri belopeškem gosposčinskem uradu in je precej obsežnejša kot osem let starejša odpovedno pismo Marijine sestre Magdalene. V dolžino meri 32,2 cm, v širino 20,7 cm, zložena pa 16 × 7,8 cm. Po vsebini gre tudi v tem primeru za odpoved dediščini ali bolje rečeno za poravnavo pripadajočega dednega deleža. Besedilo se v prevodu glasi takole:

Jaz, Marina, zakonska žena častitega in skromnega Luke Aichleiterja mlajšega, priznavam in oznanjam zase in za vse svoje dediče, da sem imela do svojega ljubega zakonitega očeta Tomaža Webra zahteve glede svoje bodoče pričakovane dediščine po očetu in materi, iz katere ni bilo izzvezo ne nepremično ne gotovinsko premoženje, da pa smo se danes spodaj navedenega dne za vselej in nepreklicno pogodili, da mi je izročil 37 guldnov v rajniših, s čimer je popolnoma zadovoljil moje zahteve, zadovoljni pa morajo biti v bodoče tudi moji dediči. S tem naj bodo moj omenjeni ljubi oče in vsi njegovi dediči glede zahtev po dediščini po mojem očetu in materi povsem odvezani. Obljubljam mu tudi, da ne bom po pravici ali brez nje, kot bi utegnila misliti človeška pretkanost, ničesar več ne zahtevala ne terjala, temveč se zase in za svoje dediče za večne čase v celoti vsemu odpovem. Na koncu se popolnoma odrekam tudi vse žene pravice in prostosti ter pravice starševskega posveta, ker sem jih izkoristila s poroko s svojim ljubim možem. Le kar zadeva dedi-

KAVČEV ROD OK. 1570 – 1779

URŠULA – osebe, ki so omenjene v listinah.

ščino v primeru smrti, jo želim sebi in svojim dedičem pridržati. Zvesto in brez bojazni ter s pridržkom splošne deželne obveze za škodo v vojvodini Kranjski itd., je, da bi trdno in nezlomljivo držala ta trdna listina, moj zgoraj imenovani ljubi mož v mojem imenu naprosil častitega gospoda Petra Wiserja, oskrbnika gospodstva Bela peč, naj sestavi, potrdi in opremi pričujočo odpoved z lastnim podpisom in pečatom brez škode ali izgube zanj in njegov urad. Priči tega dejanja sta bila častita in skromna moža Jurij Pečar in Jurij Gašpar mlajši. Izdano v Beli peči, dne 8. maja leta 1665.

pečat

*Peter Wiser
oskrbnik*

V tej odpovedi edinokrat zasledimo tudi javno odpoved pravici staršev do urejanja zadev omožene hčerke in določbo, da si že izplačana hči pridrži pravico do dedovanja v primeru očetove smrti.

Marija ali Marina je torej dobila 5 guldnov več kot njena sestra Magdalena, njen dedni delež pa je bil povrh izplačan še v renskih guldnih. Kje natanko je živela in kateremu zemljiškemu gospodstvu je bil podložen njen mož Luka, odpovedno pismo ne pove. Odpoved so pač pisali v belopeški gosposčinski pisarni, za njeno potrditev pa sta bili tokrat potrebni samo dve priči iz domačih rodbin Pečarjev in Gašparjev. Pečarje najdemo v tem času v Podkorenu, Gašparji pa so v matičnih knjigah označeni kot belopeški tržani.

Iz Kavčevega rodu v Podkorenu utegne izvirati tudi edini poleg korenških Kavcev izpričani Kavc v Kranjski gori. Gre za Jurija Kavca, poročenega z neko Nežo, ki se mu je od leta 1672 naprej rodilo več otrok, nadaljevalcev kranjskogorskega Kavčevega rodu. Po starosti sodeč bi mogel biti Jurij prav lahko Tomažev sin in Matevžev brat.

Naslednji gospodar na Kavčevem in podkorenski tkalec je bil Tomažev sin Matevž, poročen z Marjeto Resman. V zakonu sta imela osem otrok, od tega pet sinov in tri hčere. Kranjskogorska krstna matica beleži njihove krste v naslednjem zaporedju: Jurij – 19. aprila 1665, Janez – 10. junija 1668, Pavel – 24. januarja 1670, drugi Janez – 28. avgusta 1671, Marjeta – 24. maja 1674, Anton – 14. januarja 1677, Marija – 10. februarja 1679 in Elizabeta – 16. novembra 1684. Poleg Matevževe in Marjetine družine sta prva leta njunega zakona živela tudi še stara starša Tomaž in Marija. Ko je Tomaž leta 1674 umrl, v mrliški matici ni zapisano, da bi bil tedaj že vdovec, zato je žena skoraj zagotovo preživela.

Rodoslovni podatki te družine so popolnejši kot generacijo poprej, v hišnem arhivu pa najdemo le en dokument iz časa Matevževega gospodarjenja. O življenjskih poteh petih

otrok vemo razmeroma precej, ne poznamo pa življenjskih poti drugorojenega Janeza, tretjerojenega Pavla in najmlajše Elizabete. Medtem ko so se trije otroci zanesljivo poročili, sta dva umrla že v rani mladosti. Najprej je smrt pokosila 28. julija 1678 poldrugo leto starega Antona, 27. junija 1682 pa je umrl Janez, ki mu mrliška matica prisoja dvanajst let. V resnici je bil leto dni mlajši, storil pa je žalostno smrt, ko ga je ubil kamen (interfactus uno lapide). Ob tem velja omeniti, da sta imela zakonca Kavc poleg omenjenega Janeza še tri leta starejšega sina z enakim imenom. V mrliški matici ni zapisa, da bi starejši Janez umrl pred soimenjakovim rojstvom. Bila so to pretresljiva leta, ko je na Slovenskem morila kuga. Morda se pojav črne smrti zrcali tudi v kranjskogorski mrliški matici, ko je v letih 1666-1669 zabeleženih le enajst smrti, štiri leta 1666, dve leta 1667, naslednje leto tri in slednjič leta 1669 spet le dve, vsa ostala leta pa je bilo pokopanih po nekaj deset mrličev. V krstni in poročni matici ni opaziti tako nenadnega padca krstov in porok, zato se zdi verjetno, da umrlih za kugo niso vpisovali v mrliško matično knjigo. Prav mogoče je, da Janez Kavc starejši tedaj sploh ni umrl, temveč odraščal skupaj z bratom soimenjakom. Ne tako redko se je v tej dobi namreč dogajalo, da sta hčerki ali sinova istih staršev nosila v osnovi enako ime. Glede na sila skopo izbiro osebnih imen to niti ni presenetljivo. Nista pa enako imenovana sorojenca godovala istega dne. Janez Kavc starejši je očitno dobil ime po Janezu Fakundskem, ki goduje 12. junija, Janez mlajši pa po Janezu Krstniku, saj se je rodil dan pred praznikom svetnikovega obglavljenja.

Od treh odrastlih Matevževih in Marjetinih otrok je šla prva od doma najstarejša hči Marjeta. Še ne sedemnajstletna se je 5. februarja 1691 omožila s podkorenskim domačinom Andrejem, sinom Tomaža Pleša iz ene od več Pleševih rodovin v vasi. Dva celozemljaka Pleša pozna kranjskogorski župnijski urbar iz leta 1662, v naslednjem urbarju za obdobje 1685-1746 pa Pleševega imena ni več, čeprav ostane število župnijskih podložnikov v Podkorenu konstantno.

Leto dni za mlajšo sestro se je oženil naslednji nosilec rodu in prvorojenec Jurij. Njegova izbranka je bila prav tako Korenka, hči Jakoba Kristana, Uršula. Kaj je premogel nevestin oče in kako so se pogodili glede dote, ne pove sta ne hišni ne župnijski arhiv. Vemo pa, da Jurij ni kar s poroko prevzel očetovega gospodarstva, ampak je priletni Matevž gospodaril še dve leti pred smrtjo, če ne celo do smrti leta 1702.

Iz leta 1700 se nam je namreč ohranila po starosti četrta listina hišnega arhiva, s katero se Matevževa predzadnja hči Marija skupaj s svojim možem odpoveduje nadaljnjih zahtev

do očeta. Vsebina tokrat ni tako obsežna, velik pa ostaja format, in sicer 28,8 × 19,5 cm. Ta dokument je pisal Marijin mož Jakob Gerauch iz Sovč nad Podklošтром pri svoji zemljiški gosposki v koroškem Landškronu in ni zaradi dediščine hodil v Belo peč. Odpoved je pisana po ustaljenem vzorcu in pravi naslednje:

Jaz, Jakob Gerauch iz Sovč, obsedni podložnik svobodnega gospostva Landškron, priznavam s tem pismom in v moči te odpovedi javno zase in v imenu svoje žene Marije, da sem imel in bi mogel imeti upravičene zahteve in terjatve do svojega tasta, belopeškega podložnika Matevža Webra, da pa mi je prej omenjeni tast danes spodaj navedenega dne v celoti in brez primanjkljaja izročil moji ženi dodeljenih 40 guldnov očetove in materine dediščine, zato v bodoče ne jaz ne moji dediči niti kdorkoli tukaj neimenovani ne more več ničesar zahtevati, jaz pa sem s to odpovedjo za vselej povsem zadovoljen. Zvesto in brez bojazni sem na začetku imenovani pokorno poprosil gospoda oskrbnika obeh svobodnih gospostev Landškron in Vrba, gospoda grofa Dietrichsteina, naj mi s podpisom in pečatom ter brez izgube in škode izda to listinsko odpoved pristojne zemljiške gosposke. Priči tega dejanja sta Jurij Weber in Andrej Pažlep. Narejeno na svobodnem gradu Landškron, dne 24. novembra 1700.

pečat

*J(a)cobus Nichtenfel(s)
oskrbnik*

Kdaj natanko se je Marija omožila v koroško gorsko vasico, ne vemo, ker se je tako kot mnoge Dolinke možila v ženinovi župniji na Koroškem. To se je zgodilo le kakšno leto ali dve pred nastankom odpovednega pisma, saj je bilo Mariji leta 1700 le 21 let, doslej pa smo videli, da Kavčeve hčere niso po poroki dosti odlašale s terjatvami po pripadajoči dediščini. Jakob Gerauch je bil, kot pravi dokument, kmečkega stanu, srečamo pa se tudi z izrazom *obsedni podložnik* (v listini »rückhsessiger Underthan«). Pojem označuje v nekem pomenu stvarno odvisnost, pri kateri je v ospredju nastanjenost na kmetiji. Lahko pa pomeni prebivanje nasploh in ne označuje osebnega položaja. Imeni prič nam povesta, da gre v primeru Jurija Webra za Marijinega brata Jurija Kavca, ime Andreja Pažlepa ali Požlepa pa je koroško. V zvezi s Sovčami, gorsko vasico v Karavankah in sploh prvim koroškim naseljem gledano s kranjske strani, velja omeniti neko posebnost. Tam in v sosedni zakotni vasici Zagoriče so se do danes ohranili slovenski protestanti. Pred leti so tod našli dotlej še neznan protestantski katekizem iz leta 1580. V tem kraju so protestantski bukvniki marljivo prepisovali predvsem svetopisemska besedila iz redkih izvodov preostalih protestant-

skih knjig, iz bližnjega Podkloštra pa se je ohranila obširna rokopisna zbirka cerkvenih pesmi iz leta 1754.

Matevž Kavc, tretji znani gospodar iz Kavčevega rodu, je legel k počitku 17. januarja 1702. Ker mrliška matica ne navaja njegove starosti, niti približno ne moremo izračunati, kdaj bi se utegnil roditi. Obvelja torej ugotovitev, da ga v najstarejši krstni matici iz obdobja od 1642 naprej ne najdemo. Šest let za njim je 2. februarja 1706 umrla še žena Marjeta, stara po navedbi iz mrliške knjige 55 let, kar je vsaj za nekaj let premalo.

Naslednji, četrti po vrsti, je na Kavčevem gospodaril Matevžev prvorojenec Jurij, oženjen z Uršulo Kristan. Iz njunega zakona je znanih kar sedemnajst otrok. Luko so nesli h krstu 6. oktobra 1694 in je umrl že 20. decembra istega leta. 18. oktobra 1695 so krstili Katarino, ki je umrla prav tako že 20. novembra. Nato pa zija med krstnima maticama skoraj dveletna vrzel od 14. aprila 1696 do Novega leta 1698. V tem obdobju sta se rodili Kavčevima dve hčeri, ki ju spoznamo pozneje kot odrasli in poročeni. S prvo hčerko se je rodil tudi otrok moškega spola, ki je umrl 20. avgusta 1696. Tudi Tomažu, krščenemu 21. decembra 1698, ni bilo usojeno preživeti otroške dobe, saj je umrl že 10. oktobra naslednje leto. Nato je v naslednjem zaporedju sledilo še deset otrok: 4. julija 1700 – Marija Magdalena, 14. maja 1703 – Urban, 14. marca 1705 – Jera, 12. julija 1707 – Marjeta, 10. decembra 1709 – dvojčka Tomaž in Janez, 9. avgusta 1711 – Katarina, 11. februarja 1713 – Valentin, 23. junija 1717 – Janez in 19. maja 1718 v sili krščen otrok ženskega spola. Pa tudi od teh jih je nekaj umrlo že v rani mladosti. Brez imena navedeni deček je umrl 8. julija 1702, mesec dni stara Katarina 16. septembra 1711, osemletni Janez 10. julija 1717, že omenjena deklica pa takoj po rojstvu.

Jurija in Uršulo je odlikovala izredna rodnost, kakršno bi težko zasledili pri njunih sodobnikih kjerkoli v župniji. In čeprav je Uršula povila sedemnajst otrok, jih ni odrastlo več kot deset, pa še od teh za štiri ne vemo, kje so živeli in kje umrli.

Prva je šla od hiše najstarejša živeča hči Uršula, rojena neznanega dne med letoma 1696 in 1697. Kot že prej njena stara teta in teta se je možila s Koroščem v njegovi župniji. Možu je bilo ime Janez Kastelic, bil pa je podložnik župnije Št. Štefan v Ziljski dolini in je živel v vasi Blače v dolinskem dnu. Leta 1719, nedolgo po poroki, mu je šentštefanski župnik kot njegov zemljiški gospod napisal naslednje odpovedno pismo:

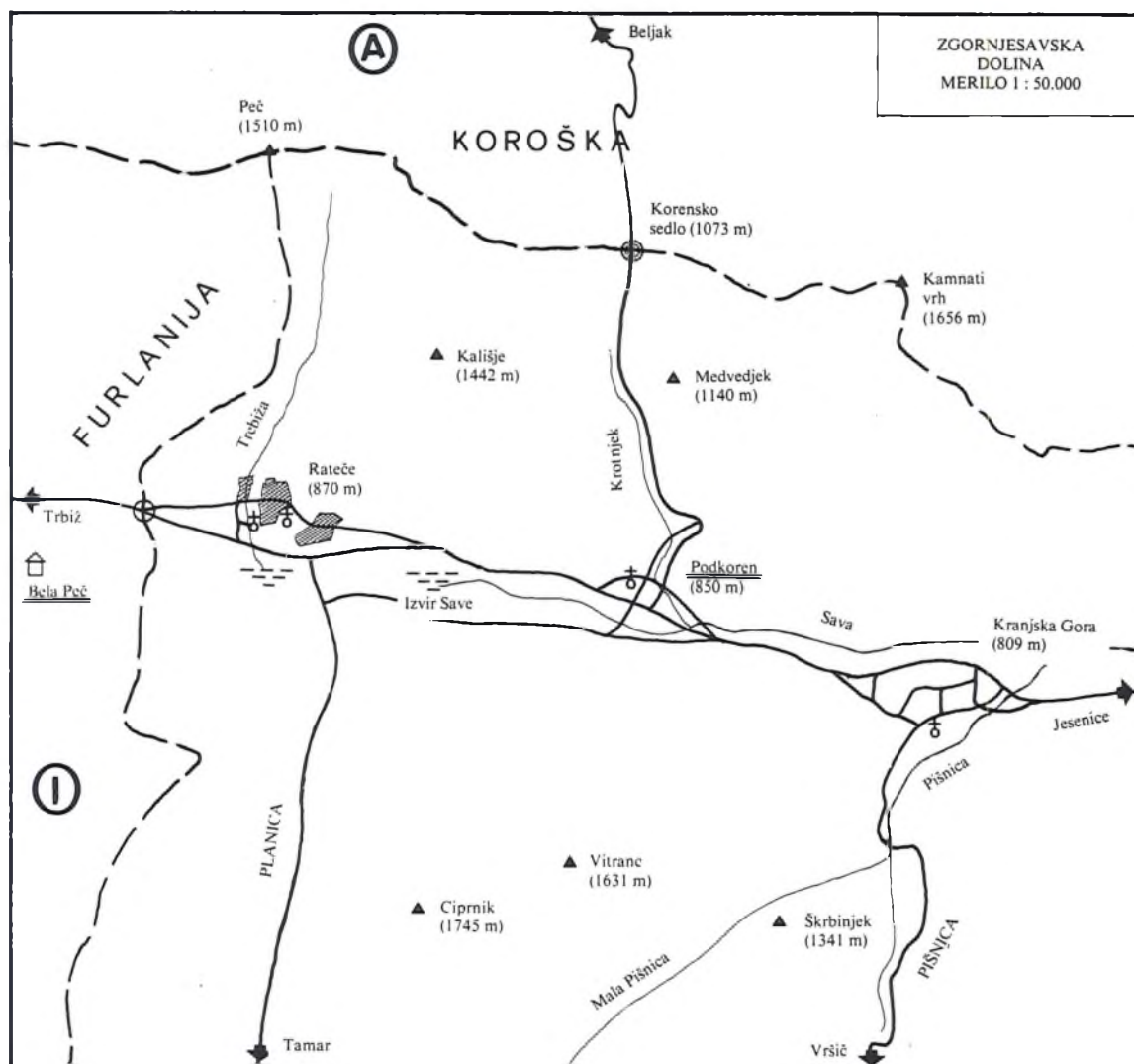
Jaz, Janez Kastelic, pošteni podložnik tukajšnjega cesarskega župnijskega dvora, stanujoč v Blačah, izpričujem s tem pismom zase in za svojo ženo Uršulo ter za vse svoje dediče, da sta mi tast in tašča izročila dvajset gul-

dnov, ki sta jih obljubila za doto moji ljubi ženi oziroma svoji rodni hčeri kot očetovo in materino dediščino, ter me s tem izplačala. Zategadelj se zdaj in v bodoče za vselej razen v primeru smrti odrekam in odpovedujem za devajoče očetove in materine dediščine ter nimam in nočem ničesar več terjati. S pridržkom splošne deželne obveze za škodo na Koroškem sem zvesto in brez bojzani zavoljo trdnosti te listine in njene večkratne potrditve zaprosil magistra Josepha Schliberja, tukajšnjega potrjenega cesarskega župnika, naj kot moj zemljiški gospod brez izgube ali škode izda z lastnim podpisom pričujočo odpoved. Priči tega dejanja sta poštena tukajšnja moža, mežnar Andrej Golič in hlapec Adam Turk. Izdano v Št. Stefanu v Ziljski dolini, dne 14. junija 1719.

M(a)g(ister) Josph Schliber
cesarski župnik

Format listine je drugi največji in meri 31,7 × 20,2 cm, zložen pa 16 × 6 cm, med besedilom je več jasnejših določb z manj nepotrebne leporečja in podvajanja oguljenih fraz. Na koncu navedeni priči sta, kot pove sam dokument, dva Korošca. Rodbinsko ime drugega, Turk, najdemo tudi v Dolini, zato ni izključeno, da gre za Dolinca, ki se je kot hlapec udinjal v Št. Stefanu.

Mlajše Kavčeve hčere so se druga za drugo omožile v naslednjih dvanajstih letih ter razen dveh sledile Uršinemu primeru – možitvi v sosedno koroško deželo. Izjema je bila Magdalena, rojena 1696 ali 1697, ki se je omožila 8. avgusta 1723 s sosedom Simonom Omanom, sinom pokojnega Mihe Omana. Po pet let mlajšo Jero je prišel 27. aprila 1728 Michael Lešnik, sin pokojnega Jurija iz župnije Mohliče v Podjuni. Tudi Marija je 12. julija 1730 vzela za moža Korošca, vdovca Martina

Landtlerja iz župnije Podkloster v Ziljski dolini. Poslednja Marjeta se je 9. februarja 1731 omožila s Korencem Petrom, sinom pokojnega Blažeta Žerjava.

Številne možitve na Koroško, ki niso značilne le za Kavčevo rodovino, vsaj deloma pojasnjuje v svojih spominih kranjskogorski rojak, pisatelj Josip Lavtižar: »Kot bližnji sosedje smo imel Kranjci in Korošci vedno kakšne zveze med seboj. Ločile so nas le Karavanke, pa tudi tukaj so prišli naši in koroški pastirji večkrat skupaj. Glavna vez pa je bila državna cesta med Kranjsko in Beljakom, kamor je bilo slabih pet ur pešhoje. Zato so kupovali naši ljudje vse potrebščine v Beljaku, ne v Kranju ali v Ljubljani. . . .« Po poti čez Korenski prelaz so gonili prodajat svojo živino na velike letne sejme v Beljak in Podkloster. Očetje so tja pošiljali svoje sinove v uk raznih obrti. Pošiljali so jih tudi na koroške kmetije, da so se tamkaj naučili nemščine. Naprednejši očetje so dajali svoje hčere v dekliško šolo h Gospe sveti. Korška je pomenila Dolincem deželo blaginje, napredka.

Pri Kavčevih je bilo tako največ možitev hčera na Koroško. Vsak gospodar je imel onkraj sedla vsaj eno omoženo hčer, rodbina pa sčasoma celo vrsto tet in sorodnikov. Deloma lahko to razlagamo tudi z dokajšnjo zaprtostjo Gornjesavske doline proti ostalim gorenjskim krajem, z njeno redko naseljenostjo in nenazadnje z jezikovno sorodnostjo dolinskega in koroških govorov, ki je na nek način dajala občutek povezanosti in enotnosti dolincev s Korošci, katerih potomci naj bi bili tudi sami. Od trinajstih odrastlih deklet iz Kavčevega rodu jih je v obravnavanih sto letih kar šest našlo moža na koroški strani, štiri so ostale v domači župniji, o treh pa ne vemo ničesar, domnevamo le, da so odrastle in bržčas je katera od njih prav tako živela v sosednji deželi.

Zadnji gospodar na Kavčevem s priimkom Kavc pa je bil Jurijev sin Valentin. Obenem gre tudi za zadnjega, ki ga še obravnava pričujoči sestavek in ga zasledimo v najmlajši listini iz leta 1738. V tem primeru gre za sploh prvo pričevanje o tkalski obrti, od katere je živela že vrsta generacij Kavcev. Brez te listine vse do nastanka terezijanskega katastra ne bi imeli nikakršnih neposrednih poročil o tkalnici, temveč zgolj posredna naziva za tkalca Kavc in Weber v matičnih knjigah in hišnem arhivu. Valentin Kavc je imel hude težave s sosedi, ki so mu ob sporu raznašali in razmetavali na prostem razstavljeno klobučevino. Kavc se je pritožil pri belopeškem graščinskem uradu, nakar je graščinski oskrbnik med enim svojih predbožičnih obhodov na kraju samem razsodil o sporu belopeških podložnikov in izdal naslednji ukaz:

Po priganjanju Valentina Kavca ukazujemo vsem v Podkorenu stanujočim podložnikom, naj se pod kaznijo šestih tolarjev vzdrži-

jo razmetavanja in raznašanja klobučevine, ki se nahaja nad valjalnico v grapi pod potjo. In v toliko naj bo tožniku zaradi plačila za sneg in zaradi njegove valjalnice prizaneseno z vzdrževanjem. V Podkorenu, 19. decembra 1738. Oskrbnik.

Besedilo je karseda kratko in v mnogočem tudi nejasno. Vidi se, da ne gre za nikakršen resen dokument, temveč zgolj za nekakšno za beležbo razsodbe, javno razglašeno sredi Podkorena. O kakšni dajatvi za sneg gre, ter s kakšnim vzdrževanjem naj se prizanese tožniku Kavcu, ni mogoče izvedeti. Najverjetneje se zdi, da Valentin Kavc ni hotel sodelovati ali vsaj plačati sosedom čiščenje snega, saj je ukaz zapisan sredi zime. Sosedje so mu zategadelj ponagajali in zadevo je reševal oskrbnik na kraju samem. Neugleden kos papirja z načrtanim besedilom meri 15,8 × 10,2 cm, oskrbniku se ni zdelo vredno niti podpisati, kaj šele pritisniti pečat. Vse skupaj je bilo očitno zgolj enkratne vrednosti. Pomembnejši je dokument zaradi slovenskega zapisa Kavčevega rodbinskega imena. Za to vidim dve razlagi. Ker je šlo za javno razglasitev zapovedi in za nikakršen resen dokument, je morda oskrbnik prav zato uporabil edino živo in zakoreninjeno ime. Drugi vzrok je morda ta, da se je na dan ženitve Valentina Kavca priženil v neposredno bližino Primož Weber iz Rateč in je bilo potrebno pazljivejše razlikovanje med obema.

Valentin Kavc se je ženil štiri leta pred nastankom dokumenta, dne 3. februarja 1734. Njegova nevesta Marija Branc je bila hči tedaj že pokojnega Matina Branca iz sosednih Rateč. Oče in ded sta se pred njim ženila z domačinkama Korenkama in Valentin je bil prvi, ki je stopil po ženo malo dlje od doma. Že 3. maja istega leta se je mladima zakoncem rodila hči Helena, 7. aprila 1736 je sledil sin Jurij, nato 8. junija 1738 Marija, 15. marca 1741 Jera, 2. junija 1744 Marjeta in 25. maja 1748 najmlajša Marjeta.

Stara starša Jurij in Uršula sta živela do 5. julija 1736 oziroma 19. decembra 1745, od otrok pa je že v drugem letu starosti 31. avgusta 1737 umrl sin in edini moški potomec Jurij. S tem je prešel Kavčev rod na ženska pleča, zadnji Kavc, 66-letni Valentin, pa je umrl v domači kajži št. 53 dne 14. septembra 1779.

KAVČEV GOSPODARSKI POLOŽAJ

Glavna hišna dejavnost, po kateri sta hiša in rodbina nekoč v preteklosti tudi dobili ime, je bilo tkalstvo. Kot nasploh pri vseh obrtéh, so tudi korenine tkalstva v nekdanjem načinu podeželskega gospodarstva. Obrti so se oprijemali predvsem revnejši podeželani: mali kmetje, bajtarji in gosači, prepletale pa so se s kmetovanjem. Ponekod se je z obrtjo ukvarja-

lo v vasi le po nekaj družin, kot v primeru Podkorena, v krajih z manjšimi kmečkimi posestvi pa so posamezne obrti zaposlovale skupine vasi ali večje območje.

Med najstarejše in napogostejše obrti sodi prav tkanje domačega platna, raševine in sukna. Predilstvo, tkalstvo in suknarstvo so bile poglavitne panoge domače obrti do 2. polovice 19. stoletja. Temeljne surovine za izdelovanje domačih tkanin so bile lan, konoplja in domača ovčja volna. Lan so godili na rosi ali v vodi, sušili v sušilnicah (pečnicah) in trli s trlicami. Konopljo so tolkli v stopah, predivo pa mikali na grebenih, ga povezovali v kodelje in predli na kolovratu. Platno in sukno so tkali na statvah, kar je bilo navadno moško delo. Iz ovčje volne so predli prejo, iz katere so tkali volnene tkanine, ki so jih gostili v sukno v valjalnici. Takó platno kot sukno so barvali z naravnimi barvili.

Tkalci iz Kavčevega rodu so bili ena takih revnejših podeželskih rodbin, ki si je postavila svoje domovanje v bajtarskem delu Podkorena. Kakšne dajatve je gospodar plačeval belopeški zemljiški gosposčini in kolikšni bi utegnili biti njegovi skupni prihodki, danes ni moč ugotoviti. Večinoma so kmetje plačevali tkalcu delo v naturi, ker sam ni premogel dovolj zemlje za preživetje družine.

Za gospodarsko stanje so posreden vir zlasti ohranjene listine iz hišnega arhiva. Nekaj o premoženjskem stanju nam namreč povedo štiri odpovedna pisma. Ko je dajal Tomaž Kavc v zakon prvo hčerko Magdaleno, ji je leta 1657 odštel 32 guldnov v obliki petnajstih srebrnih kron. Osem let pozneje je dobila druga hči Marija 37 guldnov v rajniših, vnukinja Marija leta 1700 vsoto 40 guldnov, pravnukinja Uršula pa leta 1719 le še 20 guldnov. Zanimarimo spremembe v realni vrednosti navedenih vsot in si na primeru kranjskogorskega župnijskega urbarja oglejmo, koliko so v posameznih letih plačevali podkorenski podložniki svojemu zemljiškemu gospodu, župniku v Kranjski gori. Ob posameznih pregledih sta za primerjavo navedeni dediščini dveh Kavčevih hčera.

Prve urbarialne in katastrske podatke imamo šele iz poznejših let. Imeni očeta Jurija in sina Valentina Kavca zasledimo v urbarialnem gradivu šele v podkorenskem cerkvenem urbarju za leto 1744. Popoln naslov cerkvenega urbarja se glasi: »Urbar cerkve sv. Andreja je tukaj v Podkorenu z vsemi njegovimi činžninami, kapitalom in dohodki, ki so bili preneseni iz starega v novi urbar.« Število hišnih gospodarjev v urbarialnem popisu znaša 71, saj gre za celotno srenjo in ne le za prave župnikove podložnike. Kljub datiranju urbarja z letnico 1744 najdemo v njem starejše podatke in sicer že za leto 1730. Na strani 93 sta navedena Jurij in Valentin v zaporedju *Jury anietzo Vallantin Kauz*. Tedaj sta plačevala cerkvi

letno pet guldnov. Vpisi plačane dajatve cerkvi nato sledijo od leta 1744 do 1750. Po višini obveznosti je bil Kavc prav na repu v številu svojih sovaščanov.

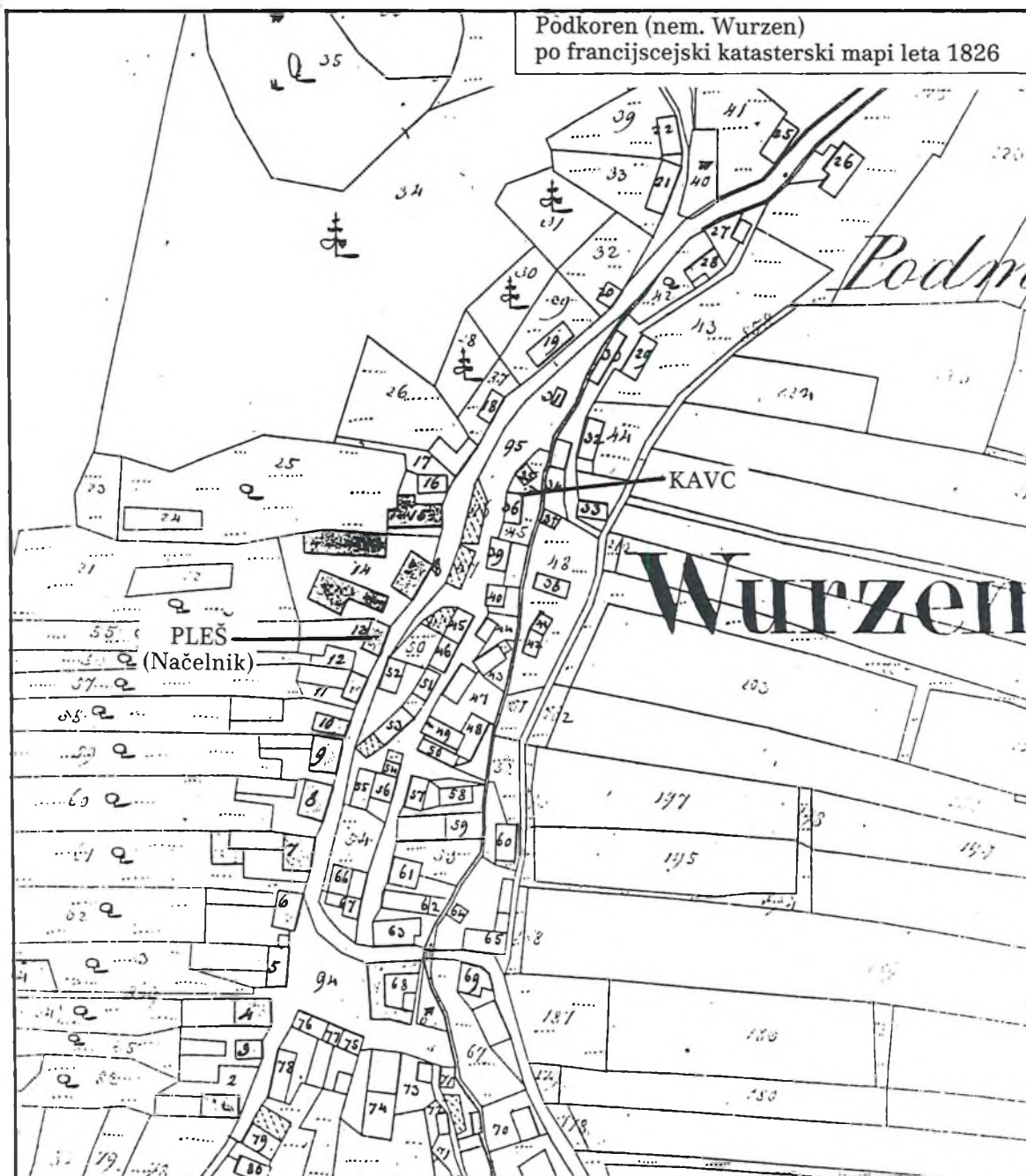
Popolnejšo sliko gospodarstva daje končno nekaj let mlajši terezijanski kataster iz leta 1755. V napovedni tabeli belopeške gosposčine je Valentin Kavc med 60 podkorenskimi podložniki naveden ne 57. mestu, na podlagi izračuna premoženja pa ga po imovitosti uvrščamo na 46. mesto. Tabela še pove, da je od petih kultur, ki so jih gojili njegovi sovaščani – pšenica, rž, ječmen, oves in lan – posejal letno le 4 žitne bokale ječmena. Od živine je redil eno samo molzno kravo, za potrebe svojega gospodarstva pa je privlekel iz srenjskega gozda 10 sežnjev drv, hlod stavbnega lesa in nekaj plotnine.

V obsežnejši napovedni tabeli posameznih vasi najdemo Valentina Kavca pri Podkorenu pod tekočo številko 14. Njegova posest je označena kot kupna kajža, vulgo Stanje, pri hiši so se ukvarjali s tkanjem, obdelovali pa en sam kos polja, na katerem so lahko posejali pol mernika zimske rži. Posedovali so še travnik z donosom enega tovara sena ter uporabljali srenjski gozd.

O obveznostih korenskega tkalca do belopeške gosposčine priča najzgovorneje urbarski izvleček iz leta 1755, shranjen med rektificiranimi dominikalnimi akti katastra. Izvleček navaja v Podkorenu samo 40 podložnikov, med katerimi je Valentin Kavc kot imetnik bajte prav na zadnjem mestu. Dajatev je imel nasploh zelo malo, davka ni plačeval nobenega, novo uvedenih dajatev pa tudi ne. Gosposki je bil tako letno dolžan samo 5 goldinarjev in 14 3/4 krajcarja ter 2 goldinarja in 37 1/4 krajcarja kontribucije, skupaj 7 goldinarjev in 52 krajcarjev dajatev. Če k temu prištejemo še prej omenjenih 5 goldinarjev cerkvi sv. Andreja, so Kavčeve letne obveznosti do zemljiške in cerkvene gosposke znašale manj kot 13 goldinarjev. Seveda je plačeval podkorenski tkalec tudi nekaj male pravde, ki pa je v urbarju izrecno izpuščena.

Krpa zemlje okoli bajte in krava v hlevu še zdaleč nista mogli preživeti Kavčeve družine in osnovna hišna dejavnost, ki je slonela predvsem na gospodarjevih ramenih, je bilo tkanje. Poleg Kavcev je bilo med 62 korenskimi gospodarji, podložnimi gosposčini v Beli peči, še deset obrtnikov in drugih poklicev. Vas je imela drvarja, kolarja, sodarja, kovača, oglarja, dva tesarja, prekupčevalca, mežnarja in mitničarja. Tkalca poleg Kavcev ni bilo nobenega.

Podobno je moralo biti gospodarsko stanje še v prvi polovici 19. stoletja, ko so pri hiši najbrž še vedno tkali. Franciscejski kataster iz leta 1826 ne navaja dejavnosti, s katerimi so se ukvarjali po korenskih domovih, zato pa prvi podrobno prikazuje tloris zemljišč. Kav-

Leta 1655

Krištof Hribar 5 Gld. 21 kr.
Primož Petraš 1 Gld. 24 kr.
Tomaž Pleš 1 Gld. 24 kr.
Gašpar Petraš 19 Gld. 42 kr.
Peter Petraš 1 Gld. 52 kr.
Jurij Petraš 25 Gld. 29 kr.

Leta 1657 dobi Magdalena 32 guldnov

Leta 1662

Krištof Hribar 13 Gld. 25 kr.
Primož Petraš 33 Gld. 52 kr.
Tomaž Pleš 2 Gld. 51 kr.
Gašpar Petraš 40 Gld. 0 kr.
Peter Petraš 2 Gld. 55 kr.
Jurij Petraš 26 Gld. 46 kr.

Leta 1665 dobi Marija 37 guldnov

čevina je na katastrski mapi upodobljena z dvema prav neznatnima poslopjema v lese- nem kajžarskem delu vasi. Njen gospodar je bil Martin Petraš, po domače Kavc, posestno stanje pa se je od terezijanske dobe spremenilo le toliko, da so bile namesto ene zdaj pri hiši tri travniške parcele in da je dobila kajža z delitvijo srenjskega gozda parcelo srednjega iglastega gozda. Poleg 13 kvadratnih sežnjev obsegajočega stavbišča je bilo tako pri hiši 0,49 orala travnikov, 5,77 orala travnika z drevjem in 0,94 orala gozda, skupno 7,21 orala zemlje. Že površen pogled v kataster odkriva, ka so imeli Kavčevi kajžarski sosede vsi po vrsti več obdelovalnih površin.

Vprašanje, kdaj in kako je tkalstvo pri hiši zamrlo, že presega predmet pričujočega sestavka. Nedvomno je šla tradicija iz roda v rod in so tkali vsaj še sredi 19. stoletja.

O KAVČEVEM RODBINSKEM IMENU

Tudi sam razvoj Kavčevega hišnega in rodbinskega imena v izgovorjavi in pisavi odkriva nekaj posebnosti in zanimivosti. Ime se je vsekakor razvilo iz obrti, ki jo je rodovina opravljala, še preden jo prvič zasledimo v virih. Med ljudstvom je bila sprva razširjena le slovenska oblika Tkalec, izpričana v več inačicah. Slovensko ime celo 17. in 18. stoletje do njegovega izumrtja navajajo tudi latinsko pisane župnijske matične knjige, za belopeško gosposčino pa so bili Kavci vse do leta 1738 le »ein Weber«. Dvotimosti v pisavi pri cerkveni in posvetni gosposki lahko sledimo skozi vso obravnavano stoletno dobo. Motita jo le dve izjemi pri cerkvi, ko je priimek zapisan v nemški obliki.

V matičnih knjigah je različnih zapisov imena skoraj toliko, kolikor je vpisov Kavcev. V štiridesetih letih 17. stoletja beremo v krstni matici Hkaliz ali Hkalizc, kar se je moralo izgovarjati kot Hkalic, vkolikor ne gre za poseg župnika nedomačina, v tedaj že zreducirano obliko Hkavc. Hkaliz beremo še leta 1656 v poročni matici, od šestdesetih let naprej pa največkrat Hkauz (5x), Kauz (4x) ter po enkrat Hauzh in Hkalz. Pri rodbini kranjskogorskih Kavcev je podobno, le da še leta 1673 zasledimo v mrliški matici daljšo obliko Hkaviz, ki tvori prehod med Hkalicem in Hkavcem oziroma Kavcem. Konec stoletja in v začetku 18. stoletja se prepletata samo še obe močno zreducirani obliki Hkauz in Hkauez. V drugem desetletju stoletja je dokončno zmagal zapis Kauz, v treh primerih pa gre zapisovalec še dlje, tako da zasledimo v letu 1702 zapisa Hkauziz in Kautschiz, v letih 1717 in 1737 obliko Kauziz, leta 1718 pa Tkauz. Oblika Kauziz je bližja latinskemu zapisu v sicer latinsko pisanih župnijskih maticah, vsi ostali zapisi s končnico -z pa so pisani po nemškem pravopisu.

Pri zemljiški gosposki pa je bil podkorenski tkalec vse 17. stoletje, vsaj kolikor mu lahko sledimo po listinah, le Weber. Tako so zapisovali njegovo rodbinsko ime ne le pri domačem gospostvu Bela peč, temveč tudi na koroškem Landškronu in pri župniku v Št. Štefanu v Ziljski dolini v prvi četrtini 18. stoletja. Zapis v sosedni deželi je seveda slonel na ustnem pričevanju Kavčevih hčera, omoženih na Koroškem, pa tudi na pričevanju prisotnih očetov. Potemtakem je bila Kavcem znana tudi nemška oblika Weber. Uporabljali so je tam, kjer se je v večji meri govorilo, pisalo pa izključno nemško. Tako kot slovensko poimenovanje Hkalic, Hkavec, Hkavc in Kavc so označbo Weber povezovali z natančno določeno dejavnostjo – tkalstvom.

Domačemu duhovniku se je nemška, očitno prav tako živa in bolj uradna oznaka Weber zapisala pri osebah iz Kavčeve rodbine le dvakrat. Prvič leta 1664 ob poroki Matije Kavca, drugič pa 1694. pri krstu njegovega vnuka Luke. Sicer pa najdemo v poročni in pozneje v vseh treh maticah še enega Webra, ki pa je bil izključno in samo Weber. Gre za Urbana Webra, sina nekega Jurija Webra, ki se je leta 1689 priženil iz župnije Ukve v Kanalski dolini v kranjske Rateče. Tam je nato zasnoval nov rod in njegov sin Primož se je na dan ženitve Valentina Kavca leta 1734 priženil v Kavčevo neposredno sosesčino k vdovi Mariji Resman. Preko njegovega sina Pavla se je nato razširil rod današnjih korenskih Vebrov, ki s Kavci nimajo ničesar skupnega.

V 18. stoletju torej ne pri cerkveni ne pri posvetni belopeški gosposki Kavčevega imena ne nemčijo več v Weber. Prvič zapiše belopeški oskrbnik ime Kauz v napol uradni zapovedi Korencem s konca leta 1738, terezijanski kataster pa prav tako pozna samo Valentina Kauza, ki je »ein Weber« samo še po poklicu.

Kavčevo rodbinsko ime je tako prehodilo dolgo pot od zgolj poklicnega poimenovanja preko hišnega imena do priimka, med njimi pa ni moč potegniti prave ločnice. Imena za poklic, hišo in rodbino so se dolgo prepletala in vzbujala najbolj živo predstavo njihovega izvora, tako da je bilo Kavca prav lahko nemčiti v Webra glede na katerokoli omenjenih treh označb. Moderna vokalna redukcija je še sredi 17. stoletja živo izgovorjavo Hkalic do konca stoletja preko Hkalca in Hkavca zreducirala na Kavca iz 18. stoletja, v treh zaporednih rodovih pri Matevžu (1702), Juriju (1702, 1717) in Valentinu (1737) pa beležimo tudi že značilno oznako za sina – Hkalčič ali Kalčič. Če se je sprva zdelo, da je dalo vztrajno nemčenje v Webra sčasoma današnje korenske Vebre, je odkritje priseljenega ukviško-rateškega Webra prejšnjo domnevo povsem ovrglo. Listinski Webri so bili vselej stara podkorenska rodovina izumrlih Kavcev.

ZAKLJUČEK

Šest podatkovno skopih, po ustaljenih obrazcih sestavljenih listin, ne bi moglo povedati mnogo o ljudeh, ki jih opisujejo in ki so jim nekoč služile. Pomembnejše so morda za diplomatiko, dopolnjene z drugimi razpoložljivimi viri pa živo pripovedujejo utrinke iz življenja neke rodbine in krajev. Razkrivajo jezikovno dvotirnost zapisovanja rodbinskega imena, premoženjske razmere in navade pri dedovanju v tem delu slovenske dežele. Nekaj povedo tudi o razmerju podložnik – zemljiški gospod, pa o težavah, s kakršnimi se je mogel srečati edini vaški tkalec. Potrjujejo izpričane žive stike med življema kranjske Gornjesavske doline in koroških krajev onstran Karavank, po drugi strani pa omogočajo sklepanja o načinu življenja socialno šibkejšega dela vasi. Iz nemalokrat odvečnega baročnega leporečja smo iz njih vedarle uspeli izvleči nekaj utrinkov iz življenja Dolincev v času pred 350 do 250 leti.

OPOMBE

Na tem mestu se toplo zahvaljujem višji arhivski svetnici Emi Umek za pomoč pri branju nečitljivih in slabo razumljivih delov listin.

LITERATURA – Blaznik Pavle, Freisinška župnija Dovje, ZČ 9, 1955; Novak Anka, Kranjska gora z okolico, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov, 143, Ljubljana 1988; Smole Majda, Graščine na nekdanjem Kranjskem, Ljubljana 1982; Volc Josip, Podkoren, Črtice iz preteklosti vasi in gorenjske doline, Ljubljana 1938 – Slovensko ljudsko izročilo, Ljubljana 1980; Kumer Zmaga, Od Dolan do Šmohorja, Naši kraji,

Celje 1981; Vilfan Sergij, Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1961.

VIRI – 1. Hišni arhiv pri Načelniku, Alojz Kramar, Podkoren 64, Kranjska gora; kopije v: ASRS, fond Alojza Kramarja. — 2. NŠALJ, Župnija Kranjska gora: Registrum ad libros baptizmales parochiae B.M.V. Assumpt. in Cronau (1721–1784); RMK 1721–1757; PMK 1638–1721; PMK 1721–1755; PMK 1755–1784; MMK 1641–1714; MMK 1714–1729; MMK 1729–1754; MMK 1754–1784; Urbar 1642–1663 (Vrbarium ecle Parochialis Bssme Virgs. Mariae in Cronau, atq eiusdem Eclae Filialium Ectarus. Anno Virginei partus 1642 Mense Ianuario; Vrbarium Cronauiese Parochialis Ecla Bssmae Virgs. Mrae in Coelos Assumptae in Cronau 1655; Inventarium et Vrbarium Parochial. Crainau 1655; Extractus Vrbary B.M.V. Cronaus 1655; Confraternitatis B.M.V. in Cronauio Cameriries Seu Syndions de a 1663; Inventarium Sacristis B.M.V. in Crainau 1670; Extractus Vrbary S: Andreae Apti in Wurzen Filialis 1662); Urbar 1701–1742 (Vrbarium Infraternitatis Beatissimae Mariae Virginis Sub Titulo in Coelos Assumptae in Parochiae Cronaensis); Urbar in inventar 1685–1746 (Inventarius et Vrbarium B.M.V. in Cronau 1685–1746); Urbar Podkoren 1744 (Vrbarium der Kirchen St. Andreae Alda an der Wurzen uber alle deroselben Zinsungen wie Auch Capittal und Interessien weliche Aus dem Alten In dis Neÿe Vrbarium Übertragen worden (ist)). — 3. ASRS, Župnija Kranjska gora: RMK 1642–1660; RMK 1660–1696; RMK 1698–1721. — 4. ASRS, Gr. A. Bela peč, 1 k. + 2 f. 5) ASRS, Terezijanski kataster: Bela peč NRO 307, Fassions-Tabbella Bey der herrschafft Weissenfels, No. 21; Rektificirani dom. akti, No. 11, 20, 25, 26. — 5. ASRS, Franciscejski kataster za Kranjsko, K.o. Podkoren, L 340: Protocoll der Bau-Parzellen der Gemeinde Wurzen; Grundparzellen-Protocoll der Gemeinde Wurzen; katastrska mapa.

URARSTVO NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM

VESNA BUČIČ

Izdelovanje ur je izrazito meščanska panoga uporabne umetnosti in na Slovenskem tej plemeniti, cenjeni in predvsem funkcionalni stroki, ki v zgodovini umetne obrti zavzema posebno mesto, lahko sledimo prek pisanih virov od 16. stoletja dalje. Najstarejša poročila izvirajo iz Ljubljane¹, eno stoletje pozneje pa že razpolagamo s prvimi podatki o urarjih na slovenskem Štajerskem, ki jih bomo skušali predstaviti po kronološki razvrstitvi v posameznih krajih.

Ohranjene hišne in žepne ure s signaturami mariborskih, celjskih in ptujskih delavnic zgovorno pričajo, da so se urarski mojstri na

slovenskem Štajerskem ukvarjali tudi z zahtevnejšimi naročili in da njihovi izdelki, oblikovno in po kvaliteti izdelave, prav nič ne zaostajajo za sosednimi graškimi in dunajskimi urami, izdelanimi predvsem za premožnejši sloj meščanov.

Proučevanje cerkvenih in mestnih arhivov bo zagotovo osvetlilo tudi ta pomembni del njihove dejavnosti, s tem bo pa tudi bolj pojasnjena diferenciacija urarjev na izdelovalce velikih in malih mehanizmov. Urarji so se namreč, po vzorcu obrtnih združenj iz nemških dežel, delili na *Großuhrmacher* in na *Kleinhuhrmacher*. Ta diferenciacija ni pomenila, da

je šlo za delitev dela po velikosti mehanizma, pač pa, da so od svojega združenja (ceha) imeli dovoljenje le za izdelavo hišnih in velikih javnih ur z mehanizmi, ki jih poganjajo uteži (*Großuhrmacher*), oziroma hišnih in žepnih ur s pogonom na vzmet (*Kleinuhrmacher*).

Glede na razpoložljive vire lahko zasledujemo urarsko obrt na slovenskem Štajerskem od 17. stoletja dalje. V zvezi s to panogo je zelo dobro raziskan arhiv v Gradcu in prav podatki o tamkajšnjem urarskem cehu tvorijo solidno osnovo za prikaz te obrti tudi na našem Štajerskem.

Lukas Stolberg, odlični raziskovalec štajerskih urarskih delavnic, navaja v svojem delu o štajerskih urarjih ² imena vajencev, ki so jih graški mojstri vzeli v uk, mi pa jih potem arhivsko izpričane, kot pomočnike ali mojstre, zasledimo v mariborskih, ptujskih, celjskih, pa tudi ljubljanskih in zagrebških delavnicah.

Vzrok, da v slovenskem delu Štajerske ne zasledimo urarskega ceha, je pač v takratnem majhnem številu mojstrov, ki med seboj niso čutili konkurence, kot meščani pa so itak uživali delno zaščito. Urarji v okviru historične Štajerske so bili sprva priključeni ključavničarskemu cehu s sedežem v deželni mestu Gradcu. Ta se je pri svojem delu ravnal po pravilih kovaškega reda, ki jih je v 15. stoletju potrdil cesar Friderik III. V 16. stoletju dobijo ključavničarji že svoja lastna cehovska pravila, ki so jih sprejeli tudi urarji, saj so od nekdaj pripadali isti bratovščini. Ključavničarski ceh je združeval več vrst rokodelcev. V njem so poleg omenjenih bili še ostrogarji, puškarji, pilarji in sablarji, in v svojem združenju so imeli kar po tri cehovske mojstre naenkrat. Pogosto je namreč osnovna surovina izdelkov pogojevala združevanje popolnoma različnih obrti v en sam ceh. Pri ključavničarjih in njim priključenih rokodelcih je bilo železo tista primarna snov, ki jih je medseboj povezovala v eno korporacijo. Da bi bil nadzor nad rokodelci in nad kvaliteto njihovih izdelkov bolj strokovno upravičen, so taka združenja imela pogosto po več cehovskih mojstrov. Stroga cehovska pravila so določala trajanje učne dobe, natančno opredeljevala pravice in dolžnosti vajencev in pomočnikov in predpisovala mojstrske izpite.

Vidni simbol ceha, zadružna skrinjica, je bila spravljena v Gradcu pri najstarejšem cehovskem mojstru in pred njo so se vršile vse važne cehovske zadeve. Vsebovala je, poleg cehovske blagajne (*Bix*), pečata, religioznih predmetov in ostalega, še vrsto rokodelskih knjig, iz katerih je Lukas Stolberg črpal številne podatke o urarjih, ki so delovali v okviru nekdanjih deželnih meja štajerskega ozemlja.

Pred to skrinjico v Gradcu so hodili podeželski vajenci iz vse Štajerske in ob odprtem pokrovu v prisotnosti mojstrov so jih sprejemali v uk. Ko so se po treh do petih letih izu-

čili, so jih ob odprti skrinjici »oprostili«, kar pomeni, da je bila s tem sklenjena njihova učna doba. Pot do meščanskega mojstra je bila dolga in trnova in ta naziv je bil dodeljen le pred cehovsko skladnico v deželnem mestu Gradcu.

Med danes obstoječimi rokodelskimi spisi v Gradcu, shranjenimi v tej skrinjici, bomo, zaradi pomembnosti v njej zapisanih podatkov za štajersko urarstvo, našli najpomembnejše. Najstarejša knjiga Rokodelski protokol ...³ začne z letom 1647 in vsebuje zapisnike izdelovalcev velikih in malih ur in puškarjev, razne odredbe o pomočnikih in vajencih, zapise dogodkov, izide volitev, cehovska pravdanja in kazni itd. Tu so bile še Knjiga sprejetja v uk in priznanja izučitve⁴, dve vpisni knjigi pomočnikov⁵ in Knjiga prejemkov⁶.

Ceprav so urarji leta 1690 izstopili iz ključavničarskega ceha, so se vse do 1776 ravnali po pravilih ključavničarskega reda. Takrat so se namreč po dolgoletnih prepirih urarji malih ur ločili od izdelovalcev velikih mehanizmov, organizirali svoje lastno združenje, dobili nova cehovska pravila za izdelavo malih ur in vpeljali svoj lastni Protokol za malourarstvo⁷, ki je bil ravno tako v cehovski skrinjici. Zraven so spadali še Knjiga prejemkov in izdatkov⁸ in Cehovski akti 19. in 20. stoletja⁹.

Pregled urarstva na slovenskem Štajerskem bi začela s podatki o urarjih v Mariboru, ki potekajo v dokaj strnjenem zaporedju. Najstarejši je iz leta 1628 in izvira iz Puffove knjige o Mariboru in njegovi okolici. V registru strazarjev vrat omenja Puff urarja PETRA RILLA, zabeleženega med 230. osebami, ki so v Maribor uvažale vino¹⁰.

Pisec Ruške kronike, Jožef Avgustin Mezna-rič, navaja v seznamu dijakov ruške gimnazije za leto 1686 in 1692 ime učenca Neymar Joannesa Michaela iz Maribora, pozneje urarja v tem mestu¹¹. Stolberg ga omenja kot urarja malih ur z imenom MICHAEL NEYMAYER (Niemaier). V Protokolu iz leta 1696 stoji, da je Mich. Neumayer od ceha zahteval »da bi mu dodelili naloge«, prošnja pa je bila odklonjena z razlago, da je v »mestu že itak dosti urarjev, ki nimajo naročil«¹². Ta kratki zapis, v kolikor se nanaša na odpiranje delavnice v Mariboru, ki je takrat štel okoli dva tisoč prebivalcev, nam nudi dragocen podatek, da je ob koncu 17. stoletja delovalo v Mariboru več urarjev. Leta 1698 se Neymayer kot »pomočnik za male ure ponovno oglašja s prošnjo, da bi ga sprejeli za cehovskega podeželskega mojstra (*Landmeister*)... naselil pa bi se v Mariboru, Ptuju ali Radgoni in jim ne bo delal konkurence, razen ob semanjih dneh«. Cehovski odgovor se je glasil, da bi ga sprejeli za meščana le pod pogojem, če bi kupil hišo in bi s tem lahko postal »vkupljeni«¹³ mojster.

Če je pomočnik hotel postati podeželski mojster, se je lahko včlanil v mestni ceh, delo-

vati pa je smel le izven mestnega pomirja. Cehi so namreč z omejenim prilivom novih rokodelcev trdovratno ščitili svoje interese. Da bi izvencehovske obrtnike lažje kontrolirali in imeli od njih koristi, so takim »vkupljenim« mojestrom dovolili izvrševati obrt proti vplačilu nekega zneska. Neymajerjevih ur za sedaj ne poznamo, ravno tako ne izdelkov njegovega sina, ki je leta 1724 zabeležen v graški knjigi pomočnikov kot ROCHUS NIEMAUER, *Meistersohn zu Marburg*¹³.

Prej omenjena kratka pripomba iz urarskega Protokola, s katero so Mich. Neymayerju zavrnili prošnjo, češ da je v Mariboru že itak dosti urarjev, ki nimajo nobenih naročil, bi se lahko nanašala na Christiana Neyerja in urarja Huebra, katerega ime nam ni znano. Iz Protokola in iz knjige sprejetja v uk izvemo, da je CHRISTIAN NEYER, rojen na Saškem in izučen na Dunaju, leta 1692 še enkrat vpisan kot vajenec pri graškem urarju Georgu Neßlu¹⁴. Dve leti pozneje je v Protokolu vpisan v »črno knjigo« (*Schwarzen Büchl*) ker je »fretal«, kar pomeni, da je izdeloval ali popravljal ure, ne da bi imel spričevalo o dokončani učni dobi. Meščani so se namreč radi obračali na t.i. fušarje, ki niso pripadali cehu, ker so njihovi izdelki bili znatno cenejši. Ko se je upiral plačati kazen, mu je ceh zagrozil, da bodo za »njim poslali netopirja v Maribor« – tiralico (*Fledermaus schicken*). Iz te notice je namreč Stolberg zaključil, da je deloval v Mariboru, kar so pozneje potrdile tudi mariborske arhivalije. V Mariboru sta se mu leta 1701 in 1703 rodila otroka in v Mariboru je bil tudi pokopan leta 1719¹⁵.

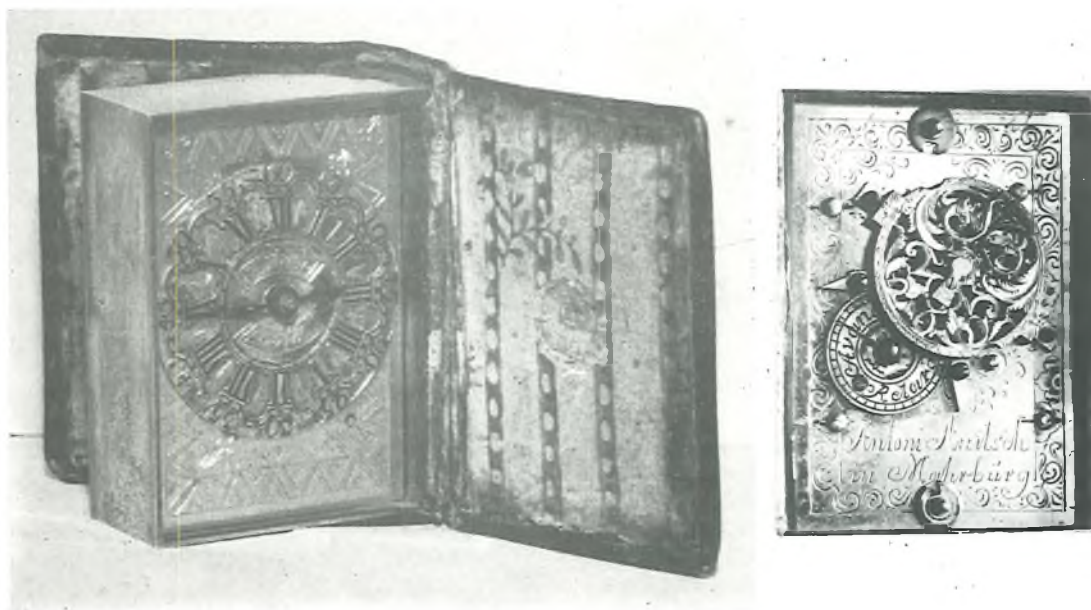
Tretji mariborski urar ob koncu 17. ali začetku 18. stoletja je bil urar HUEBER, zapi-

san brez osebnega imena. Edini podatek, po katerem Stolberg pravilno sklepa, da je deloval okr. 1700, je zapis o njegovem sinu Josephu Antonu Huebru, izučenem v Kremisu, ki je leta 1724 vpisan v knjigo urarskih pomočnikov kot »sin mojstra iz Maribora«¹⁶.

Skopa notica o MICHAELU MAYERJU (Mayr) nam pove, da je rojen v Mariboru kot sin mizarja Lovrenca in da je med leti 1724 – 1729 bil vajenec pri graškem mojstru in dunajskem dvornem urarju Josephu Koppu¹⁷.

Proti koncu prve polovice 18. stoletja zasledimo v Mariboru dva arhivsko izpričana urarja, ANTONA IN PAVLA ONIČA, ki istočasno opravljata svoj poklic, njuni ohranjeni izdelki pa predstavljajo prve znane hišne ure iz mariborskih delavnic.

Za sedaj nam je znan le en izdelek, podpisan z imeni obeh bratov (?) Oničev, žal ohranjen izven naših meja¹⁸. Gre za zanimivo samostansko uro s pogonom na uteži in z nenavadno dolgim nihalom (160 cm). Ura ima na hrbtni strani velike železne številčnice (38x38 cm), oslikane s figuralnim prizorom izpisane tekst: *Paulus et Antonius Onitsch facerunt Marburgi 1756. Sub P(atri)s Gerardo Cisterziensis Guardiano – orate pro illis*. Za nas je predvsem pomembna izpisana letnica izdelave, kajti vsiljuje se vprašanje, kdaj in od koga sta Anton in Pavel Onič prevzela oz. podedovala mariborsko urarsko delavnico. V prvi polovici 18. stoletja obstoja namreč časovna vrzel med prej obravnavanimi urarji in dejavnostjo bratov Oničev. Stolberg med svojim neutrudnim iskanjem po graških cehovskih knjigah ni našel nobenega zapisa o njuni izučitvi. Omenja njunega sočasnega sorodnika urarja Franca Oniča iz Lipnice in našteva nje-

Žepna ura mariborskega urarja Antona Oniča, prva polovica 18. stoletja (last: Gradski muzej Varaždin)

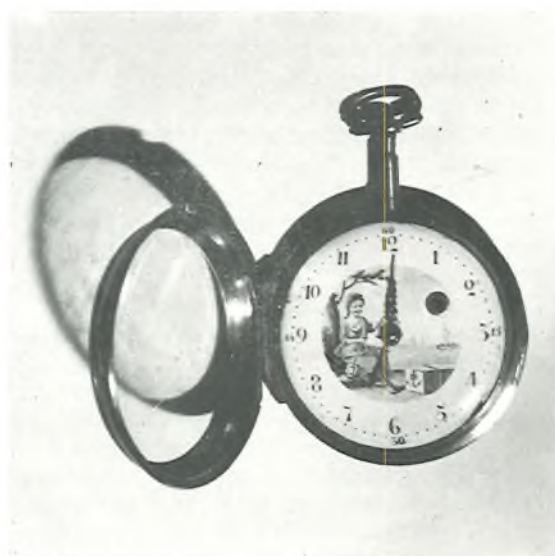
gove ohranjene ure s signaturami *Franz Onnitsch in Leibniz* in izdelke njegovih naslednikov¹⁹.

Nekaj skopih podatkov iz mariborskih arhivalij in štiri ohranjene ure mariborske veje Oničev nam vsaj delno osvetljuje podatek njihovega življenja in ustvarjanja. Iz signature na njunih hišnih urah je razvidno, da domnevna brata poslej delujeta ločeno, Anton v Mariboru, Pavel sprva v Mariboru, potem pa v Grebinju pri Velikovcu. Anton Onič se je rodil okr. leta 1721, kdaj je postal mojster, pa je bilo odvisno od okoliščin v cehu, oziroma v samem Mariboru. Bil je izdelovalec velikih ur, meščanski urar in lastnik »hiše skupaj z obrtno pravico« v Gosposki ulici²⁰.

Njegova visoka podna ura iz Narodnega muzeja v Ljubljani z vrezano signaturo *Antoni Anich Marburg*²² kaže v svoji liniji obrisa in pozlačenih aplikah slogovne značilnosti poznobaročnega sloga. V tolčeni ornamentiki, ki v razgibanem prepletu prekriva okrasno ploščo mehanizma, je že čutiti začetke rokokoskega vzdušja. Po povedanem bi lahko sklepali, da je nastala po skupnem delovanju domnevnih bratov Oničev, torej po letu 1756, ko je bila izdelana njuna samostanska ura. Druga njegova ura v obliki knjižice iz varaždinskega muzeja²³ predstavlja nenavadno in domiselno zasnovano obliko namizne, možno tudi žepne ure. zaradi izredno kvalitetne izdelave se vsiljuje misel, da je nastala kot Antonov mojstrski izdelek, na kateri je mojster kar dvakrat vrezal svojo signaturo; na številčnici *Anitsh Marb* in na zadnji platini *Antoni Anitsch in Mahrburg*. Pomočniki so se namreč za potrditev mojstrskega naziva morali zelo potruditi in so izbirali ure bolj nenavadnih oblik, da bi tako dosegli mogočnejši učinek. Poleg tega samo okrasje ure govori bolj v prid prvi polovici 18. stoletja, v tem času pa naj bi brata Oniča delovala še v skupni delavnici. Ura je shranjena v še originalni šatulji, ohišje pa je oblikovano kot knjižica z usnjenimi platnicami, med katerimi sta vpeti »stranici« (pri uri sta to platini) iz pozlačene medenine, ki ju je spretna urarjeva roka z graviranjem, cizeliranjem in perforiranjem okrasila z razgibano baročno ornamentiko, verjetno prenešeno iz grafičnih predlog.

Ure v obliki knjižic so zelo redke in prav zaradi tega velja omeniti, da je zelo podobno uro, skoraj identičnih dimenzij, izdelal tudi njegov prej omenjeni sorodnik Franc Onič v Lipnici²⁴.

Nedvomno opisani mariborski uri kažeta na visok nivo Antonove delavnice, ki je domnevno pri signiranju svojih izdelkov črko O namenoma spremenil v A, da bi se tako njegova signatura čimbolj razlikovala od signature njegovega sorodnika, urarja Franca Oniča, ki je s svojo delavnico v Lipnici bil le 25 km od Maribora.

Žepna ura mariborskega urarja *Johanna Fischerja st.*, konec 18. stoletja (last: Štajerski deželni muzej Joanneum, Gradec)

Za sedaj edina pisana omemba o Pavlu Oniču je podatek iz leta 1763, ko mu je umrla njegova 12 letna hči²⁵. Njegovo dejavnost nam, poleg samostanske ure, izpričujejo še dve tabernakljasti uri z zastekljenimi vratci. Te oblike ur so se po letu 1700 razširile po vsej Evropi²⁶ in so prek Nemčije in Avstrije prišle tudi v naše kraje: med izdelki, signiranimi z imeni naših urarjev, je močno čutiti vplive dunajskih in graških delavnic.

Tabernakljasta ura v Pokrajinskem muzeju v Mariboru ima okorno vrezano signaturo *BauConnitz Marburg* (Paul Onitz) in v celoti nikakor ne dosega nivoja Antonove delavdelavnice²⁷. Druga tabernakljasta ura²⁸ s signaturo *Paul Onnitsch in Griffen* nam pove, da je Pavel po ločitvi z bratom(?) Antonom nadaljeval svojo obrt v Grebinju na Koroškem. Urarji so pogosto zaradi pomanjkanja naročil šli s trebuhom za kruhom in se selili iz kraja v kraj, predvsem tisti, ki iz kakršnih koli razlogov niso dobili pravice do meščanstva. Če drži domneva, da je Anton podedoval »hišo z obrtno pravico«, je gotovo Pavel svoj obstoj iskal v drugem kraju.

Baillie v svojem velikem seznamu evropskih urarjev omenja namizno uro iz 18. stoletja, signirano *Onnitsch ... Marburg*²⁹. Vsekakor gre za izdelek mariborske veje Oničev z nečitljivo vgraviranim imenom urarja, verjetno Antona ali Pavla, možno tudi njunega neposrednega predhodnika, ki nam je za sedaj neznan.

Po smrti Antona Oniča leta 1789, je hišo v Gosposki ulici z »realno obrtno pravico za izdelavo velikih ur« podedoval njegov sin MATIJA ONIČ³⁰. Iz zemljiške knjige izvemo, da je bila dve leti pozneje Oničeva hiša prodana

Stoječa ura mariborskega urarja *Johanna Nep. Wolfhardta* st., okr. 1810 (zasebna last, Gradec)

»brez pravice do urarske obrti«³¹, vzrok prodaje pa nam razjasni tabernakljasta ura v zagrebškem muzeju, signirana *Mathias Onitsch in Agram*³². Torej se je Matija Onič preselil iz Maribora v Zagreb in tam nadaljeval svojo urarsko obrt.

Po Stolbergovih ugotovitvah v graškem arhivu se leta 1750 (torej še v času Oničeve dejavnosti), pojavi v Mariboru urar *ANDREAS FICHTNER*³³, leta 1773 pa *GOTTLIEB GERNGROß*³⁴. Iz njunih priimkov je razvidno, da prihajata iz nemško govorečih dežel, ker pa za sedaj ni drugih podatkov o njuni dejavnosti, je možno, da gre za mojstra iz tujine, ki potujoč iz kraja v kraj, popravljata stolpne ure, vlagata prošnje za meščanske pravice, se pojavita enkrat ali dvakrat, potem pa izgineta neznano kam.

Iz tujine prihaja tudi *JOHANN HÖFLER*, izučen za izdelavo malih mehanizmov v *Friedbergu* na Bavarskem³⁵. Leta 1767 je vpisan v graško knjigo tujih pomočnikov, 1775 pa že »kot meščanski urar v Mariboru spoštljivo prosi, da se mu dodeli naslov podeželskega mojstra«. V Protokolu malih urarjev je Höfler grajan, da od vsega začetka ni hodil v Gradec na cehovske letne skupščine in je na-

Tabernakljasta ura celjskega urarja *Primoža Okrogelnika*, konec 18. stoletja (last: Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb)

knadno, šele po desetih letih vplačal zaostale pristojbine. Od leta 1786 je svoje obveznosti do ceha plačeval redno, skupaj s podeželskim mojstrom *Josephom Knöblom* iz Celja. V letih 1783 – 1788 je izučil vajenca *Vincenca Tonaja* (*Vinzenz Thonei*), ki je potem nadaljeval svoj poklic v *Hartbergu*³⁶. Hišo v Poštni ulici v Mariboru »s pravico do izdelave malih ur« je po njegovi smrti leta 1805 prevzel njegov sin *FRANZ HÖFLER*³⁷. Njegova zlata žepna ura s signaturo *Franz Höfler in Marburg* se je leta 1940 pojavila na aukciji v dunajskem *Dorotheumu* (št. 475), *Stolberg* pa v svoji zbirki ur hrani njegovo srebrno žepno uro z repetirnim mehanizmom, kar pomeni, da izbija polne ure in četrti, in signaturo *F. Höfler*³⁹.

Za *MATIJO HÖFLERA*, ki se omenja leta 1791, ni mogoče ugotoviti, v kakšnem sorodstvu je bil s prej omenjenim *Johannom* in *Franzom Höflerjem*, vsekakor pa vemo, da je deloval v Mariboru³⁹.

Bolj zgovorno se nam z viri in gradivom predstavlja urar za male ure *JOHANN FISCHER* st. iz Dunaja⁴⁰. Leta 1791 je postal lastnik hiše prej omenjenega urarja *Matije Oniča*⁴¹, 1796 pa je bil potrjen za mariborske-

ga podeželskega mojstra. V graški knjigi vajuencev je vpisano, da je leta 1799 sprejel v učenca Josepha Zhetera, rojenega v Limbušu pri Mariboru. Ker se v arhivskih virih omenjata Johann Fischer starejši in mlajši, je nedvomno pravilna ugotovitev, da so ohranjeni primerki ur s signaturami *Johann Fischer in Marburg*, dela starejšega mojstra. O visoki kvaliteti njegovih izdelkov najbolje priča mala srebrna žepna ura s koloriranim miniaturnim motivom Alegorije trgovanja, upodobljena na številčnici iz belega emajla. Uro hrani graški muzej Joanneum⁴², od njegove druge žepne ure v zbirkah württenberškega muzeja pa je ohranjen samo signirani mehanizem.

Pri oblikovanju žepnih ur se je Fischer st. zgledoval pri vzorih iz dunajskih delavnic. Njegova tabernakljasta ura iz gradu Viltuš, danes v Pokrajinskem muzeju v Mariboru⁴³, kaže v svoji zasnovi še zadnje odmeve baročnega oblikovanja, njena klasicistično pojmovana dekoracija pa jo že postavlja v čas okrog leta 1800. Mogoče je umetnostno zanimivejša in oblikovno naprednejša Fischerjeva hišna ura iz zagrebškega Muzeja za umjetnost i obrt.⁴⁴ Pri načrtovanju njene forme je Fischer že v celoti sledil tokovom časa in uro v obliki portala (*Portaluhr*) z alabastrnimi stebriči do potankosti zasnoval v dunajskem empirskem slogu. Obe uri imata tipični dunajski repetirni mehanizem za izbijanje ur in četrti, ura iz zagrebškega muzeja pa še dodatne kazalce za datume.

O JOHANNU FISCHERJU ml. obstoji samo podatek, da je dokončal učno dobo pri svojem očetu »potem ko je predložil svoj učni izdelek, ki bije četrti (*Vierteluhr*).«

Fischer st. je umrl leta 1810⁴⁵ in delavnica ni prešla na njegovega sina, temveč jo je nasledila njegova žena Anna⁴⁶. Ta se je kmalu za tem poročila z urarjem JOHANNOM NEP. WOLFHARDTOM iz Gradca, verjetno pomočnikom v Fischerjevi delavnici. S poroko je Wolfhardt dosegel samostojnost, delavnica je prešla na njegovo ime in pod tem priimkom se je skozi več generacij nadaljevala v Mariboru ta dobro upeljana urarska obrt.

Preden preidemo na dejavnost Wolfhardtove delavnice, naj omenimo, da je leta 1815 v mariborskem I. okrožju imel hišo št. 51 urar JOHANN SCHERZINGER⁴⁷. V Maribor je prišel iz Velike vojvodine Badenske, kjer so domačini skozi generacije izdelovali t.i. schwarzwaldske ure kot domačo obrt. Znano je, da so jih kot krošnjari prodajali po celi Evropi in mnogi med njimi so se celo ustalili in udomačili na tujem. Scherzingerjevo delovanje v Mariboru sovпада z dejavnostjo urarjev Joh. Fischerjem ml. in Joh. Nep. Wolfhardtom, kar bi pomenilo, da sta v mestu bili dve urarski delavnici. Če je Scherzinger ostal zvest izdelovanju schwarzwaldskih ur, s tem nikakor ni mogel konkurirati prej omenjenim moj-

strom, kajti »švarcvalderice« so zaradi skromnega videza pomenile cenejšo in zato dostopnejšo varianto hišnih ur, s katerimi so že od 18. stoletja opremljali manj zahtevne meščanske, pa tudi kmečke domove.

JOHANN. NEP. WOLFHARDT je postal mariborski meščan leta 1811 in istega leta se že omenja kot lastnik hiše, »ki jo je posedoval Johann Fischer z Dunaja«⁴⁸. V graških knjigah je zabeležen kot urarski vajenec od leta 1798, v Protokolu pa se vodi kot »meščanski urar za izdelavo velikih ur«⁴⁹. Leta 1818 je sprejel v uk svojega istoimenskega sina JOH. NEP. WOLFHARDT ml., ki se že leta 1823 omenja kot njegov naslednik. FLORIAN WOLFHARDT, najbrž sin Joh. Nep. ml. je v letih 1838 – 1840 vpisan kot urarski vajenec, leta 1850 pa se obrt že vodi pod njegovim imenom. Stolberg omenja leta 1853 še urarska pomočnika Georga in Franza Wolfhardta, domnevne sinove Joh. ml., ni pa znan kraj njihovega delovanja⁵⁰. V mariborski liniji Wolfhardtov se kot zadnji urar s tem priimkom omenja Florianov namestnik HEINRICH WOLFHARDT in njegova obrt se že vodi kot »prodajna«.

Za sedaj so nam znane samo tri hišne ure iz mariborske veje Wolfhardtove rodbine. Vse tri so v obliki portala s signaturami *Johann Nepomuk Wolfhardt in Marburg* in ni dvoma, da gre za izdelke urarja Joh. Nep. starejšega. Dve uri sta v Gradcu v privatni lasti⁵¹, tretja pa v Narodnem muzeju v Ljubljani⁵². Ure odlikuje arhitektonska, strukturalno jasna zgradba ohišja z alabastrnimi stebriči, ki jo prekriva bogastvo serijskega kovinskega okrasja. Urarji so v obdobju klasicizma to medenisto okrasje že množično uvažali iz sosednjih dežel, predvsem z Dunaja, kjer so bile že dobro razvite tovrstne manufakture.

Nedvomno so nasledniki Fischerja in Wolfhardta izdelovali ure, tipične za avstrijski bidermajer. To je namreč obdobje, v katerem so prevladovalle črne ure z alabastrnimi stebriči in stenske ure v širokem pozlačenem okvirju. Ker pa so te vrste ur bolj poredko signirane, je prav verjetno, da je med številnimi nesigniranimi izdelki, ohranjenimi v naši spomeniški dediščini, predvsem pa na Štajerskem, marsikatera ura izdelek prej omenjenih mariborskih delavnic.

Sredi 19. stoletja se omenja v koroškem predmestju Maribora še nenumerirana hiša nekega urarja OTTA. O njem za sedaj ni drugih podatkov, možna pa je povezava z graškim urarjem Ferdinandom Othom, ki je sredi stoletja imel v Gradcu urarsko delavnico na Karmelitskem trgu⁵³.

Čeprav nam je uspelo v časovnem zaporedju slediti mariborskim urarjem od 17. pa vse do srede 19. stoletja, ostajajo v kontinuiteti njihove dejavnosti nekatere vrzeli, ki čakajo nadaljnje raziskave. Iz arhivskih virov vidimo,

da v drugi polovici 17. stoletja, ko Maribor šteje okrog dva tisoč prebivalcev, delujejo v njem istočasno kar trije urarji. Najbolj nejasno je število urarjev v prvi polovici 18. stoletja, medtem, ko v drugi polovici 18. pa vse tja do srede 19. stoletja delujeta istočasno po dve arhivsko izpričani delavnici.

V drugi polovici 19. stoletja, ko postanejo hišne ure že nepogrešljivi predmet bivalnih prostorov in ko je tudi urarstvo zajela moda historičnih slogov, se urarske delavnice spremenijo samo še v popravljavnice in prodajalne masovno izdelanih artiklov. V mestih se množično odpirajo trgovine z industrijsko izdelanimi urami in ko se prebivalstvo Maribora v zadnjih desetletjih 19. stoletja povzpne od kakih 18 na skoraj 25 tisoč (po štetju l. 1900), se število teh prodajaln, od sedem naštetih v letu 1884, poveča leta 1898 na enajst⁵⁴.

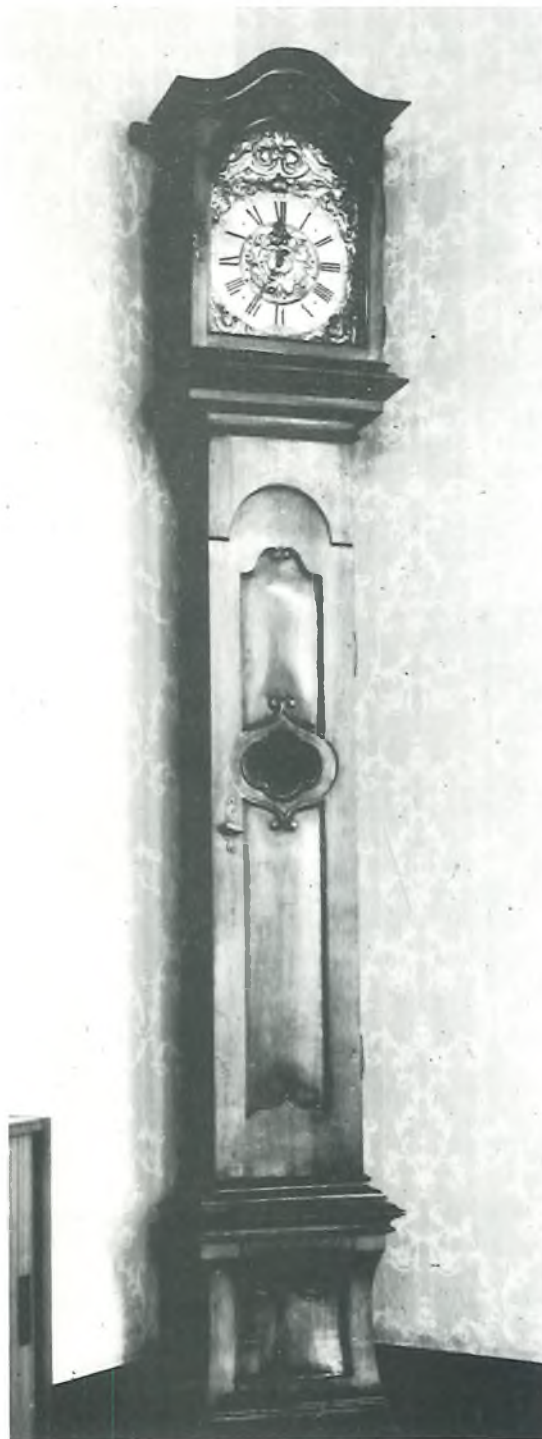
Tudi v Celju ima urarska obrt tradicijo, ki jo je mogoče zasledovati vsaj dvesto let nazaj. Kot je že v začetku omenjeno, bo tudi pri celjskem urarstvu govora le o hišnih in žepnih urah in trije ohranjeni primerki, signirani z imeni celjskih urarjev, nam potrjujejo njihove arhivsko izpričane izdelovalce.

Prvi, sicer skopi podatek iz graške urarske knjige, je vpis vajenca FRANZA LEOPOLDA DONINA, »sina Ferdinanda, Dr. jur. iz Celja«, ki je bil leta 1699 sprejet v uk pri znamenem graškem urarju in štirinajstkratnem celjskem mojstru Johannu Planku⁵⁵. Doninova nadaljnja dejavnost ni znana in vse do druge polovice 18. stoletja ni bolj otipljivih podatkov o tej rokodelski panogi. Po tem času se, sicer razdrobljene omembe o urarjih, strnejo v nekoliko gostejšo celoto in iz kamenčkov tega mozaika zlahka ugotovimo, da sta odslej v Celju sočasno delovala po dva urarska mojstra.

»Veleurarstvo« je, kot pravi celjski zgodovinar Janko Orožen »bilo v Celju udomačeno vsaj že v drugi polovici 18. stoletja«⁵⁶ in iz tega časa je ohranjena zlata žepna ura z datumskimi kazalci in vrezano signaturo *Joseph Knöbl in Cilli*, danes v graškem Joanneumu⁵⁷. FRANZ JOSEF KNÖBL (Knäbl) se je izučil svoje obrti v Friedbergu pri urarju M. Elblu, izdelovalcu malih ur.⁵⁸

V tem malem bavarskem mestecu z veliko urarsko tradicijo, so številni urarji iz različnih krajev nemško govorečih dežel opravili svojo vajeniško in pomočniško dobo. Ravno tako so mnogi izučeni Friedberžani svoj urarski poklic opravljali v tujini in za 18. stoletje imamo podatke, da so v Ljubljani delovali kar štirje urarski priseljenci iz Friedberga⁵⁹. V knjigi pomočnikov obstoji podatek, da je Knöbl leta 1768 »proglášen za pomočnika«, iz Protokola pa je razvidno, da je leta 1779 »najet za podeželskega mojstra v Celju v Spodnji Štajerski«. J. Orožen ga leta 1783 omenja kot lastnika »hišice« na nekdanji Tranči⁶⁰. V knjigi izdat-

kov se leta 1789 omenja njegov vajenec JOSEF KNES, ki bi ga lahko istovetili z Jožefom Knezom, lastnikom hiše v Celju na prehodu iz 18. v 19. stoletje⁶¹. Knöblovo delavnico je leta 1796 prevzel GEORG NIGGEL, ki se v svoji prošnji za sprejetje v urarski ceh sklicuje »na Knöblovo malourarsko pravico (*Kleinuhrmacher Jus*), pridobljeno s poroko Knöblove vdove⁶². Gotovo je takrat dobil tudi

Podna ura celjskega urarja Antona Leithnerja, okr. 1780 (last: Magistrat, Gradec)

mojstrski naziv, kajti ta se je običajno povezoval s časom poroke in pričetkom dela v lastni delavnici. Iz zapisa v Protokolu bi se dalo sklepati, da ga je leta 1798 doletela nesreča, saj je urarski ceh »pogorelemu mojstru iz Celja« priskočil na pomoč z večjo vsoto denarja, potem pa je ok. 1800 Niggel že zapisan kot lastnik neke druge hiše na nekdanjem Velikem trgu⁶³.

Verjetno je Georg Niggel pripadal veliki urarski družini, katere člani se pojavljajo poleg Gradca še v Stettenu, Salzburgu, Friedbergu itd., ni pa še pojasnjeno, od kod izhaja njihov rod. Najbolj verjetno je celjski Niggel potomec graškega urarja Josefa Niggla, priseljence iz Friedberga na Bavarskem, in s tem, ko je poročil priletno vdovo, je kaj hitro zasedel izpraznjeno mesto urarja Knöbla. V letih 1801–1805 je izučil vajenca Matijo Weisa, leta 1814 pa se omenja njegovo zadnje plačilo cehovske pristojbine.

J. Orožen pravi, da je na nekdanji Dunajski cesti »kočico nekdanjega čuvaja grajskih vrat odkupil od magistrata JURIJ NIGGEL in jo spremenil v urarsko delavnico, od njegove žene Uršule pa sta jo leta 1850 odkupila neka zakonca«⁶⁴. Ta podatek se verjetno nanaša na njegovega istoimenskega sina, ki je nadaljeval očetov poklic, žal pa vsaj za sedaj ne poznamo njegovih izdelkov.

Za drugo polovico 18. stoletja omenja Orožen še dvojico celjskih urarjev, BLAŽA IN PRIMOŽA OKROGELNIKA⁶⁵. Blaževih ur ne poznamo, Primoževo hišno uro s signaturo *Primus Okrolni in Cilli* pa hrani zagrebški muzej⁶⁵. Gre za tabernakljasto uro z repetirnim mehanizmom, ki poleg ur in minut kaže še dneve v tednu in datume v mesecu. Če upoštevamo podatek, da je bil Primož lastnik hiše v nekdanji Dolgi ulici, ki je leta 1783 bila še v posesti kiparja Ferdinanda Galla, bi potemtakem Okrogelnikova ura morala nastati v obdobju zrelega klasicizma, torej ob koncu 18. stoletja. Njen, še nekoliko baročni videz, je pač posledica takratne obrtniške konservativnosti, ki so se ji urarji, enako kot v sosednjih deželah, težko odpovedali. Primož Okrogelnik je bil lastnik omenjene hiše do leta 1827. Približno od tega obdobja dalje se omenja delovanje celjskega urarja GREGORJA GORIŠKA⁶⁷, ne poznamo pa njegovih izdelkov.

Visoka podna ura v graškem magistratu z vgravirano signaturo *Anton Leithner in Cilli* in z napisom na nihalu *Qui sum sum summus*, je mogoče narejena po naročilu prav za opremo teh prostorov⁶⁸. Vsiljuje se nam vprašanje, ali je ime Antona Leithnerja istovetno s celjskim urarjem, ki ga J. Orožen omenja kot »Lamprehtova delavnica«⁶⁹. ANTON LEITHNER se je izučil v Ingolstadt in v Knjigi pomočnikov je leta 1773 vpisan kot urar za velike ure. Drugih podatkov o njem ni, vemo

le za njegovega domnevnega sorodnika Thomasa Leuthnerja, ki se je sočasno ukoreninil v Zagrebu in deloval kot zelo upoštevan meščanski urarski mojster⁷⁰. Antonova magistratna podna ura z mehanizmom, ki z enkratnim navijanjem teče eno leto, je dovolj zgovoren dokaz o visokem nivoju te ugledne urarske delavnice, njena datacija okr. 1780 (tudi po Stolbergu) pa govori o izdelovalcu, ki je tehnično in oblikovno šel v korak s časom.

V nadaljevanju bi predstavila še en, sicer nekoliko pomanjkljiv podatek o urarju JOHANU HÜLERJU iz Celja, ki se v arhivskih virih omenja leta 1816 v nekem sporu med izdelovalci velikih in malih ur, ohranila pa se je tudi z njegovim imenom in krajem »Cilli« signirana nihalna ura, ki teče 8 dni⁷⁰. Razpoložljivi podatki o urarju Hülerju bi lahko pomenili, da je proti koncu 18. stoletja v Celju deloval poleg dveh omenjenih še en urar, čeprav je težko verjeti, da bi sočasno živeli v Celju kar trije urarski mojstri.

Naslednji urar, ki sodi v naš kronološki prikaz, se nam predstavlja samo z inicialkami *J.A.-O.-Hi Cilli*. Gre za hišno uro s stebrički iz začetka 19. stoletja (verjetno empirska ura v obliki portala), ki je nekajkrat menjala lastnika, dokler se sled za njo ni popolnoma izgubila. Če so bile inicialke izdelovalca ure pavilno prebrane, jih za sedaj nikakor ne morem pripisati enemu od pravkar naštetih urarjev.

V drugi polovici 19. stoletja postanejo tudi celjske urarske delavnice samo še popravilnice industrijsko izdelanih ur in prodajalne masovno izdelanih artiklov, kar pa ni predmet naše obravnave.

V starem obrtnem središču Ptuj, kjer so se stikale in križale trgovske poti, sta trgovina in obrt držala mesto na zavirljivi ravni. Iz zgodovinskih virov vemo, da je bila med številnimi generacijami ptujskih obrtnikov zastopana tudi urarska obrt, ki ji lahko sledimo od druge polovice 17. stoletja dalje. Nekoliko fragmentarni, pa vendar kontinuirani podatki o tej dejavnosti kažejo, da sta v mestu delovala po en ali dva mojstra hkrati. Bolj zgovorni so podatki iz druge polovice 18. stoletja, z imeni dveh urarjev pa se ujemajo tudi materialni dokazi o obstoju teh delavnic.

Prva vest o ptujskem urarju je povezana z Zagrebom, ko je PETER PLOCER iz Ptuja izdelal leta 1676 veliko uro za zagrebško katedralo⁷². O urarskih povezavah med Zagrebom in Ptujem govori tudi podatek, da so Ptujčani leta 1689 kupili pri zagrebških frančiškanih veliko javno uro za svoj mestni stolp ob proštjski cerkvi⁷³.

Naslednji urar, ki sodi v naš kronološki zapis je PETER RIEZLER (Liesler), rojen v Landecku na Tirolskem⁷⁴. V Protokolu se kot njegovo bivališče omenja Ljubljana, obstoja pa zabeležka, da je leta 1686 kot vajenec graškega urarja F. Hiemerja »najprej svojemu

mojstru utekel», potem pa se v letih 1687–1690 pri istem dokončno izučil za urarja velikih ur. Leta 1696 je vpisan v knjigi ptujskih meščanov⁷⁵, naprej pa o njem ni več podatkov, pa tudi njegovih izdelkov ne poznamo.

Iz razpoložljivih virov bi se dalo razbrati, da je sočasno z njim deloval v Ptuj uarar JOHANN PEGINET (Pagurt), priseljenec iz Sibiranga v Loreni⁷⁶. Kot izučeni puškar je dokončal leta 1696 še urarski poklic v dobro znani graški delavnici Joh. Planka. Ko se je po 12 letih ponovno vrnil v Gradec in leta 1708 predlagal, da bi ga na podlagi mojstrskega izdelka sprejeli v ceh, se je predstavil kot »meščan in urar za male ure iz Ptujak«. Čeprav mu je bila prošnja iz »tehničnih razlogov« zavrnjena, je Peginet pozneje dosegel svoj cilj in če ponovimo besede Stolberga kot dobrega poznavalca štajerske zgodovine urarstva, »je vedno bilo dovolj razlogov za zavrnitev pretendentov«.

Da bi namreč prosilcu čimbolj otežkočili delo, so jim cehovski mojstri iz konkurenčnih in drugih razlogov radi nagajali in grajali vsako malenkost, ali pa so zahtevali nov izdelek, ki ga je pomočnik lahko celo trikrat ponovil.

V nadaljevanju predstavljam še urarja za velike ure LORENZA PÖLKNERJA, ki je bil leta 1724 sprejet za ptujskega meščana, še enkrat pa se omenja leta 1754 kot lastnik hiše v mestu⁷⁷. V času Pölknerjevega delovanja je leta 1737 pridobil meščanske pravice, kar je bilo seveda pogoj za opravljanje obrti, še urar JOSEPH GÜSTL (Gistl) iz Švabske⁷⁸. Za izdelavo velikih ur se je izučil sprva na Dunaju, v letih 1720 – 1724 pri graškem uraju M. Hölzlu in še istega leta je vpisan v knjigo pomočnikov.

Ker obrtna proizvodnja ni bila vezana samo na mestno prebivalstvo, so ptujske delavnice prav gotovo zalagale z urami svoj bližnji in daljni okoliš. V zgodovinskih virih srečamo v Ptuj proti koncu prve polovice 18. stoletja še tretjega urarja JOHANNA MUßPACHERJA, tokrat izdelovalca malih mehanizmov. Leta 1743 je vpisan v knjigo ptujskih meščanov (Müßbacher), živi in dela v Ptuj še leta 1754, ko se omenja v popisu hišnih lastnikov⁷⁹. Tudi Mußpacher se je, kot že nekaj urarjev iz naših krajev, izučil v letih 1730–1736 v graški delavnici Joh. Planka in dokončal svojo vajeniško dobo pri njegovi vdovi. V knjigi prejemkov je omenjen leta 1743 in možno, da je v tem času, ko je postal meščan Ptuj, tudi vplačal svoj mojstrski prispevek.

Zanimiva je pot urarja ALEXANDRA WAGNERJA, ki je leta 1748 prišel v Ptuj, ga kaj hitro zapustil, in v desetih letih štirikrat menjal bivališče. Gotovo sta pred njim omenjena urarja, eden za velike ure in eden specializiran za male mehanizme, zadovoljevala potrebe mesta in okolice in da za četrtega

Tabernakljava ura ptujsko-ormoškega urarja Karla Gottwalda, okr. 1800 (Štajerski deželni muzej Joanneum, Gradec)

urarja v Ptuj ni bilo dovolj dela. Najbrž je Wagner zavoljo tega zapustil Ptuj še preden je vplačal obvezno mestno pristojbino, kot to razberemo iz beležke v knjigi meščanov, pripisane ob njegovem imenu. Še isto leto se Alexander Wagner z ženo Elizabeto pojavi v Varaždinu⁸⁰ in verjetno se že naslednje leto seli v Vipavo, kjer deluje 9 let in pol. To je namreč razvidno iz njegove prošnje ljubljanskemu magistratu, ko leta 1759 prosi, da ga sprejmejo za meščana »in mu dovolijo tudi izvajati meščansko delovanje«⁸¹.

V 18. stoletju se nam z viri in gradivom bolj zgovorno predstavljata urarska mojstra Karel Gottwald in Karel Nachbar. Skozi podatke iz njunega življenja lahko razberemo, da ne delujeta istočasno, kar dokazuje tudi pregled knjige ptujskih meščanov in hišnih lastnikov.

Prva vest o KARLU GOTTWALDU je iz poročne knjige, ko se »urar iz Ptuj in vdovec« poroči junija 1776 v Gradcu s svojo gospodinjo⁸². Decembra istega leta je vpisan v knjigo ptujskih meščanov in ker ob njegovem imenu stoji beležka iz katere bi se dalo sklepati, da se je odselil v Bjelovar⁸³, se Gottwaldovi življenjski podatki nikakor ne ujemajo s ča-

sovnim nastankom njegovih izdelkov. Njegove tri ohranjene ure so tabernakljastega tipa. Najstarejša med njimi s signaturo *Gottwald in Pettau* je danes pri zasebniku v Ljubljani, izvira pa iz neke graščine na spodnjem Štajerskem. Njeni izrazito plastično izstopajoči motivi v mešanici baročnega in klasicističnega sloga, bi nastanek ure postavili v čas po mojstrovem odhodu iz Ptuja, t.j. po letu 1776, ker pa zaradi skopih podatkov lahko samo ugibamo o njegovih selitvah, se moramo zadovoljiti z okvirnimi datacijami. Ura s signaturo *Carl Gottwald, Mureck* v graškem Joanneumu⁸⁴ je kljub tabernakljasti obliki veliko mlajša: vsiljuje se misel, da je Gottwald deloval v Cmureku po odhodu iz Ptuja. Za tretjo znano uro, ravno tako iz Cmureka, vemo le, da je pri zasebniku v Gradcu, ne poznamo pa njenega videza.

Gotwaldu je sledil KAREL NACHBAR, ki se nam s svojimi petimi ohranjenimi urami najrazličnejših oblik predstavlja kot urar z visoko stopnjo obrtniškega znanja, domišljije in spretnosti. V knjigi ptujskih meščanov je leta 1787 vpisan kot *Groß – und Kleinuhrmacher*⁸⁵, kar naj bi pomenilo, da se je kot edini urar v Ptuj v tem obdobju, ukvarjal istočasno z urami na vzmet in na utež. Torej je izdeloval ali popravljaval velike stolpne ure, hišne – stenske, podne in namizne ure ter mehanizme malih žepnih ur.

Leta 1784 se je star 34 let poročil in imel šest otrok. V rojstnih knjigah, kjer se večkrat omenja kot boter otrokom iz uglednih družin, je v letih 1799 vpisan kot *bürgl. Uhrmacher in Galanteriehändler* ali samo *Krämer*. In kot pravi Marija Mirković, nekdanja kustodinja ptujskega muzeja, ki je zasledovala Nachbara po zgodovinskih virih po odkritju njegove ure v Zagrebu, se je Nachbar, »da bi lažje vzdrževal svojo številno družino, moral ukvarjati še s prodajo drobne galanterijske robe«. Urarji namreč zaradi specifičnosti svoje sicer zelo cenjene obrti in relativno visokih cen svojih proizvodov niso imeli veliko naročil, zato so število urarjev, predvsem v manjših mestih, najbrž določali z internimi mestnimi ali celovskimi predpisi.

Nachbarove ure, vse signirane *Karolus Nachbar in Pettau*, so žal ohranjene izven naših meja. Dve tabernakljasti uri s še nekoliko baročno dekoracijo sta v Joanneumu in v privatni zbirki ur v Köflachu⁸⁶. Nedvomno je bila posebnost Nachbarove delavnice na aukciji v Dorotheumu prodana mala potovalna ura (viš. 13 cm) v kovinskem ohišju z obročem za prenašanje in s poslikanim motivom Alegorije štirih letnih časov na emajlni številčnici⁸⁷. L. Stolberg poseduje v svoji zbirki v Gradcu Nachbarovo pozlačeno salonsko uro, dosledno izpeljano v slogu Ludvika XVI. Iz svoje matične dežele je ta slog v 80. in 90. letih 18. stoletja preko Avstrije in severne Italije moč-

Stoječa ura ptujskega urarja Karla Nachbara, konec 18. stoletja (zasebna last, Gradec)

no vplival tudi na oblikovanje ur v naših urarskih delavnicah. Značilno zanj je nizanje dekorativne motivike, ki so jo urarji, v sodelovanju z rezbarji, povzemali iz bogate zakladnice antičnega repertoarja in z njimi ustvarjali nove, razgibane obrise ohišij.

Žal se je nedolgo tega izgubila sled za Nachbarovo uro iz zagrebške gornjegrajske družine Mažuranič⁸⁸, ravno tako oblikovano v slogu Ludvika XVI. Nad njenim ohišjem dominira alegorijska ženska figura, ki kaže, da je Nachbar za izdelavo te ure najel izurjenega rezbarja, ki je dobro obvladal zahtevne želje naročnikov. Ni še namreč pojasnjeno, koliko so pri izdelavi ohišij sodelovali mizarji, rezbarji, pasarji ali zlatarji. Najbrž je bil idejni oblikovalec le urar in njegova roka, vajena obdelave kovin je gotovo bila kos marsikaterega pasarskemu delu. Stolberg v svoji knjigi navaja samo par izdelovalcev ohišij znotraj štajerskega ozemlja, urarjev pa čez tristo. V naših zgodovinskih virih jih za sedaj nismo srečali in možno, da ta poklic pri nas sploh ni obstojal kot samostojna obrt, predvsem v manjših krajih.

Če gre pri prej citiranem celjskem urarju Joh. Hülerju in domnevnem graškem Joh. Hüllerju za isto osebo, bi lahko predpostavljali, da je bil Hüllerjev učenec Anton Nachbar eden od šestih otrok ptujskega Nachbara. Antonova učna doba je trajala samo eno leto (1826–1827)⁸⁹ in če gre za urarjevega sina, so

mu jo lahko občutno skrajšali, pa tudi pri do-segi mojstrstva so sinovi imeli vedno privilegi-ran položaj. V seznamu na Dunaju delujočih urarjev so leta 1828 omenja Anton Nachbar kot *befugter Uhrmacher*⁹⁰, kar bi pomenilo, da ni pripadal nobenemu cehu, imel je samo pooblastila za opravljanje obrti in je šele čez čas lahko zaprosil za mojstrstvo.

Delovanje očeta Nachbara sega gotovo še v začetek 19. stoletja, mogoče do leta 1815, ko se med ptujskimi meščani pojavi ime urarja IGNACIJA MEISTRA⁹¹. Bržkone gre za ose-bo, ki se v letih 1793 in 1803 omenja v Grad-cu in je po končani dejavnosti Karla Nachba-ra nadaljevala svoj poklic v Ptuj.

Leta 1829 je postal meščan Ptuja urar JO-HANN HAFNER⁹², dve leti pozneje pa je v Protokolu za male urarje zapisan JOHANN HANNA »meščanski urar v Ptuj«, ki prosi da ga v cehu »uvrstijo med podeželske mojstre«⁹³. Ker pa je v knjigi prejemkov ob vplačilu pristojbine za podeželskega mojstra ime istega urarja zapisano (ali prebrano) kot Johann Hahn, nam prej omenjeno časovno zaporedje za pridobitev meščanstva in mojstr-stva vsiljuje misel, da gre za ptujskega urarja Johanna Hafnerja, ki se še enkrat omenja v letu 1831, potem pa se o njem nič več ne ve.

Z imenom urarja FRANZA SCHLAFFER-JA, ki je v knjigi ptujskih meščanov vpisan leta 1846⁹⁴, smo izčrpali vrsto urarjev, ki so delovali v ptujskih delavnicah do tistega časa, ko so stroji začeli izpodrivati ročno delo in urarji niso mogli več vzdržati konkurence in-dustrijske proizvodnje. Delokrog urarjev se odslej omeji v glavnem na prodajo in popravi-la industrijsko izdelanih ur, katerih mehaniz-mi so opremljeni s tovarniškimi žigi. Vtisnje-ne signature lastnikov urarskih trgovin posta-nejo odslej samo še reklamni napisi prodajal-cev, ki so s svojimi imeni dajali kupcem neko garancijo in jamčili za dobro kvaliteto izdel-kov, ki so prihajali iz velikih industrializira-nih manufaktur.

OPOMBE

1. Vesna Bučič, Ljubljanski urarji v 18. stole-tju, Kronika 37, št.3, Ljubljana 1989, str. 177 (odslej: V. Bučič, 18 stol.). — 2. Lukas Stolberg, Die steirischen Uhrmacher, Graz 1979 (od-slej: L. Stolberg). — 3. Prothocoll Eines Gantz Ehrensamben Handtwerch der Groß und Klain Uhrmacher wie auch Pixennmacher Anno 1647 (do 1833). — 4. Auf Ding Freysprech Buch (1667 – 1833). — 5. Mit Got Neu Anfangentes Gesöhlen Buch De Anno 1712 (do 1739) in Einschreib-Buech deren frembten Keßellen wie auch die Einnahm deren Selbig Anno 1741 (do 1775). — 6. Ein Nahmb Buech A 1740 (do 1855). — 7. Protocoll eines Ehrsamen Handtwerkhs Samentlicher Klein Uhrmacher Meißter (od 1776). — 8. Ein Nam und Augsagabbuch (od 1777). — 9. Innungakten des 19. und 20 Jhs. — 10. R.G. Puff, Marburg und seine Umgebung I, Marburg 1874

(odslej G. Puff.). — 11. Jože Mlinarič, Ruška kroni-ka in seznam imen iz latinske kronike, Ruška kro-nika 1985, str. 172 in 179; prof. Mlinariču se za njegovo ljubeznivo opozorilo zahvaljujem. — 12. L. Stolberg, str. 318. — 13. isti, str. 529. — 14. isti, str. 529. — 15. Arhiv Slovenije (AS), Rojstne in krstne knjige ž.c. Janeza Krstnika v Mariboru, l. 1701 – 1733, f. 13 in 79. Pri obeh otrocih, Michaelu in Anni Regini se kot krstna botra omenjata Mich. Neymayer in njegova žena Anna Regina, kar nedvomno potrjuje, da gre za prej omenjenega urarja Neymayerja. Mrliška knjiga ž.c. Janeza Krstnika v Mariboru, l. 1664 – 1762, f. 226. Za posredovane podatke se prav lepo zahvaljujem kolegici Marjetici Simoniti iz Pokrajinskega muzeja v Mariboru. — 16. L. Stolberg, str. 517. — 17. Isti, str. 526; Jür-gen Abeler, Meister der Uhrmacherkunst, Wupper-tal 1977, str. 423 (odslej: J. Abeler). — 18. L. Stol-berg, str. 384, sl. 374 in 375; ura je v privat-ni zbirki v Köflachu v bližini Grada. — 19. isti, str. 378, 480 in 530. — 20. Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), Zemljiška knjiga I, f. 141. Tudi za ta podatek gre zahvala kolegici Mar-jetici Simoniti. — 21. AS, Mrliška knjiga II, ž.c. Janeza Krstnika, l. 1789, str. 10. — 22. Narodni muzej, Ljubljana, inv. št. 17988. — 23. Gradski muzej Varaždin, vel. 6,5x4,5 cm. — 24. Ura v obliki knjižice ima srebrno ohišje, vel. 7x4,5 cm, njen opis je v Aukcijskem katalogu du-najskega Dorotheuma, 1964/577. — 25. AS, Mrliška knjiga II, ž.c. Janeza Krstnika, l. 1763, str. 3. — 26. Tabernakljasta oblika ur je prevla-dovala v času Marije Terezije, tako da so jih v monarhiji imenovali »terezijanke«. — 27. Pokra-jinski muzej Maribor, inv. št. N. 6118. — 28. Ura je bila registrirana v trgovini z antikvite-tami v Ljubljani, danes je v privatni lasti. — 29. G. H. Baillie, Watchmakers and Clockmakers of the World, London 1963, (odslej: H. Bail-lie). — 30. Realne obrti so bile podedovane, ve-zane na določeno hišo in sposobne za vpis v zemljiško knjigo. — 31. PAM, Zemljiška knjiga I, f. 141. — 32. Satovi zagrebačkih urara 18. i 19. stoljeća, katalog razstave, Muzej grada Za-greba 1969, str. 8 in 18, inv. št. 1415/ odslej: Satovi zgb. urara). — 33. L. Stolberg, str. 375. — 34. isti, str. 403; J. Abeler, str. 209; H. Baillie, str. 122. — 35. L. Stolberg, str. 403. — 36. isti, str. 421. — 37. PAM, Zemljiška knjiga I, f. 163. — 38. L. Stolberg, str. 438, sl. 476 in 477. — 39. isti, str. 415. — 40. isti, str. 420. — 41. G. Puff, str. 56. — 42. L. Stol-berg, sl. 442 in 443; inv. št. 16254, vel. 88x62 mm. — 43. Pokrajinski muzej Maribor, inv. št. 11133. — 44. Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, s.n. — 45. PAM, Obrtni protokoli, Tom I, f. 142 1/2; tudi za ta podatek se lepo zahvaljujem kolegici Marjetici Simoniti. — 46. PAM, Zemljiška knjiga I, f. 142. — 47. G. Puff, str. 47. — 48. isti, str. 56; PAM, Meščanska knjiga, l. 1811, f. 91. — 49. L. Stolberg, str. 448. — 50. L. Stolberg omenja še Juliusa Wolf-hardta; obstoja tudi ura z njegovo signaturo in letnico 1864. — 51. L. Stolberg, sl. 493 in 494. — 52. Ura v lasti Narodnega muzeja je kupljena l. 1988 v trgovini z antikvitetaami v Zagrebu, inv. št. 21137. — 53. L. Stolberg, str. 496. — 54. Adress-Buch der Stadt Marburg 1884, 1898 in 1904. — 55. L. Stolberg, str. 505. — 56. J. Orožen, Zgodovina Celja in okolice I, Celje 1971, str. 384 (odslej: J. Orožen, Zgod. Celja). — 57. L. Stolberg,

sl. 420, Muzej Joanneum, inv. št. 20431. — 58. L. Stolberg, str. 406. — 59. V. Bučič, 18 stol., str. 182. — 60. J. Orožen: Posestna in gradbena zgodovina Celja, Celje 1957, števil. 11-12, str. 33 (odslej: J. Orožen, Posestna zgod. Celja). — 61. isti, str. 36. — 62. L. Stolberg, str. 421. — 63. J. Orožen: Posestna zgod. Celja, str. 22. — 64. isti, str. 50. — 65. J. Orožen, Zgod. Celja, str. 384; J. Orožen, Posestna zgod. Celja, str. 27. — 66. Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, inv. št. 294/52. — 67. J. Orožen, Posestna zgod. Celja, str. 46. — 68. L. Stolberg, str. 406, sl. 421. 69. J. Orožen, Zgod. Celja, str. 384. — 70. Satovi zgb. urara, str. 3 in 18. — 71. L. Stolberg, str. 451; J. Abeler, str. 287. — 72. Kučni sat, katalog Muzeja primenjene umetnosti, Beograd 1964, str. 34 (podatek iz: I.K. Tkalčić, Prvostolna crkva zagrebačka, Zagreb 1885 str. 111). V pogodbi, ki jo je urar Peter Plocer sklenil z zagrebskim škofom Borkovićem, je razvidno, da bo za katedralo »izdelal uro s štirimi kazali z dvojnimi izbijanjem ur« (najbrž je mišljeno bitje četrti s ponavljanjem polnih ur). V nadaljevanju pogodbe navaja, da bo »... v Zagreb prišel z dvema mojstroma ... na svojem vozu bo pripeljal kovača, ki bo koval železo ... dobil bo zastoj stanovanje, kovačijo, železo in oglje ... uro bo namestil v zvonik in na to 8 dni podučeval zvonarja kako jo bo navijal in uravnaval«. — 73. Marija Mirković, Sat ptujskog urara Karla Nachbara u Zagrebu, Vijesti muzealaca i

konzervatora, Zagreb, 1972, št. 2, str. 16 (odslej: M. Mirković, Sat ptujskog urara Nachbara). — 74. L. Stolberg, str. 524. — 75. M. Mirković, Sat ptujskog urara Nachbara, str. 17. — 76. L. Stolberg, str. 330. — 77. M. Mirković, Sat ptujskog urara Nachbara, str. 17. — 78. isti, str. 17; L. Stolberg, str. 510; J. Abeler, str. 213. — 79. M. Mirković, Sat ptujskog urara Nachbara, str. 17. — 80. isti, str. 17 (Dieser ist ohne Bezalung mit seinen Weib davom gezogen). — 81. Zgodovinski arhiv Ljubljana, Cod. I/98, f. 158, l. 1795. — 82. L. Stolberg, str. 439. — 83. M. Mirković, Sat ptujskog urara Nachbara, str. 17. — 84. L. Stolberg, Muzej Joanneum, inv. št. 16363, sl. 480. — 85. M. Mirković, Sat ptujskog urara Nachbara, str. 18. — 86. L. Stolberg, str. 413, Muzej Joanneum, inv. št. 10848, sl. 430; privatna zbirka v Köflachu, sl. 432. — 87. Isti, str. 413, Aukcijski katalog dunajskega Dorotheuma, 1956/947. — 88. Po lastnikovem pripovedovanju je do leta 1890 bila v lasti družine Kušlan, ki naj bi se ob koncu 18. stol. preselila iz Kranjske v Krajino (možno, da gre za eno vejo baronov Kuschlanov z gradu Zablate pri Brezovici). — 89. L. Stolberg, str. 528. — 90. Franz Höfer, Wiener Meisterverzeichnis, Dunaj 1940, str. 39. — 91. M. Mirković, Sat ptujskog urara Nachbara, str. 17. — 92. isti, str. 17. — 93. L. Stolberg, str. 471. — 94. M. Mirković, Sat ptujskog urara Nachbara, str. 17.

ZAČETKI ORGANIZACIJE NAŠEGA MLEKARSTVA

Dr. VLADO VALENČIČ

Gospodarski razvoj je v drugi polovici prejšnjega stoletja postavil naše kmetijstvo pred nove naloge. Stari način gospodarjenja in kmetovanja ni več ustrezal novo nastalim potrebam, kmet je s proizvodi svojega gospodarstva postal v večji meri, kot je bil prej, odvisen od trga. Ta trg pa se je z razvojem prometa — nekako pred 150 leti je prva železnica prerezala našo zemljo — zelo razširil, kar je imelo za posledico, da so se na njem pojavili tuji konkurenti. Konkurenčni boj pa vzdrži tisti, ki more v kakovosti in ceni prekositi svoje konkurente, zato se je moralo boriti tudi naše kmetijstvo, da si je zagotovilo svoj prostor na trgu. V tem boju je uporabljalo zadružništvo kot sredstvo za izboljšanje gospodarstva, ker je zadružništvo tista organizacija, ki temelji na skupnosti interesov in daje tudi gospodarsko šibkim pa združenim moč, da z njo dosežejo uspehe, ki jih posamezniki ne morejo doseči.

Prve naše zadruge so bile sicer kreditne zadruge, ki so jih začeli v sedemdesetih letih preteklega stoletja ustanavljati po Spodnjem Štajerskem. Istočasno smo dobili na polju mlekarstva prve zadružne organizacije in si je torej v mlekarstvu začelo utirati kmetijsko zadružništvo svojo pot.

SKUPNA PAŠA NA PLANINAH — PODLAGA ORGANIZACIJE MLEKARSTVA

Organizacija mlekarstva v obliki skupnih obratov se je najprej razširila na Tolminskem in v Bohinju. V obeh okoliših je bila živinoreja zaradi obilice dobrih planinskih pašnikov in zaradi pomanjkanja polja najbolj razvita kmetijska panoga. Prebivalstvo je bilo v svojem gospodarskem obstoju odvisno od živinoreje in njenih proizvodov, kmetje so izdelovali surovo maslo in sir za domačo porabo in tudi za prodajo, da so si mogli kupovati žita, ki ga sami niso dovolj pridelali. Ker tvorijo pašniki in planine tako v Bohinju kot na Tolminskem glavni del za kmetijstvo sposobne površine, je bilo prehranjevanje živine že zdavnaj v veliki meri navezano na planinsko pašo. Način mlekarstva se je moral temu prilagoditi, zato so že zelo zgodaj nastale skupne planinske sirarne, ki so mleko živine, ki se je na planinah skupno pasla, predelovale v sir.

»Gospodarjenje v planinah v takšnem zemljišču, kakor ga imamo na razpolago v Julijskih Alpah, v zelo kamnatem, pa močno gozdnatem in dokaj visoko ter odročno ležečem

gorskem ozemlju, nikakor ni lahka stvar in zahteva velikega napora, pa zadostnih delovnih moči. Tu gre za urejanje celotne planine, za čiščenje in za krčenje, ki ne more biti stvar samo ene družine, enega kmetijskega obrata. Prav tako so na skupno, na družno kolektivno kmetsko delo navezane naloge, ko je treba ograditi planino, jo je bilo nemara potrebno zavarovati in trajno varovati zoper zveri, zlasti medvede in še bolj volkove, itd. Veliko brigo je bilo treba posvečati dohodom do planin, živinskim ter pastirskim stezam, oskrbi z vodo, napajališčem itd. Skratka: planinsko gospodarstvo je takšne prirode, da že samo sili v skupne napore, v organizirano kolektivno delo, v takšno, kakor ga je pač mogla opravljati in opraviti srenja. Zato moramo za trdno računati, da je skupno gospodarjenje v planinah v Julijskih Alpah že prastaro in da so že najstarejše, prve planine urejali s skupnim delom ter da se srenjska oblika kolektivnega gospodarjenja v planinah deduje odtlej morebiti brez presledka.«¹

Skupna lastnina ali pa skupna poraba planinskih pašnikov sta živinorejce v obeh okoliših davno pripeljali do skupnega obratovanja. Živina, ki se je poleti pasla na planinah, je bila večkrat zaupana varstvu skupnega planšarja, ta je imel skrbeti tudi za skupno predelavo mleka, proizvodi so bili potem razdeljeni med živinorejce po količini mleka njihovih krav, ravno tako so se tudi stroški razdelili na posameznike.

Na Tolminskem so zasledili obstoj takih planinskih sirarn že l. 1771, predelovale so skupno kravje in ovčje mleko v sir; proizvode: sir, skuto in sirotko, so razdelile med živinorejce, ki so bili pri teh skupnostih udeleženi.² Uradna statistika mlekarskih zadrug za l. 1891 je navajala med tolminskimi zadrugami tudi planinsko zadrugo Kuhinja za kraje Krn, Vrsno in Selce, obstoječo od l. 1800, in od l. 1842 obstoječo planšarsko zadrugo na planini Duplja za kraj Smast.³ Seveda niso bile te zadruge organizirane z združnimi pravili, deleži, jamstvom itd., saj združnega zakona še ni bilo, pač pa so bile skupnosti živinorejcev, ki so kot upravičenci uživali pravico do paše na teh planinah, in so se s časom čisto neprisiljeno in naravno razvile v skupne mlekarske obrate, katere smemo v gospodarskem pogledu brez nadaljnega označiti kot zadruge.

Sirarski obrati teh, kakor jih je Povše imenoval, divjih zadrug so bili urejeni zelo po domače, njihova oprema je bila preprosta in pomanjkljiva. Izdelovale so sir po starem načinu in starih izkušnjah, termometra niso poznale, ampak je izkušeni sirar kar z roko določal pravo toploto. Sirarsko orodje ni bilo ravno preveč snažno in tudi poslopja so bila bolj za silo. Kleti niso bile primerne za pravilno dozorevanje sira, temperaturne razlike od 8 do 10 ° niso bile nič izrednega kakor tudi, da je

ob hujših nalivih pritekla v klet voda.⁴

Bohinjci so izdelovali predvsem maslo, Tolminci pa so bili sirarji in so, kot bomo še videli, postali učitelji sirarstva Bohinjcem. Toda oboji so se sredi prejšnjega stoletja v svojem mlekarstvu še vedno držali starega načina, ki je bil dokaj primitiven, nova mlekarška tehnika, ki so jo uporabljale gospodarsko naprednejše dežele, jim je bila neznana. Zato je tudi trpela kakovost njihovih mlekarskih izdelkov, ki so se vedno težje borili s konkurenco kvalitetnejšega blaga.

Ni manjkalo sicer prizadevanja, da se tudi v naših deželah dvigne kmetijstvo in živinoreja na višjo stopnjo popolnosti. Zato so se trudile kmetijske družbe, ki jim je bil namen pospeševanje kmetijstva in dvig kmetove strokovne izobrazbe, pri čemer so uživale podporo države. L. 1868 je avstrijsko kmetijsko ministrstvo pričelo razpisovati nagrade za sirarska društva in je podeljevalo deželnim kmetijskim družbam podpore za pospeševanje sirarstva.

Na pomen in potrebo organizacije sirarstva je opozarjal na Goriškem Fran Povše, ki je tedaj postal strokovni učitelj, l. 1871 pa ravnatelj novo ustanovljene kmetijske deželne šole v Gorici. V svojem slovenskem predavanju o mlekarstvu in sirarstvu 6. decembra 1869 v goriški deželni dvorani je opisal tudi delo in organizacijo švicarskih sirarn.⁵ Te sirarne so imele obliko društev, v njih so se združili živinorejci in si postavili skupne sirarske obrate, v katerih so predelovali v sir mleko svojih krav. Povše je priporočal, da bi tudi pri nas začeli z izdelovanjem sira na švicarski način, ki se mu je zdel za naše razmere najbolj primeren. Izdelovanje takega sira je pa mogoče le pri večji količini mleka, zato je bilo potrebno, da so sirarski obrati dobivali mleko od več živinorejcev. Sirarska društva s skupnimi obrati bi tudi v naših deželah omogočila, da bi se sirarstvo razširilo. Na ta način bi mogli izdelovati dober sir, ki bi imel višjo ceno; v skupnih obratih bi se veliko prihranilo na stroških za opremo in obratovanje, zadostoval bi en sam sirar, kjer jih je po starem načinu več, in ta bi gotovo tudi bolje obvladal sirarsko tehniko. Končno je Povše v svojem predavanju omenjal še prizadevanja avstrijskega kmetijskega ministrstva, ki je razpisalo nagrade za skupne društvene sirarne, da bi tako spodbudilo povzdigo sirarstva. Brez dvoma je v veliki meri Povšetova zasluga, da se je na Goriškem sprožilo vprašanje organizacije mlekarstva v skladu z gospodarskim razvojem in da se je širila ta misel, za katero se je zavzela tudi goriška kmetijska zadruga.

Istočasno je bilo to vprašanje načeto na Kranjskem. Kot je mogoče ugotoviti, so l. 1870 »Novice«, ki so služile tudi kot glasilo kmetijske družbe na Kranjskem, prvič prinesle razglas kmetijskega ministrstva o podeljevanju nagrad društvenim sirarnam.⁶ S temi na-

gradami je država hotela pospeševati ustanavljanje »mlekarskih društev ali tovarišij«. Razpisani sta bili dve nagradi po 600 goldinarjev in zlate svetinje za »sirarske družbe ali tovarišije, ki na dan najmanj 400 bokalov v masten sir predelajo.« (1 bokal je meril 1,41 litra). Če bi bilo več takih društev, bi pri podelitvi nagrad odločala kakovost sira. Nadalje so bile razpisane še tri darila po 300 goldinarjev in srebrne svetinje za sirarne, ki predelajo v polmasten sir najmanj 400 bokalov mleka; odločilna je bila kakovost in množina. Za nagrado so se smela potegovati vsa po avstrijskih planinah obstoječa mlekarska društva in tudi tista, ki bi se ustanovila do julija 1871. Društva so morala imeti najmanj deset članov, pri razpisu l. 1872 je bil še pogoj, da morajo vsi člani imeti iste pravice. V prošnjah za nagrade je bilo treba navesti podatke o poslovanju društva ter o rezultatih tega poslovanja.

Kmalu nato je odbornik kranjske kmetijske družbe Schollmayr objavil v »Novicah« članek, v katerem je pozival »naj se gospodarji celih sosek združijo, da skupaj napravljajo sir za kupčijo«. ⁷ Opozarjal je na razpisane nagrade, opisoval prizadevanja za povzdigo sirarstva v drugih deželah ter način izdelovanja sira v Švici, ki ga je priporočal kranjskim živinorejcem v posnemanje.

Leta 1873 so »Novice« posvečale planinam in mlekarstvu prav posebno pozornost. ⁸ Pripadle so opis sirarskih »družb«, kako so organizirane, kako poslujejo in opozarjale živinorejce, da je sirarstvo mogoče le na podlagi združitve, ker posamezniki nimajo dovolj mleka, da bi mogli izdelovati dober sir. V posebnem članku so opisale, kako so opremljene švicarske mlekarne in potem zopet dajale navodila, kaj bi se dalo vse izboljšati na naših planinah. Priporočale so skrb za dobra pota, za vodo po planinah, za hleve, za gnojenje in svarile pred prekomernim izkoriščanjem planinskih pašnikov, kjer se sme pasti le toliko živine, kolikor je pašnik more prehraniti.

Z vsem tem propagandnim delom je bilo poskrbljeno, da je misel o potrebi organizacije mlekarstva na podlagi združitve živinorejcev v mlekarskih in sirarskih društvih prišla med tiste, ki jim je bila namenjena, med tolminske in bohinjske kmete. Ti so bili sedaj poklicani, da ji dajo življenje. Ni bilo treba dolgo čakati, ko so se pokazali prvi sadovi, seme je padlo na pripravljena tla.

NA TOLMINSKEM

Omenjeno je bilo že, da so na Tolminskem že oddavnaj imeli po planinah poleg navedenih še v Lomu, Pologu, Žabčah in drugih krajih skupne sirarske obrate. Povše jih je imenoval »divje zadrug«, ker so bile brez vsakih pravil in je njihovo poslovanje slonelo le na ustnih izročilih. Ker je bila zavest o potrebi

skupnega dela ljudem že prirojena in je to skupno delo imelo svojo tradicijo, ni bilo več daleč od tega, da je dobilo tudi novo oliko in se tako prilagodilo potrebam gospodarskega razvoja in nove proizvodne tehnike v mlekarstvu.

Za švicarskim vzorom. S posredovanjem kmetijske družbe v Gorici je l. 1873 prišel na poljubinsko planino Razor švicarski sirar Miller, ki pa ni imel uspeha. Podrobnosti o njegovem delu niso znane, toda že naslednje leto ga je na planini zamenjal drug švicarski sirar, Tomaž Hitz. ⁹ Pridobila ga je tudi kmetijska družba s pomočjo državne podpore in mu dala nalogo, da uvede na Tolminskem novi način sirarenja. Hitz, učenec Schatzmana, je bil mož na mestu, z njegovim imenom je povezan nastanek modernega sirarstva na Tolminskem in v Bohinju.

Tomaž Hitz se je izkazal kot dober organizator. Najprej je vzorno uredil planino Razor. Pri svojem delu je naletel, kot je usoda vsakega reformatorja, na velike težave. Njegov predhodnik, že omenjeni Miller, je imel pri izdelovanju sira smolo in ta neuspeh je tolminski planšarje napravil zelo nezaupljive proti vsem novotarjam. Hitz se je moral boriti zoper mnoga nasprotovanja. Šele ko so videli uspeh njegovega dela, je nasprotovanje popustilo in na planino Razor so pričeli romati živinorejci z ostalih planin ter se vračali potem domov poučeni o boljšem načinu mlekarstva. Mladi planšarji so ostajali na planini vso pašno dobo, da bi se praktično priučili novega in boljšega izdelovanja sira. Hitz je uvedel izdelovanje sira na ementalški način, ta sir je dosegel ceno 68 goldinarjev za 100 kg, prej pa so dobili za po stari tolminski navadi izdelan domač sir največ 50 goldinarjev.

Ugoden uspeh na planini Razor je dal pobudo, da se je združilo 11 živinorejcev s 70 kravami v Poljubinju, v dolini nedaleč od Tolmina, in so ustanovili l. 1874 prvo poljubinsko mlekarsko zadrugo, ki je obratovala tudi pozimi. Njen namen je bil, da se s postavitvijo mlekarne doseže izdelovanje boljših izdelkov in tako tudi boljše vnovčevanje mleka. Po pravilih je imela zadruga zbrati zadržno glavnico z zadružnimi deleži, ki so znašali 20 gold. in se naj bi obrestovali po 6%. Upravo, obstoječo iz predsednika in štirih odbornikov, je volil občni zbor za dobo dveh let. Pravila so tudi določala, da morata biti letno dva občna zbora, eden pred pričetkom mlekarne dobe v novembru, drugi po zaključku v juniju. Prvi občni zbor naj bi določil način obratovanja, drugemu pa je moral biti predložen računski zaključek. Zadruga je smela posamezne dobavitelje mleka odvezati od dolžnosti vplačila deležev, ti dobavitelji pa niso imeli nobene pravice soodločnja v premoženjskih zadevah zadrug. Pravila so vsebovala točne določbe glede dolžnosti dobave mleka, zlasti glede ka-

kovosti. Vsak član je moral ob določenem času oddati zadrugi vse mleko, razen kolikor je potreboval za dom, in sicer takoj po molži, kolikor mogoče čisto, toda neprecejeno, v čistih posodah, ki so se morale po vsaki uporabi popolnoma osnažiti in posušiti in so se smele uporabljati le za ta namen. Dobavitelji mleka niso smeli nakupovati telet za pitanje. Mleko, ki bi bilo prepozno prineseno, je smel mlekar zavrniti. Ni se smelo dobavljati nečisto in nezdravo mleko, to je mleko, ki so ga prinesli v nesnažnih posodah, mleko krav, ki so bile bolne na vimenu ali imele drugo bolezen, ter krav, ki so se otelile šele pred šestimi dnevi ali ki naj bi se otelile v prihodnjih šestih tednih.

Zadruga je odklanjala tudi mleko, ki ni bilo namolženo ob rednem času krmljenja in molže (zjutraj in zvečer) in mleko krav, ki so prišle od sejma, ter tistih, ki so bile pomolzene dnevno le še po enkrat. Končno se ni smelo prinašati v mlekarino mleko, ki zaradi kakšne svoje lastnosti ni bilo normalno, ki je bilo preredko ali je imelo premalo tolsče, kar je zadruga ugotavljala s tehtanjem in tolsčobnimi merili. Če bi kdo vkljub opozorilu večkrat dobavil slabo mleko, ga ne bi zadruga od njega več sprejemala, dokler se ne bi izkazalo, da je zopet dobro. Za primer dobave slabega in pokvarjenega mleka je bila zadruga upravičena kaznovati nepoštenega dobavitelja z globo od 20 do 50 gold. Mlečni proizvodi so se skupno vnovčevali in prodajali vsakomur proti gotovini po cenah, ki jih je določil odbor.

Pozimi in spomladi je zadruga izdelovala surovo maslo na milanski način, ki je bilo v Gorici zelo priljubljeno; tako maslo je imelo dobro ceno: 92 do 96 krajcarjev, včasih celo 1 gold. 10 kr. za 1 kg na kraju proizvodnje. Iz posnetega, toda še sladkega mleka je zadruga izdelovala pusti sir, ki ga je prodajala po 35 krajcarjev za kilogram, kupovali so ga največ lesni trgovci za gozdne delavce. Tretji proizvod je bila skuta, ki jo je zadruga razdeljevala članom v razmerju količine dobavljenega mleka.

Eden izmed letnih računskih zaključkov iz prve dobe združnega poslovanja je izkazoval 1.597 gold. 17 kr. dohodkov za 340 kg mastnega, 111.5 kg pustega sira, 736 kg skute ter 903 kg surovega masla. Za 27.215 kg mleka je zadruga plačala 1.415 gold. 4 kr., za liter mleka so člani dobili 5,2 kr.; v Gorici je bila tedaj cena mleku 8 kr., a z ozirom na oddaljenost Tolminskega od prometa so bile cene, ki so jih dosegli tolminski živinorejci še vedno ugodne.

Kot se vidi iz izvlečka pravil, ki ga je objavil Povše, je imela poljubinska mlekarina ime in dejansko obliko zadruge (po Povšetu se je združna trvdka imenovala »Erste Polubiner Molkereigenossenschaft«), vendar se ne zdi verjetno, da bi bila takrat na podlagi združnega zakona od 9. aprila 1873 vpisana v za-

družni register, čeprav je sestavljalec pravil upošteval njegove predpise. Zanesljivi podatki o tem pa niso na razpolago. Če so Povšetove navedbe točne, je bila mlekarina v Poljubinju prva na slovenskem ozemlju, ki je nosila zadržno trvdko.

Poljubinska mlekarina je dobila vzorno opremo in je s svojim obratovanjem ugodno vplivala na razvoj okoliškega mlekarstva. Na planini Razor je zgradila hleve za 200 krav, uredila jo je predvsem za izdelovanje mastnega sira, surovega masla in skute.

Mlekarne z neprekinjenim obratovanjem so bile ustanovljene v Ljubinju, Zatolminu, Čadri (Čadrgu) in Ravneh, potem v Idrijskem, Praprotnem, Dolju in še v drugih krajih. V vseh teh mlekarnah so bili zaposleni učenci poljubinske zadruge, le na planinah so delali sirarji še po starem načinu, ker tamkajšnje sirarne še niso bile prenovljene.¹⁰

Pri ustanavljanju novih mlekarn ni šlo vedno vse gladko. Prihajalo je tudi do nesoglasij zlasti glede kraja, kjer naj se postavi mlekarina, pa tudi osebna vprašanja so včasih stopala preveč v ospredje. Posledica je bila, da sta ponekod, kjer se v vseh vprašanjih niso mogli zediniti, nastali dve skupini in vsaka je trmasto vztrajala na svojem stališču. Končno so pa na mesto ene postavili v vasi kar dve mlekarini, eno na gornjem, drugo na doljnem koncu vasi, kakor je bilo v Volčah. Tudi Idrijsko pri Kobarižu je dobilo dve mlekarini. To cepljenje sil seveda ni bilo v korist napredka, ampak je bilo ovira v razvoju goriškega mlekarstva.

Kmetijska družba, ki je dala pobudo za reorganizacijo tolminskega mlekarstva, se je zavedala, da novih mlekarn ne more prepustiti samim sebi, ampak da so mlada podjetja tudi še nadalje potrebna nege in podpore. Res so imeli mlekarski obrati v poljubinski mlekarini, ki jo je vodil Hitz, vzgled za posnemanje, vendar je bilo to premalo. Potrebno je bilo nadzorstvo nad vsem delom mlekarjev, ki so se oprijeli novega načina mlekarstva, podpirati jih je bilo treba ne le z denarjem, ampak tudi s stalnim poukom in nasveti. Zato je goriška kmetijska družba v sporazumu s kranjsko sklenila nastaviti potovalnega učitelja in nadzornika za mlekarstvo in sirarstvo na Tolminskem in v Bohinju. Z denarno podporo kmetijskega ministrstva je bil na to mesto postavljen sirarskim družbam dobro znani Švicar Tomaž Hitz, ki je tedaj vodil sirarni na planini Razor in v Poljubinju. To vest je objavil v »Novicah« po naročilu Kmetijske družbe dr. J. Bleiweis v posebnem »odprtem pismu planinarjem v Bohinju in Tolminu«, ki da jim bo Hitz dajal praktičen in, če treba, tudi teoretičen pouk v izdelovanju sira in masla.¹¹ Kmetijsko ministrstvo je dalo podporo za nastavitve mlekarskega potovalnega učitelja le za l. 1878, za naslednje leto pa po kranjski kmetijski družbi zaproseno podporo 1.200 gold., ko-

likor je znašala Hitzova plača, ni dovolilo. Ker je bila goriška kmetijska družba prepričana, da mlekarški zadrugi na Planini Razor in v Poljubinju še vedno potrebujejo dotedanje strokovno vodstvo in da je od nadaljne prisotnosti Hitza odvisen obstoj zadrug, si je goriški deželni odbor prizadeval, da bi Hitz, ki mu je službena pogodba potekla, še ostal v deželi. Tudi kranjska kmetijska družba je bila za nadaljno nastavitve Tomaža Hitza kot potovalnega učitelja v interesu novih sirarskih društev, zato sta se obe družbi dogovorili, da prosta v ta namen za državno podporo po 400 gold. vsaka in sicer, če le mogoče, za dobo petih let, k ostalim potrebnim 400 gold. bi pa prispevala vsaka dežela polovico.¹²

Goriška kmetijska družba je od vsega začetka prispevala k plači Tomaža Hitza, ki je že takrat v Poljubinju seznanjal mlade mlekarje s švicarskim načinom mlekarstva. Do kdaj je Hitz deloval na Goriškem, se iz razpoložljivih virov ne vidi, goriška kmetijska družba je prispevala, kot je mogoče ugotoviti, k njegovim plačam do l. 1880, zato je verjetno, da je tedaj zaključil svoje za slovensko mlekarstvo pionirsko in plodonosno delo.¹³

Poljubinjska mlekarska zadruga je bila deležna izdatne državne gmotne pomoči, sicer bi gotovo ne mogla svojih obratov tako vzorno opremiti. Njeni izdelki so uživali sloves zaradi dobre kakovosti; bronasta svetinja, ki jo je l. 1882 prejela na gospodarski razstavi v Trstu za razstavljen sir, dokazuje, da so njeni uspehi dobili tudi javno priznanje.

Poslovni uspehi mlekarne. V svojem poročilu o tolminskih mlekarnah je Povše navedel nekaj podatkov iz njihovega poslovanja.¹⁴ Delo poljubinjske zadruga je bilo že omenjeno, naslednji podatki se nanašajo na mlekarne v Ljubinju, Zatoľminu, Čadri in Ravneh. Zadruga v Ljubinju je obratovala pozimi v vasi, spomladi na predplanini Lom, poleti na planini Podlenk. Zatoľminska zadruga je poleti obratovala na planini Sleme, zadruga v Čadri na planini Dobrenšca in zadruga v Ravneh na planini Kal. Člani zadruga v Kalu so bili prav posebno požrtvovalni, dohodek dveh let so prepustili za nabavo inventarja, za stroške zgradbe in za druge investicije. V enem letu, Povše ne navaja letnice, verjetno je to bilo okrog l. 1880, so te zadruga izdelale približno 18.000 kg sira, 4.300 kg surovega masla in 8.000 kg skute. Po obsegu proizvodnje so bile te mlekarne precej enake, le zatoľminska se je posvečala, če smemo soditi po Povšetovih podatkih, predvsem izdelovanju sira, manj pa izdelovanju surovega masla kot ostale tri mlekarne. Zadrugi v Čadri in Ravneh sta predelovali tudi ovčje in kozje mleko. V dolinskih obratih omenjenih zadrug so bili zaposleni učenci vzorne poljubinjske mlekarne, ki so izšli iz Hitzove šole.

Številčno je tolminsko mlekarstvo lepo na-

predovalo, ustanovljene so bile nove mlekarne v Dolju, Gabrijah, Idrskem, Krnu, Praprotnem in Žabčah, od katerih so nekatere predelale precejšnje količine mleka, n.pr. Dolje okrog 6.389 kg, Idrsko I 139.700 kg, Idrsko II 30.000 kg, Prapretno 19.115 kg itd. Izkupiček, ki so ga mlekarne dosegale pri vnovčenju svojih proizvodov, je donasal živinorejcem namanj 4, pa tudi 5,9 krajcarja za liter mleka.

Po uradni statistiki je bilo na Tolminskem l. 1891 18 mlekarških in planšarskih zadrug, vendar se podatki o poslovanju nanašajo le na 15 zadrug, ker za planšarsko zadrugo Kozarje pri Breginju podatki manjkajo, za planšarsko zadrugo Libuše-Kamno ter za mlekarško zadrugo Sleme-Zatoľmin pa so nepopolni. Polovico tolminskih zadrug je označevala statistika kot mlekarške, polovico pa kot planšarske zadruga. V petih krajih so imeli po dve zadrugi, eno mlekarško v dolini, ki je obratovala v zimski in pomladni dobi, ter planšarsko, ki je obratovala v dobi paše na planinah.

Množina mleka, ki so jo tolminske mlekarne v l. 1891 predelale, je znašala 544.540 kg; izdelale pa so 15.484 kg surovega masla, 42.185 kg sira in 16.432 kg ostalih izdelkov. Za sir, surovo maslo in druge izdelke so prejele 32.273 gold., stroški so znašali 6.953 gold., donos 30.320 gold., za 1 kg mleka so člani prejeli 5,56 kr. Ker so člani verjetno dobili sirotko in kakšne druge izdelke, je bila vrednost vnovčenega mleka nekoliko višja.

Tudi v bovškem sodnem okraju je bilo več skupnih mlekarških podjetij, ki so predelovala skoraj izključno le ovčje in kozje mleko. Uradna statistika je navajala taka podjetja na planini Mangart, v Koritnici, Trenti, pri Sv. Mariji v Trenti, na Žagi ter še v nekaterih drugih krajih, vendar ni prinesla nikakih podatkov o njihovem poslovanju. Bile so to manjše sirarne, katerih izdelki so bili namenjeni predvsem za domačo porabo.¹⁵

Ko je Hitz prenehal s svojim delovanjem, je ostalo tolminsko mlekarstvo precej časa brez pravega vodstva. Hitz je sicer svetoval, naj bi se iz vrst poljubinjskih učencev izbral za nekaj let mlekarški instruktor, ki bi obenem vodil vzorna mlekarška obrata v Poljubinju in na planini Razor. Uresničitev tega nasveta je v interesu napredka mlekarstva priporočal tudi Povše, ko je l. 1894 pisal svoj opis goriške živinoreje in mlekarstva.¹⁶ Naloga mlekarškega instruktora naj bi tudi bila, da bi vsako leto v tritedenskih tečajih dajal teoretični pouk tistim učencem, ki so se praktično priučili mlekarstva v Poljubinju, na planini Razor ter v drugih mlekarških obratih. Toda instruktor se ne bi smel omejiti le na vzgojo mlekarških strokovnjakov, ampak bi moral skrbeti tudi, da vse kmetsko prebivalstvo seznanj z osnovami umnega mlekarstva. Zato bi moral obiskovati posamezne mlekarne in vasi ter poučevati ljudi na licu mesta. Le na ta na-

čin bi se dalo doseči, da se napredek v mlekarstvu in planšarstvu na splošno razširi.

Najbrž ni bil gol slučaj, da je istega leta, ko je Povše s takimi razlogi utemeljeval potrebo mlekarskega instruktora, goriška kmetijska družba za to službo z državno podporo nastavila Josipa Lebana iz Tolmina, ki se je učil mlekarstva pri Tomažu Hitzu. Njegova naloga je bila, da obiskuje mlekarne in planine ter podučuje, kako se pravilno izdeluje sir in surovo maslo. V »Gospodarskem listu«, glasilu goriške kmetijske družbe, so bila objavljena njegova poročila, v katerih je opisoval tudi svoje ugotovitve o mlekarskih društvih in na planinah, na katerih so delali sir. L. 1894 je popisal svoje obiske na planinah Polog, Razor, Pod Kukom, Dolenje Vojské, Vojské, Matajur-Idrsko, Matajur-Svino, Matajur-Sužid, Polje za Krnom in mlekarne v Bovcu.¹⁷ Našel je ponekod, da so izdelovali sir še po starem načinu, toda razen enega so sirarji radi sprejemali njegov poduk, dosegel je, da so se, koliko se že niso prej, oprijeli novega načina izdelovanja sira. V naslednjem letu je Leban obiskal mlekarska in sirarska društva, ki jih je bilo že 19, po dva- in celo trikrat. Društva so imela mlekarske obrate v sledečih krajih: Kozarišče, Volče, Zatoľmin, Idrsko I, Idrsko II, Svino, Sužid, Kobarid, Bovec, Trnovo, Ladra, Volarje, Gabrije, Dolje, Zalaz, Poljubinj, Ljubinj, Vrsno in Smast.¹⁸ Glede surovega masla, ki so ga mlekarska društva izdelovala, ugotavlja, da je bilo v največ primerih prav dobre kakovosti, sir pa se je v splošnem manj posrečil ter je bil bolj redko prvovrsten. Pomanjkljivi so bili največkrat prostori, v katerih so bili mlekarski obrati, zato je priporočal, da bi kmetijska družba, dežela in država s podporami pomagale mlekarskim društvom do primernih prostorov, v katerih bi bilo mogoče obratovanje v skladu z zahtevami umnega mlekarstva. Ker je Leban v svojih poročilih navajal mnogokrat tudi podatke o količini proizvodnje in ocenah, doseženih za mlekarske izdelke, dobimo iz njih precej dobro sliko o stanju takratnega goriškega mlekarstva.

L. 1893 je 18 tedaj na Tolminskem delujočih mlekarskih društev predelalo skupno približno 964.000 kg mleka v 24.602 kg surovega masla in 67.686 kg sira, za kar so izkupila 54.903 gold. V tem pa ni všteta tista količina izdelkov, ki je bila razdeljena med društvene člane. Surovo maslo, ki so ga izdelovala nekatera društva, je bilo v trgovini na dobrem glasu in sicer ne le v deželi, ampak tudi na Dunaju, v Trstu, v Pulju in drugje, kamor so ga prodajali v vedno večjih količinah.¹⁹ Tolminska mlekarska društva so l. 1891 imela 539 članov.²⁰

Razvoj mlekarstva je pospeševala država še posebej z državnimi podporami, ki jih je podeljevala s posredovanjem kmetijske družbe.

Te podpore so služile predvsem za nabavo potrebne mlekarske opreme. L. 1894 je bilo takih podpor izplačano za 2.000 gold., ki so jih dobila mlekarska društva v Bovcu, Idrskem, Libušnjem, Svinem, Gabrijah, Doljem, Kozarščah in Zalazu – Čadrgi za nakup centrifugalnih posnemalnikov.²¹ »Gospodarski list« je ugotavljal velik napredek v tolminskem mlekarstvu od leta do leta ter poudarjal, da izmed vseh podpor, ki jih podeljuje kmetijsko ministrstvo, rodijo največ sadu podpore v korist mlekarskih društev.

L. 1895 je bilo za tolminsko mlekarstvo prav posebno ugodno, ustanovljena so bila štiri nova mlekarska društva. Po poročilih potovalnega mlekarskega učitelja so mlekarska društva predelala v sir, surovo maslo in druge izdelke že 1,631.300 kg mleka. Za kg surovega masla so društva izkupila 90 kr. do 1 gold. 15 kr., za sir pa 45 do 60 kr.²²

Omenjeno leto predstavlja tudi nekakšen mejnik v zgodovini tolminskega mlekarstva, tedaj je bila pravzaprav zaključena prva doba razvoja njegove organizacije. Organizacija mlekarstva je slonela na društveni obliki, mlekarska društva, ki jih je sicer avstrijska uradna statistika označevala tudi kot zadruge, so imele na več ali manj enak način sestavljena pravila, ki so veljala za člane samo kot nekake medsebojne pogodbe. Po svojem gospodarskem bistvu so bila ta društva sicer zadruge, kajti njihov namen je bil, da s skupnim obratovanjem pospešujejo gospodarstvo svojih članov, kar je glavni znak zadruge, vendar niso izpolnjevala po združnem zakonu predpisanih zahtev in niso bila vpisana v združnem registru. Toda vedno pogostejše so se pojavljali glasovi, da je treba obstoječa mlekarska društva spraviti v sklad z združnim zakonom in tako dejanskim zadrugam dati tudi pravno obliko zadrug. To misel je zagovarjalo glasilo kmetijske družbe, ki je priporočalo, naj društva prevzamejo prava združna pravila in je v »Gospodarskem listu« objavilo besedilo vzornih pravil.²³ Ko je bil l. 1896 občni zbor kmetijske podružnice v Tolminu, je Ernst Klavžar, član odbora goriške kmetijske družbe, govoril o mlekarskih obratih, zlasti pri sirarstvu. Grajal je tudi razcepljenost in neednost, ki sta se ponekod pojavljali in vodili do ustanavljanja dveh mlekarov v eni vasi, medsebojna konkurenčna borba, ki je temu sledila, je bila v škodo razvoja mlekarskih društev in njihovih članov. Jedro Klavžarjevega govora pa je bil nasvet, naj se vsa mlekarska in sirarska društva na Tolminskem preustrojijo v zadruge po združnem zakonu in naj se registrirajo v združnem registru. V zadrugah bi mlekarstvo dobilo trdnejšo organizacijo, kakor jo ima v več ali manj zasebnih društvih. V imenu kmetijske družbe je Klavžar sporočil zbranim zastopnikom mlekarskih in sirarskih društev, da se bodo državne podpore podelje-

vale v bodoče le tistim mlekarским obratom, ki bodo izdelovali maslo in sir po navodilih mlekarškega potovalnega učitelja Lebana in ki bodo organizirani v obliki zadrug ter registrirani pri okrožnem sodišču v Gorici. Razgovor, ki je sledil, je pokazal, da so se zastopniki mlekarških društev z reorganizacijo v mlekarške zadruge po združnem zakonu strinjali. Na občnem zboru je bil izvoljen poseben odbor enajstih oseb, ki je dobil nalogo, naj pripravi tolminskim razmeram primerna pravila za mlekarške zadruge in poskrbi, da jih posamezna društva sprejmejo in se nato prišejo v združni register.²⁴

Na istem občnem zboru je bil tudi govor o težavah, ki jih je imela poljubinska mlekarška zadruga pri prodaji svojih izdelkov. Nekdaj cvetoče podjetje je propadalo, ker ni imelo zanesljivih kupcev. Iz tega se vidi, da so se tolminske mlekarne morale boriti za trg, kajti verjetno so povsod srečavale tujo konkurenco. Za mala in mlada mlekarška podjetja brez izkušenj in strokovnega trgovskega vodstva iskanje kupcev gotovo ni bila lahka naloga. Pri tem jim je veliko pomagala kmetijska družba, ki si je mnogo prizadevala ne samo, da so mlekarška društva v redu obratovala, ampak tudi, da so mogla svoje izdelke čim ugodnejše vnovčevati. Skušala je proizvodom goriškega mlekarstva najti trg tudi izven mej države, tako je n.pr. l. 1895 pripravljala pot, da bi se tolminsko surovo maslo moglo izvažati v Solun.²⁵ Iz razpoložljivih virov se ne more posneti, če je do tega izvoza potem tudi prišlo.

STANJE ŽIVINE

Mlekarstvo na Tolminskem je slonelo na izkoriščanju planin, razumljivo pa je, da je z razvojem mlekarstva šel vzporedno tudi razvoj planinskega gospodarstva. Izboljševanje planinskih pašnikov in njihovo urejanje je bilo tudi pogoj za napredek mlekarstva, mlekarška društva so mu morala posvečati isto pozornost kot mlekarским obratom. Planine na Goriškem so bile posestnopravno v lasti kmetijskih skupnosti, ki so jih uživale.²⁶ Pri njihovem užitku ni bilo nobenih takih ovir, kot so bile v Bohinju, ki bi vplivale na možnosti izkoriščanja planinskih pašnikov. Zato je na Tolminskem živinoreja v celoti napredovala, kar nam tudi potrjuje naslednji pregled, ki kaže naraščanje števila goveje živine v drugi polovici prejšnjega stoletja.²⁷ Podatki so navedeni za govejo živino skupno in še posebej za krave po tedanjih sodnih okrajih nekdanjega tolminskega političnega okraja, podatki za v devedesetih letih ustanovljeni kobariški sodni okraj so za l. 1900 prikazani skupaj s tolminskim, katerega del je prej bil.

Leto	Goveja živina			Krave		
	Tolmin	Bovec	Cerkno	Tolmin	Bovec	Bovec
1857	8.901	1.295	5.072	6.881	1.205	2.630
1869	8.380	1.453	5.013	—	—	—
1880	12.724	1.864	5.512	6.767	1.305	2.391
1890	11.715	1.651	5.235	5.960	976	2.322
1900	13.108	1.884	5.499	7.380	1.140	2.686

Število goveje živine je po vseh sodnih okrajih na Tolminskem napredovalo, toda razvoj števila krav v razdobju, na katerega se podatki nanašajo, ni bil enakomeren. Štetje l. 1890 je v vseh treh sodnih okrajih ugotovilo manjše število goveje živine kot l. 1880, vendar je število do prihodnjega štetja zopet naraslo. Nazadovale pa je, kot kažejo naslednje številke, število drobnice, ovac in koz, ker je bil splošen pojav v naših deželah. Na Bovškem, kjer je največji del planinskih pašnikov, primeren le za pašo drobnice, je število ovc le v manjši meri nazadovale, če ga primerjamo z najvišjim stanjem, ki ga je ugotovilo štetje l. 1880.

Leto	Ovce			Koze		
	Tolmin	Bovec	Cerkno	Tolmin	Bovec	Cerkno
1867	10.094	8.827	5.138	3.557	4.298	936
1869	10.659	10.609	7.313	5.042	6.043	698
1880	12.755	11.284	5.553	—	—	—
1890	8.837	10.030	4.472	2.401	4.416	267
1900	6.668	10.046	2.903	2.180	3.157	290

Nazadovanje števila drobnice je bilo le delno kompenzirano z naraščanjem števila goveje živine. V razdobju 1869 – 1880 je v splošnem naraslo tako število goveje živine kot število ovac, verjetno je bil to vpliv začetkov v organizaciji mlekarstva na Tolminskem, ki je dala večje možnosti za vnovčevanje mlekarških proizvodov. Nazadovanje števila drobnice je bilo brez dvoma tudi posledica prepovedi paše koz v zvezi z ukrepi za zaščito gozdov, kar je dovedlo do omejitve kozjereje. Če presojamo desetletje 1880 – 1890 po številu živine ob enem in drugem štetju, moramo priti do zaključka, da za živinorejo ni moglo biti ugodno. Videli smo, da je tudi v mlekarstvu tedaj vladal zastoj in je šele v devetdesetih letih prišlo zopet do novega napredka, ki se kaže tudi v številkah stanja goveje živine. Tak razvoj je bil gotovo v medsebojni vzročni zvezi, razvoj mlekarstva je dajal pobudo za razvoj živinoreje.

V BOHINJU

Podobne razmere kot na Tolminskem so vplivale na razvoj mlekarstva tudi v Bohinju, kjer je bila živinoreja glavna kmetijska panoga. O bohinjski živinoreji ob polovici prejšnjega stoletja nam je ohranjeno sledeče poročilo: »Nar večji premoženje Bohinjci v svoji živini – govedi in drobnici – imajo. Manj premožni kmetovavci po 4, 6, 8, bolj premožni pa po 12 do 16 in še več krav rede. Zato pa tudi toliko masla napravijo, da ga na

leto gotovo po tavižent centov iz Bohinja, veči del v Trst, izvozijo. Zraven tega jim pa pri domači mizi tudi sir veliko odrine, ki ga v planinah delajo – se ve da bolj pustiga, ker bi sicer masla napravljati ne mogli.«²⁸ Maslo, ki je šlo v Trst, so znosili posebni nosači preko Bače na Primorsko, posamezni so bili tako močni, da so nesli po 100, 130 ali celo 150 funtov masla (funt je bil 0,56 kg, 100 funtov je tvorilo en cent ali stot). Za prenašanje masla so nosačem služile posebne krošnje oprte na ramah in na glavi.

Življenje bohinskega kmeta je bilo v tedanjih razmerah težko, njegove življenjske možnosti so bile omejene, le izboljšanje živinoreje in mlekarstva mu je moglo ustvariti boljše gospodarske pogoje. Da so tudi v Bohinju v sedemdesetih letih stopili v tem pogledu na novo pot, ima svoj vzrok v istih ali vsaj podobnih činiteljih, ki so dali pobudo za organizacijo mlekarstva na Tolminskem. Razpis državnih nagrad za ustanovitev mlekarskih društev, prizadevanja kranjske kmetijske družbe, ki je zlasti s članki v »Novicah« skušala vzbuditi med kmetovalci zanimanje za umno mlekarstvo in živinorejo ter jih seznanjati z napredkom, doseženim na tem polju v drugih deželah, ter končno zlasti delo bohinskega župnika Mesarja, so sprožili pri bohinskih živinorejcih gibanje, ki je imelo svoj cilj v organiziranju tamkajšnjega mlekarstva.

Intenzivno propagandno delo »Novic« v l. 1873 za ustanavljanje sirarskih društev je bilo že omenjeno. To delo je kmalu pokazalo svoje sadove. V članku, objavljenem 23. aprila 1873, so »Novice« z zadoščenjem ugotovile, da njihovi klici niso ostali klic vpijočega v puščavi, ker se že pripavlja ustanovitev prvih sirarskih društev, ter so opisovale koristi, ki jih bodo imeli živinorejci od skupnega planšarstva, stroški bodo manjši, izdelki se bodo ugodneje prodajali. Geslo časa je: »V združbi je moč.«

Sirarska društva. Na seji Kmetijske družbe v Ljubljani 6. junija 1873 so odborniki že zvedeli, da sta bili v Bohinju ustanovljeni dve sirarski družbi, ena na Bitenjski planini in na planini Govnjač, ki je štela 12 gospodarjev, druga pa na planini Bareča dolina, v kateri se je združilo 8 gospodarjev. »Novice« so takoj prinesle to »čisto novo in veselo vest«.²⁹ Po sklepu odbora kmetijske družbe sta si šla ogledat bohinski sirarni odbornika Schollmayr in Seunig. Kot sta poročala po svoji vrnitvi, je sirarna na Bitenjski planini, ki je dobila naziv »prva kranjska sirarska družba«, njen načelnik je bil župnik Mesar, predelala v sir dnevno 833 funtov (1 funt je 0,56 kg) kravjega mleka od približno 100 krav, količina izdelanega polmastnega sira »švicarske grojarske sorte« je znašala 84 fun-

tov v dveh hlebi. Odposlanca kmetijske družbe sta ugotovila, da je sir dober za prodajo. Na drugi planini Bareča dolina so se pasle le ovce in koze, kakih 200 po številu; izdelovali so iz 350 funtov mleka dva hleba po 40 funtov kozjega sira. V svojem poročilu sta odbornika kmetijske družbe priporočala obe sirani za državno podporo pod pogojem, da si družbi oskrbita pravila. Svetovala sta tudi, naj bi eden izmed članov šel ogledat sirarne v Vorarlbergu.

V prvem letu je bitenjska sirarska družba predelala v sir in skuto 31.660 litrov mleka, sir so mogli vnovčiti po 66 gold. za 100 kg, prej so dobili največ 56 do 57 gold. Liter mleka je prišel na 5.8 kr., kar je bohinske sirarje zelo navdušilo, saj jim je prej liter mleka vrgel kvečjemu 3.5 kr. Ta uspeh je, kot je razumljivo, zelo pospešil ustanovitev nadaljnjih sirarn v Bohinju.³⁰ Pomankljivo je bilo to, da se je družba začela šele pri kotlu, pašo in molžo je oskrboval vsak gospodar sam.³¹

Pobudo za ustanovitev sirarskih društev v Bohinju je dal tedanji župnik Janez Mesar, ki je l. 1871 ustanovil podružnico kmetijske družbe in je bil njen predsednik. Mesar je tudi sestavil pravila sirarskih društev na Bitenjski planini in v Bareči dolini ter jih poslal odboru kmetijske družbe v pregled.

Še l. 1873 je župnik Mesar po naročilu Kmetijske družbe v Ljubljani ter s podporo, ki jo je prejel z njenim posredovanjem od kmetijskega ministrstva, potoval na Vorarlberško, da si ogleda tamkajšnje sirarstvo in si pridobi potrebnih izkušenj. Po vrnitvi se je vrgel na organizacijo sirarstva v Bohinju. L. 1874 so nastale po njegovem prizadevanju tri nove sirarske družbe, v Nemškem Rovtu, Nomnju in na Ravneh.

Ko je l. 1874 po nalogu kmetijskega ministrstva posebna komisija pregledovala mlekarske zadruge v vsej državi, je obiskala tudi bohinske sirarske družbe. V svojem poročilu priznava komisija dobro voljo in prizadevnost kranjskih mlekarskih združenj in omenja kot očitno znamenja dobrega in pravega vodstva teh sirarskih društev, da so člani takoj v začetku glavni izdelek, to je sir, skupno prodajali in si le siratko med seboj razdelili. Kot napake pa je grajala komisija neprimerne prostore in pomankljivost opreme. Tudi z bovškim sirarjem v Nemškem Rovtu ni bila zadovoljna, ker se je držal starega kopita pri izdelovanju sira.³²

Napredek v bohinskem mlekarstvu pa ne bi bil mogoč brez pomoči njihovih sosedov Tolmincev. Mesar pravi sam: »Saj bi tudi v Bohinju nihče ne začel z mlekom drugače, kakor je od nekdaj navada, gospodariti, ako bi ne bili brali ali slišali, da se mleko s sirom boljše izplača kakor z maslom, kar so sosedni Tolminci in Bovčani že dolgo tukajšnjim gospodarjem pripovedovali. Prišel je čas, da se je to, kar se je večkrat slišalo, resnobiše prevda-

rilo ter na zadnje v veliko zadovoljnost tudi dejansko poskusilo. In stari pregovor: kar se počasi prime se dobro prime, bode se tudi v mlekarstvu na Gorenskem potrdil.³³

Tudi Tomaž Hitz nam potrjuje, da so se Bohinjci učili sirarstva na Tolminskem. Potem ko je ponovno obiskal bohinjske sirarske družbe, je po obisku l. 1876 priobčil svoja opazovanja v članku »Napredek sirarstva v Bohinji na Gorenskem«, ki so ga po goriškem »Gospodarskem listu« prinesle »Novice«.³⁴ Iz Hitzovega članka se vidi, da je na planini Ravne izdeloval sir Bohinjec France Ravnik, in sicer ne po stari navadi, ampak na način, ki se ga je naučil pri njem na planini Razor in v mlekarni v Poljubinju. Tudi sirar v Bitnjah je bil Bohinjec, ki se je učil sirarstva pri Hitzu, sirarja v Nemškem Rovtu in Bistrici pa sta bila Goričana, Hitzova učenca.

Hitz je ob svojih obiskih v bohinjskih sirarnah pomagal z nasveti pri opremljanju in posredoval pri naročanju potrebnega sirarskega orodja iz Švice. V sirarni Ravne je pomagal postaviti prvo stiskalnico za sir. L. 1876 pa je pomagal opremiti eno leto prej ustanovljeno mlekarno v Bistrici, ki jo je označil kot vzgledno za ostale sirarne; istega leta so nastale še sirarne v Stari Fužini, Polju in Savici.

Izdelovanje sira je bilo v začetku seveda še zelo primitivno. Sir so stiskali z nalaganjem kamenja; kotli, ki so jih dobivali z Goriškega in so bili napravljeni po italijanskih vzorcih, so imeli obliko odrezanega obrnjenega stožca. Ker so bili pregloboki, se je mogel sir iz njih spravljati le s težavo. Vkljub temu so mlekarnice imele uspehe, ker so se obrati po možnosti izpopolnjevali po Hitzovih nasvetih. Župnik Mesar pa se ni zadovoljil le z ustanavljanjem mlekarstev, ampak je skrbel, da so obratovala po načelih umnega mlekarstva, s katerim se je sam seznanil na svojem potovanju po Vorarlberškem. Zato si je prizadeval, da dobijo sirarne sposobne izučene sirarje, ki bi pomagali pri opremljanju in vodstvu posameznih mlekarstev. L. 1875 ustanovljena mlekarna v Bohinjski Bistrici je služila temu namenu. Takoj je dobila ustrezajočo opremo, kotle, ognjišče, stiskalnico itd., da je mogla biti za vzgled ostalim sirarnam in obenem vzgajati spretno sirarje. Tudi oprema mlekarov v Nemškem Rovtu, na Ravneh in v Bitnjah je bila izboljšana in mlekarstveni inventar izpopolnjen z nakupom v Švici. V vseh mlekarnah so bili od tedaj zaposleni izučeni mlekarji.³⁵

Kmetijska družba je hotela tudi v ostalih krajih Kranjske, kjer so bili planinski pašniki, razširiti novodobno sirarstvo. Zato je župniku Mesarju naročila, da je pregledal vse važnejše planine in vzpodbujal živinorejce k združitvi v sirarskih društvih. Obiskal je planine v kamniški okolici, planini na Nanosu in Gozd pod Snežnikom. Njegov namen je bil, da pouči

gospodarje o umnem izkoriščanju planinskega sveta, o boljšem oskrbovanju živine in o umnem mlekarstvu. Opozarjal je na potrebo izboljšanja planinskih pašnikov, ki so morali biti potrebni, očiščeni kamna in škodljivih rastlin in grmovja ter gnojeni; živine, ki se na njih pase, naj ne bo preveč, paša prašičev naj se ne dopušča, ker prašiči preveč razrijejo tla, na planinah naj se postavijo dobri hlevi. Priporočal je, naj se mleko uporablja tako, da vrže čim več dobička. V bližini mest je najboljše prodajati mleko. Kjer ima sir 6/10 tiste cene, ki jo ima surovo maslo, je najbolje izdelovati sir, ki naj ga izdelujejo mlekarstvena društva, ker so obratovalni stroški pri večjih obratih sorazmerno manjši kot pri malih. Mesar je dajal tudi navodila za izdelovanje sira. Vendar neposrednega uspeha njegovi obiski po kranjskih planinah niso imeli. V svojem poročilu, ki ga je podal odboru Kmetijske družbe, pravi, da je od poslušanja pa do izpolnjevanja tega, kar smo slišali, dolga pot, da pa je za napredek tudi tak pouk potreben.³⁶

Sicer so Vipavci, ki so imeli ovce na Nanosu, bili pripravljeni, da osnujejo sirarsko društvo, hoteli so le, da jim kmetijska družba prej preskrbi podporo, kajti, kot je rekel zastopnik vipavske podružnice na občnem zboru Kmetijske družbe, »na prazen nič nima nihče veselja kaj začenjati.« Ker pa je pogoj za podelitev podpore bil, da mora družba biti najprej ustanovljena, Vipavčanom ni bilo mogoče ustreči. Sicer so tudi drugače vladale na nanoških pašnikih nenavadne razmere. Vipavska občina je imela na Nanosu pašnike v izmeri 12.000 orolov, v pašo jih je vzelo v zakup pet ali šest kmetov, ki pa niso pasli svoje živine, ampak so dajali pašnike v podzakup gospodarjem ovac.³⁷

Poslovni uspehi bohinjskih mlekarov. L. 1875 so obratovali na bohinjskih planinah štiri sirarske družbe, v Bitnjah, Ravneh, Nomnju in Nemškem Rovtu. Od članov so prevzele skupno 79.101 bokal mleka, iz katerega so izdelale 17.251 1/2 funta sira, 102 1/2 funta masla ter 9.844 funtov siratke, ki je bila razdeljena med člane. Za sir in maslo so družbe izkupile 5.704 gold. 96 kr., stroški so znašali 705 gold. 34 kr. ter je ostal donos 4.999 gold. 62 kr. Za bokal mleka so prejeli člani, ne upoštevajoč siratke in skute, 6.32 kr., če pa računamo, kar je seveda pravilnejše, tudi vrednost siratke in skute, je povprečna cena za bokal mleka znašala 9.44 kr.³⁸

Delež, ki ga je imel Tomaž Hitz pri organizaciji bohinjskega mlekarstva je bil že omenjen, povečal se je še, ko je bil l. 1878 po sklepu kranjskega in goriškega deželnega odbora postavljen za potovalnega učitelja mlekarstva in nadzornika mlekarstvenih obratov. Da je bilo Hitzovo delo kot nadzornika mlekarov uspešno, dokazujejo podatki poslovanja sirarskih družb. L. 1883 je poslovalo v Bohinju že de-

vet sirarskih družb s 330 člani in sicer: Bohinjska Bistrica, Ravne, Bitnje, Češnjica, Nemški Rovt, Nomenj, Savica, Polje in Stara Fužina. Vse skupaj so prevzele od članov 459.320,4 kg mleka, iz katerega so izdelale 2.125,4 kg masla, 38.734,8 kg sira, 19.840,9 kg skute in 321.518 kg siratke. Za prodano blago so družbe prejele 23.869 gold. 83 kr., vrednost članom razdeljenih izdelkov, skute in siratke, je znašala 6.291 gold. 86 kr., skupaj torej 30.161 gold. 69 kr., stroški so znašali 2.934 gold. 45 kr. Člani so dobili kg mleka plačan, ako upoštevamo le prodano blago, po 4.55 kr., če računamo tudi prejeto skuto in siratko pa 5.92 kr. za 1 kg mleka.³⁹

Največja med tedanjimi sirarskimi družbami je bila družba v Stari Fužini, ki je štela 70 članov in je predelale v sir in maslo 134.363,4 kg mleka, ostala društva so si bila po obsegu poslovanja enaka: množina mleka se je pri njih gibala od 21.408,4 kg pri sirarni v Nomenju pa do 56.231 kg pri sirarni v Savici.

V navedenih sirarskih društvih so bili združeni bohinjski živinorejci razen treh vasi Koprivnika, Gorjuš in Srednje vasi, ki so ostale pri starem načinu predelovanja mleka.

Mlekarna v Bohinjski Bistrici je nabavila Lefeldtovo pinjo in je začela l. 1883 izdelovati v večjem obsegu čajno maslo, ki ga je prodajala v Ljubljano, v Trst in tudi na Dunaj po 1 gold. 20 kr. do 1 gold. 40 kr. za 1 kg. Tudi mlekarna na Ravneh je izdelovala deloma surovo maslo, ki ga je prodajala v Ljubljano po 1 gold. 40 kr. za 1 kg. Sicer so poleg sira izdelovala surovo maslo še mlekarska društva v Bitnjah, Češnjici, Nomenju, Savici in Polju, toda po starem načinu. To domače ali kmečko maslo so prodajali s posredovanjem tolminskih prekupev v Gorico in Trst po 90 kr. za 1 kg. Z izdelovnjem surovega masla so mogle mlekarnе donos mleka nekoliko zvišati, ne da bi to siru občutneje škodovalo, ker je bila tolščoba bohinjskega planinskega mleka razmeroma visoka. Izvedenci na tržaški razstavi, ki so preizkusili bohinjski kot polmastno izdelani sir, so celo izjavili, da more glede tolščobe še vedno tekMOVATI z drugimi polnomastnimi siri. Več bohinjskih mlekarskih društev v začetku ni imelo svojih poslopij, kar je seveda oviralo njihov napredek. Včasih je bila neednost med člani razlog, da ni prišlo do zidave mlekarskega poslojpa; v Savici in Češnjici se niso mogli sporazumeti glede prostora, kjer naj bi se mlekarna postavila.⁴⁰

Osnovana je bila tudi mlekarska družba v Podstudorju, ki pa je svoj sirarski obrat združila s sirarno v Stari Fužini; l. 1882 ustanovljeni sirarni v Jereki in Podjelju sta se združili s sirarsko družbo v Češnjici. Pozneje sta bili ustanovljeni še dve mlekarni in sicer l. 1888 društvo na Selu, l. 1891 pa mlekarna v Srednji vasi, tako da je uradna statistika za l. 1891 izkazovala v Bohinju 11 sirarskih društev ali,

kot jih je statistika nazivala, mlekarskih zadrug.

Vse bohinjske mlekarske zadruge so imele l. 1891 391 članov, od katerih so prevzele 660.858 kg mleka, na sirarno v Stari Fužini je odpadlo 218.784 kg. Izdelale so 55.793 kg sira in 27.648 kg drugih izdelkov. Za prodane izdelke so društva prejela 31.442 gold., stroški obratovanja so znašali 4.010 gold., donos 27.432 gold. Za 1 kg mleka so člani prejeli v gotovini povprečno 4,15 kr., če pa upoštevamo tudi vrednost izdelkov, ki so jih člani prejeli v naravi, kot skuto in siratko, jim je 1 kg mleka vrgel povprečno 5 kr.; v primeri z l. 1883 se je torej cena, ki so jo živinorejci prejeli za mleko, znižala.⁴¹

Oblika mlekarske organizacije. Sirarske družbe, ki so bile ustanovljene v Bohinju, niso bile osnovane po avstrijskem zakonu o pridobitnih in gospodarskih zadrugah z dne 9. aprila 1873. Verjetno je, da ustanovitelji in propagatorji sirarskih družb za zadrugi zakon sploh niso vedeli, šele po nekaj desetletjih so se pričele pretvarjati družbe v zadruge po zadrugi zakonu. Kot prva se je preosnovala v zadruge med bohinjskimi sirarnami sirarska družba v Stari Fužini, ki se je vpisala v zadrugi register l. 1910. Dasi sirarske družbe niso bile zadruge po zadrugi zakonu, so vendar bile zadruge po svojem gospodarskem značaju, ker so se v teh družbah združili člani zaradi pospeševanja svojega gospodarstva s skupnim obratom. Pospeševanje gospodarstva s skupnim obratom pa je bistvo vsake zadruge. Naziv »zadruga« za taka podjetja v tistih časih še ni bil običajen, »Novice« so prvotno pisale vedno le o sirarskih družbah ali združbah, šele pozneje se najdejo primeri, ko so skupne sirarne označevale kot zadruge.

L. 1883 so priobčile vzorna pravila za »mlekarske zadruge, kakoršnih si mnogo mnogo želimo med našimi živinorejci, in to po izgledu obstoječih in s prav dobrim uspehom delujočih mlekarskih zadrug v Bohinju, katerih je lepo število osnoval velezaslužni župnik na Bohinjski Bistrici, gospod Janez Mesar.«⁴² Dasi bohinjske mlekarnе imenujejo zadruge, govorijo pravila le o družbi in društvu. Pravila imajo določbe o namenu, premoženju in organih društva, o pravicah in dolžnostih društvenih organov, o načinu sklepanja in glasovanja na občnih zborih, o sprejemanju in izstopanju članov in njihovih pravicah ter dolžnostih. Vsebujejo tudi podrobne predpise o postopku pri dobavljanju mleka, ki naj bi društvu zagotovili dobavo mleka dobre kakovosti. Predpisi o dobavljanju mleka so skoraj enaki predpisom, ki jih je imela v svojih pravilih »Prva poljubinska mlekarska zadruga«, določbe o organizaciji društva se pa od poljubinskih pravil v marsičem razlikujejo. Ker pa je ravno strokovni mlekarski del v obojnih pravilih enak, je gotovo, da so bila

pravila prvega tolminskega sirarskega društva, pri katerih je najbrž s strokovnim nasvetom sodeloval Tomaž Hitz, vzor tudi za bohinske mlekarne. Člen vzornih pravil, ki je obravnaval društveno premoženje, kaže, iz kako skromnih začetkov se je bohinsko mlekarstvo razvijalo. Določal je: »Da zmore društvo poplačati ustanovne stroške, za pristojne prostore, kotel, gorkomer, prte in vse drugo potrebno mlekarsko orodje, vzame primerni denarni znesek na posodo. Koj po končni mlekarški dobi oziroma po razprodanih mlečnih izdelkih, se ima s strženim denarjem to posojilo z obrestmi vred vrniti in po odbitih vseh drugih izdatkih ostali čisti dohodek pri sklepnem računu po primeri nanošenega mleka med družnike razdeliti. Skupna vrednost društvene zaloge se po primeri mleka, po kateri so vsacega stroški za njo zadeli, vsacemu posebej oceniti se mu kot njemu pripadli društveni delež zapiše.« Sirarska društva so torej pričela svoje delo z izposojenim denarjem, brez vsakih lastnih sredstev v obliki deležev, ki bi jih člani bili dolžni vplačati. Finančna podlaga novih mlekarških društev je bila torej zelo šibka in nestalna, le disciplina članov in njihova privrženost do društva jih je mogla obvarovati večjih gospodarskih neuspehov. Vzbuja začudenje, da so mlekarska društva prebrodila finančne težave, s katerimi so se skoraj gotovo morala boriti v začetku svojega obstoja.

K ustanavljanju in razvoju sirarskih društev so pripomogle tudi denarne podpore, ki jih je podeljevalo kmetijsko ministrstvo s posredovanjem kmetijske družbe. Podpore so znašale največkrat tristo goldinarjev; omogočale so mladim društvom, da so si mogla nabaviti najpotrebnejšo mlekarsko opremo, ne da bi se morala v ta namen preveč zadolževati. Od l. 1869 do 1882 je bilo za povzdigo mlekarstva na Kranjskem izplačanih 6.800 gold. državnih podpor. Iz teh se je osnovalo 13 mlekarških društev, ki so dobila skupno 19 podpor v zneskih od 100 do 300 gold. Državna podpora je bila dana župniku Mesarju, ko je šel na Voralberško, da se seznani s tamkajšnjim mlekarstvom. Za njegova potovanja po Kranjskem, da je poučeval živinorejce o umnem mlekarstvu, sirarstvu, planšarstvu, živinoreji ter računovodstvu pri mlekarških društvih, je država prispevala 600 gold. Mladim mlekarjem, ki so se šli na Tolminsko učiti sirarstva, so bile dovoljene podpore. Dajale so se še posebne podpore za izboljšanje planin in za gradbo potrebnih poslopij na planinah.⁴³

Pri podeljevanju podpor ni kmetijsko ministrstvo postavljalo nikakih pogojev glede združne oblike mlekarških obratov. Saj je dovoljevalo podpore sirarnam, ki so imela obliko društev. Ko pa je l. 1880 dovolilo novo ustanovljenima sirarskima »zadrugama« v Češnjici in Podstudorju za nabavo opreme vsaki po 300 gold. podpore, je zahtevalo, da

se mu predložijo postavno potrjena pravila. Obe društvi sta nato predložili svoja pravila deželni vladi v potrditev, toda po okrajnem glavarstvu v Radovljici sta prejeli odgovor, da deželna vlada ni pristojna potrjevati združna pravila, ampak da je vpis v združni register po zakonu o pridobitnih in gospodarskih zadrukah od 9. aprila 1873 stvar trgovinskega sodišča. Vse pa kaže, da je bila taka enkratna rešitev bolj slučajna, kot pa izdana z namenom, da se mlekarska organizacija spravi v pravo združno obliko, kajti ne omenjeni društvi in ne l. 1882 ustanovljeni društvi v Jereki in Podjelju, ki sta tudi dobili državno podporo, se niso ustanovila v skladu s predpisi za združnega zakona.⁴⁴

Borba za pašne pravice na planinah. Poleg skrbi za uspeh mladih sirarn so imeli Bohinjci skrbi tudi s planinami. Lastninska pravica na nekaterih planinah, kjer so bohinski živinorejci imeli pravico do paše za svojo živino, je pripadala Kranjski industrijski družbi na Jesenicah. Te pašne pravice so lastniki planin, dasi je bila tudi njihova lastninska pravica deloma še sporna, na razne načine omejevali. Zlasti Kranjska industrijska družba je hotela kar največ pašnikov spremeniti v gozd. Če pa bi Bohinjci izgubili svoje planine, bi bila izpodrežana glavna žila bohinske živinoreje. Že l. 1876 je »Prva kranjska sirarska družba« v Bitnjah morala zapustiti planino Govnjač in bila je v nevarnosti tudi bitenjska planina, ki je bila priznana razen malega dela blejski graščini.⁴⁵

Pritožbe bohinskih kmetov zoper Kranjsko industrijsko družbo, ki jim je kratila pašne pravice, pravico do lesa za stavbe in kurjavo, pravico do stelje itd., so se množile. Družba je prepovedovala pašo na zemljiščih, kjer je hotela imeti gozd; ker pa so Bohinjci pasli živino tudi na prepovedanih zemljiščih, je stalno prihajalo do sporov. Po trditvah kmetov so bile meje za pašo prepovedanih zemljišč mnogokrat tako postavljene, da se ni moglo braniti živini, da ne bi čeznje uhajala. Družba je take prestopke preganjala, od l. 1869 do 1877 je bilo kmetom predpisanih za 80.000 gold. denarnih kazni in več 1000 dni zapor. Med lastniki gozdov in kmetij, ki so v gozdovih imeli služnostne pravice, je bil že star spor, ki so ga sredi stoletja še zaostrole zapletene lastninske razmere. Za gozd Jelovico ni niti bilo rešeno vprašanje, kdo je gospodar, ali občine ali rudarske družbe ali gospodstva ali državni gozdni erar. Razumljivo je, da v takih razmerah ni moglo biti jasnosti tudi glede pravic za izkoriščanje gozda in z njim združenih pašnikov. Da napravi konec neredom in zmešnjavam, je država l. 1854 gozd postavila pod sekvester. L. 1868 je bilo sicer vprašanje služnostnih pravic z vladno odločbo rešeno, vendar niso prenehali spori med pašnimi in gozdnimi upravičenci in Kranjsko industrij-

sko družbo, ki je l. 1870 postala lastnica posestva bivšega blejskega gospodstva, l. 1871 pa posestev fužinarja na Savi Viktorja Ruarda. Ker je za svoje fužine potrebovala les, ji je bil glavno gozd, ki ga je ščitila, omejevala pa je pašo, kjer je škodila gozdu.

Da bi se spor med bohinjskimi pašnimi in gozdnimi upravičenci in Kranjsko industrijsko družbo končno rešil, je kmetijska družba sklicala l. 1877 sestanek, ki so se ga udeležili vsi prizadeti: občine Bohinjsko Bistrico, Srednjo vas, Gorje in Grad je zastopalo 18 moških, Kranjsko industrijsko družbo njen predsednik K. Luckmann poleg drugih njenih funkcionarjev. Za interese bohinjskih kmetov so se v imenu kmetijske družbe zavzemali dr. Wurzbach, njen predsednik dr. Bleiweis, dr. Poklukar in Schollmayr. Na tem sestanku je bilo ugotovljeno, da je Kranjska industrijska družba prepovedala pašo ne le na zemljiščih, ki so bila po katastru gozdovi, ampak tudi po planinah in na zemljiščih, ki so bili po katastru pašniki. Na ta način je odtegnila paši že 5000 oralov. Predsednik kmetijske družbe je sicer pristal, da ne more biti kataster v vseh primerih merodajen za presojo, kaj je gozd in kaj je pašnik, poudarjal pa je, da mora svet, ki je stoletja služil za pašo, ostati pašnik. Kranjska industrijska družba pa je hotela, da bi bilo odločilno stanje, kakor je bilo tedaj; da postane gozd in se izključi paša, kjer je enkrat bil gozd, pa čeprav je zemljišče služilo tudi za pašo. Pri tako nasprotujočih si stališčih seveda ni moglo priti do sporazuma.⁴⁶

Tomaž Hitz je zastavil v »Novicah« svojo besedo za bohinjske živinorejce in njihove pravice do planin, ugovarjal je zoper širjenje gozda na škodo pašnikov, ki so za živino v Bohinju nujno potrebni, ter ugotovil, da prihaja vsako leto manj živine na planinske pašnike. Ta Hitzova ugotovitev je toliko bolj zanimiva, ker je bil sicer mnenja, da imajo Bohinjci preveč živine v primeri s količinami krme, s katerim so razpolagali. V svojih izvajanjih je zahteval, naj država zaščiti živinorejce pred Kranjsko industrijsko družbo, ki hoče, da raste gozd, kjer je bila pred 20 in 30 leti najboljša paša.⁴⁷

Razvoj živinoreje. Številke o stanju živine ob posameznih štetjih, ki jih vsebuje naslednji pregled, se nanašajo na radovljški sodni okraj, v katerem je bil Bohinj le manjši del.⁴⁸ Mlekarska društva, ki smo jih obravnavali, so bila omejena na občini Bohinjska Bistrica in Srednja vas, zato seveda ne smemo v teh številkah iskati le njihovega vpliva na številčni razvoj živinoreje v bohinjskem kotu. Ker so si bile gospodarske razmere v celem radovljškem sodnem okraju precej enake, smemo predpostavljati, da se razvoj v Bohinju ni bistveno razlikoval od razvoja celotnega okraja in da pride smer razvoja živinoreje tudi za Bohinj v teh številkah več ali manj do pravega

izraza.

Leto	Goveja živina	Krave	Ovce	Koze
1857	10.293	6.343	7.333	2.720
1869	11.198			
1880	12.032	6.251	7.437	1.186
1890	9.845	4.687	5.222	1.037
1900	10.916	5.437	3.703	811

Ta pregled kaže, da je bil razvoj v radovljškem okraju nekoliko drugačen kot pa na Tolminskem. Število goveje živine je sicer od prvega štetja v l. 1875 pa do l. 1880, ko je bil dosežen višek, naraslo, toda še daleč ne v tisti meri, kot smo to videli v tolminskem sodnem okraju. Padec, ki je sledil v osemdesetih letih, je bil zelo občuten, mnogo močnejši, kot je bil na Tolminskem, in ga napredek v razdobju 1890 – 1900 ni mogel izravnati. Število drobnice je znatno nazadovalo iz istih razlogov, ki so bili omenjeni že za Tolminsko. Za radovljški okraj je mogoče ugotoviti, da v drugi polovici prejšnjega stoletja ni ohranil stanja živine na isti številčni višini. V tolminskem okraju je število goveje živine v istem razdobju znatno naraslo, tako da je bil padec števila drobnice izravnani in še dosežen znaten napredek. Številčni razvoj živine v radovljškem okraju torej ne kaže, da bi razvoj mlekarstva imel nanj kakšen vpliv. Seveda je pri tej primerjavi upoštevano le številčno gibanje živine, za presojo celotnega razvoja živinoreje pa bi morali upoštevati še izboljšanje kakovosti in mlečnosti. Zelo verjetno je, da je bilo ravno omejevanje paše na planinah s strani Kranjske industrijske družbe in drugih veleposestnikov vzrok, da se živinoreja v radovljškem okraju ni mogla tako razvijati, kot se je razvijala na Tolminskem. Številke o razvoju stanja goveje živine kažejo, da se je v razdobju 1857 – 1900 znatno spremenilo razmerje števila krav do celotnega števila goveje živine tako na Tolminskem kot v radovljškem okraju. L. 1857 je odpadlo na krave v radovljškem okraju okrog 60%, na Tolminskem pa celo 70% od števila goveje živine, l. 1900 pa je znašal ustrezajoči delež v radovljškem okraju komaj 50%, v tolminskem političnem okraju pa okrog 55%. Na prvi pogled vzbuja taka sprememba začudenje, pričakovali bi, da se bo v dobi, ko so živinorejci začeli posvečati večjo skrb ravno mlekarstvu, dvignilo število krav z namenom, da se poveča proizvodnja mleka. Razvoj pa je bil prav obraten. Vendar je bil razvoj, kot ga kažejo številke, vsaj deloma le navidezen in posledica sprememb pri reji živine. Ker so ponekod imeli navado, da so pripuščali telice že v starosti enega do dveh let, je bilo seveda mnogo več mlade živine štete med kravami kot pri poznejših štetjih, ko so to za umno živinorejo škodljivo navado zgodnega pripuščanja začeli omejevati.⁴⁹ Verjetno pa tudi ugotovitve stanja živine pri prvih štetjih niso bile toliko točne kot pri poz-

nejših. Ko so bila uvedena redna štetja živine, so se mnogi bali, da imajo popisi mogoče namen, dati državi podlago za predpis novih davčnih bremen. Da bi se tej morebitno nevarnosti izognili, so pri popisu navajali manjše število živine, zlasti mlajše, ki jo je bilo lažje zatajiti kot staro živino, katere število je bilo že vsej vasi znano.

POMEN MLEKARSKIH DRUŠTEV ZA RAZVOJ MLEKARSTVA

Prve mlekarke zadruge ali, kakor so jih v tistih časih navadno imenovali zlasti v Bohinju, sirarske družbe, so nastale iz skupnosti, ki so se razvile iz skupne uporabe planinskih pašnikov. Kakor so bile vse te zadruge v svojih začetkih skromne, vendar njihovega pomena za razvoj našega mlekarstva ne smemo podcenjevati. Medtem ko je prej vsak živinorejec sam doma kvaril in tratil mleko, so mlekarstva uvedla skupno racionalno predelavo in vnovčevanje. Organizacija mlekarstva je pripomogla, da se je v naših deželah uvedel in razširil švicarski način izdelovanja sira. Ž njo je prišel med nas napredek mlekarke tehnike: poprej primitivni način izdelovanja mlečnih proizvodov, ki ni mogel dati kvalitetnega blaga, je bil nadomeščen z obratovanjem, ki je ustrezalo zahtevam novodobnejšega mlekarstva, mlekarji obrati so dobili novo opremo in so začeli uporabljati razne mlekarke stroje, stiskalnice za sir, centrifugalne posnemalnike, pinje itd. Nove mlekarne pa so zahtevale strokovno usposobljene mlekarje. Za dobrega sirarja ni bilo več dovolj, da je poznal stari, domači način izdelovanja sira, ki se je prenašal iz roda v rod bogvedi že koliko stoletij, ampak se je moral naučiti uporabljati moderne mlekarke priprave, za kar niso zadostovale le z delom pridobljene izkušnje, potrebno je bilo tudi znanje teorije. Organizatorji mlekarstva na Tolminskem in v Bohinju so to potrebo videli že od vsega začetka, zato so skrbeli, da so mladi mlekarji v vzornih mlekarstvih obratih v Poljubicah in v Bohinjski Bistrici dobivali poleg praktičnega tudi teoretični pouk iz mlekarstva, ki jih je usposobil za tehnično vodstvo tolminskih in bohinjskih mlekarstev. S tem je bila postavljena podlaga za nadaljnji napredek v našem mlekarstvu.

V veliki meri so šele mlekarstva omogočila, da je mogel kmet na Tolminskem ali pa v Bohinju mleko sploh vnovčiti. Dosegla so tudi, da se je kakovost izdelkov dvignila, zaradi česar jih je bilo mogoče vnovčiti boljše. Cena svežega mleka je okrog l. 1890 znašala v Ljubljani 7 kr., v Gorici 8 kr., v Trstu 10 do 12 kr. za liter.⁵⁰ Živinorejci na Tolminskem in v Bohinju so dobili, kot smo videli, za mleko manj kot njihovi tovariši v bližini mest,

ki so mogli vnovčiti sveže mleko. Vendar moramo upoštevati, da je bila cena mleka v Trstu izjemno zelo visoka in ne more brez nadaljnega služiti za primerjavo, poleg tega sta bila oba okoliša, bohinjski in tolminski, od potrošnih središč zelo oddaljena, manjkale so jima dobre prometne zveze, saj takrat še ni bilo bohinjske železnice, ki ju je kasneje zvezala s Trstom.

Kot prve naše kmetijske proizvodne zadruge so mlekarstva pokazala, kaj je mogoče doseči z organizacijo na polju predelovanja in vnovčevanja kmetijskih pridelkov, če te organizacije preveva pravi združni duh in duh skupnosti. Zanimiv pa je primer bohinjskih in tolminskih sirarskih društev ali, kot jih zaradi njihovega gospodarskega značaja smemo nazivati, zadrug, zlasti zato, ker so v svojem okolišu skoraj v celoti zajele eno gospodarsko panogo, to je mlekarstvo, kar je bil prvi tak primer v našem združnem gibanju.

OPOMBE

1. Dr. Anton Melik, *Planine v Julijskih Alpah*. Ljubljana 1950, str. 134. — 2. Karl Belrupt, *Ueber Käsereigenossenschaften*. Praga 1874, str. 7. — 3. *Molkereigenossenschaften sammt Daten über deren Gebarung im Jahre 1891*. Statistische Monatschrift XVIII/1892. — 4. Fran Povše, *Rinder der Karst- und Kustenlander*, 2. zv. Goriška, Istra in Trst, Dunaj 1894, str. 53 – 65. — 5. Fran Povše, *O mlekarstvu in sirarstvu*. Novice 1870, št. 1 – 5. — 6. Novice 1870, str. 183; 1827, str. 33; 1873, str. 81. — 7. Fr. Schollmajer, *Naj se gospodarji celih sosesek združijo, da skupaj napravljajo sir za kupčijo*. Novice 1870, str. 229. — 8. *O sirarskih družbah*. Novice 1873, str. 97. *O švicarskem sirarstvu*. Novice 1873, str. 107. Na planinah se mora in se da velikoboljšati. Novice 1873, str. 122. Še nekoliko o planinstvu sploh. Novice 1873, str. 129. — 9. S. Rutar, *Zgodovina Tolminskega*. Gorica 1882, str. 213. — 10. Povše, n.o.m., str. 53 sl. — 11. Novice 1878, str. 200. — 12. Poročilo goriškega deželnega odbora deželnemu zboru za l. 1878, str. 57. — 13. *Gospodarski list*, Gorica 1892, št. 13 – 14. — 14. Povše, n.o.m., str. 59 sl. — 15. isto kot pod opombo 3. — 16. Povše, n.o.m., str. 62 sl. — 17. *Gospodarski list*, Gorica 1894, št. 10. — 18. *Gospodarski list*, Gorica 1895, št. 4. — 19. *Gospodarski list*, Gorica 1894, št. 2. — 20. *Gospodarski list*, Gorica 1892, št. 13 – 14. — 21. *Gospodarski list*, Gorica 1894, št. 8. — 22. *Gospodarski list*, Gorica 1896, št. 3 – 4. — 23. *Gospodarski list*, Gorica 1895, št. 7. — 24. *Gospodarski list*, Gorica 1896, št. 5. — 25. *Gospodarski list*, Gorica 1895, št. 3. — 26. Melik, n.o.m., str. 131 sl. — 27. Podatki o številu živine so vzeti iz uradnih avstrijskih statističnih publikacij, v katerih so bili objavljeni rezultati živinskih štetij. — 28. Od Bohinja kaj. Novice 1851, str. 22. — 29. Iz odboro-ve seje družbe kmetijske 6. junija 1973. Novice 1873, str. 222 in članek »Sirarski družbi na Kranjskem«, str. 227. — 30. Povše n.o.m., l. zv. *Kranjska*, Dunaj 1893, str. 87. — 31. Iz poročila o delovanju in konečnem računu prve Kranjske sirarske družbe »Bitnje« v Bohinju. Novice 1876, str. 97 sl.

— 32. Karl Belrupt, Oesterreichische Molkereigenossenschaften. Dunaj 1875. — 33. J. Mesar, O zboljšanju planinskega gospodarstva. Novice 1875, str. 336. — 34. T. Hitz, Napredek sirarstva v Bohinju na Gorenškem. Novice 1876, str. 269. — 35. Povše, n.o.m., str. 88. — 36. J. Mesar, O zboljšanih planinskega gospodarstva. Novice 1875, str. 303, 312, 320, 328 in 335. — 37. Poročilo o občnem zboru Kmetijske družbe. Novice 1878, str. 35. — 38. Naznanila kmetijske družbe za l. 1877, dodatek I., str. 14 do 22. — 39. Korist mlekarских zadrug, ki so vredne posnemanja. Novice 1884, str. 82 sl. — 40. Povše, n.o.m., str. 90. — 41. glej op. 3. — 42. Mlekarske zadeve.

Novice 1883, str. 224 in sl. — 43. Naše mlekarstvo. Novice 1883, str. 9. Kmetijska družba in njen glavni odbor. Novice 1883, str. 50 in 58. — 44. Naznanila kmetijske družbe za l. 1880, str. 24, ter za l. 1882, str. 36. — 45. Glej op. 31. — 46. Dopis iz Železnikov. Novice 1854, str. 184. Obravnave kranjskega deželne zboru l. 1861, str. 61 sl. Gozdne in pašne razmere na Gorenškem. Novice 1877, str. 90 sl. in 98 sl. — 47. Tomaž Hitz, Razmere pašnikov v Bohinji. Novice 1878, str. 327 sl. in 336 sl. — 48. Glej op. 27. — 49. Povše, n.o.m., zv. I., str. 74, zv. 2., str. 51. — 50. Povše, n.o.m., zv. I., str. 85, zv. 2., str. 53.

KROJI SLOVENSKEGA SOKOLSTVA IN ORLOVSTVA MED LETI 1863 – 1941

SERGEJ VRIŠER

Razvoj sokolstva in orlovstva v drugi polovici 19. in začetku 20. stoletja pomeni pionirsko obdobje telovadbe na Slovenskem, obe organizaciji pa sta bili vse do zloma Jugoslavije v letu 1941 dejavni tudi v nacionalnem, kulturnem in političnem pomenu. Ta dejavnost je bila povezana z nastopanjem v javnem življenju, z učinkovitim videzom sokolov in orlov. Ves čas obstoja sta zato organizaciji skrbeli tudi za svojo uniformo – telovadne in slavnostne kroje. Pričujoči sestavek želi okvirno predstaviti menjave v razvoju teh oblačil, ki so skoraj osem desetletij spremljala usodo slovenskega življa.

Predno se pomudimo pri prvem slovenskem telovadnem društvu, moramo omeniti nemško telovadno organizacijo Turnverein, ustanovljeno leta 1862 v Ljubljani.¹ Turnirstvo je vzniknilo v Nemčiji iz idej Friedricha Ludwiga Jahna: razširjalo je društveno telovadbo in krepilo združitev Nemčije. Razvilo se je tudi v Avstriji, kjer so se posebej v nenemških delih monarhije telovadci uveljavljali kot hudi germanizatorji. Že v prvi polovici 19. stoletja so Jahnovi telovadci nosili preproste platnene obleke, enostavna, v bistvu civilna pa je bila tudi noša poznejših nemških turnirjev. Povabilo k pokrajinskemu srečanju v Gradcu leta 1886 omenja enotno oblačilo, ki naj ga sestavljajo siv suknjič, črne hlače in »nemški« klobuk. K temu naj nosijo še trak v barvah »frankfurtarice« in društveni znak s štirimi F/frisch-fromm-fröhlich-frei/. Opisano društveno obleko zasledimo tudi pri poznejših nastopih, npr. ob zletu na Ptuj leta 1906.²

Najznačilnejši del turnerske noše je bil širokokrajni »nemški« klobuk. Ohranil se je kot spomin iz marčne revolucije 1848, ko so v vrstah študentske legije nosili mehke klobuke »staronemške« oblike; bil je to znak protesta

proti modi cilindrov, ki naj bi simbolizirali reakcijo.³ Z razširjanjem idej o nemškem združenju so turnerji gojili tradicijo preproste noše in nekakšnega nemškega nacionalnega oblačila, kar je bilo tudi eno od načel iz marčnih dni 1848.

Leta 1863 so v Ljubljani potrdili pravila Južnega Sokola v Ljubljani,⁴ ki so ga ustanovili po češkem vzorcu. Društvo se je že ob svojem nastopu odločilo za drugačen kraj od turnirjev. Sestavljali so ga sivkasto rjav suknjič, tako imenovana »surka« s stoječim ovratnikom in spletenimi sponkami namesto gumbov in gumbnic, povzeta po češki noši in pri nas priljubljena v ilirskem gibanju, nadalje hlače enake barve in rdeča srajca, kot so jo nosili pripadniki Giuseppa Garibaldija v bojih za združitev Italije. Slovenski sokoli so se pri obleki zgledovali pri Čehih (češki Sokol je zaživel leta 1862), le da niso nosili škornjev, prav tako tudi ne okroglih črnih čepic, marveč širokokrajne klobuke s sokolovim peresom. Pri klobukih je bila torej nekakšna sorodnost z nemško nošo, sokolska pokrivala pa so imenovali »čikoš« in naj bi imela prav tako izvor v češki modi, kamor jih je zaneslo iz noše madžarskih pastirjev-čikošev.

Okoli teh klobukov je bilo med sokoli precej prerekanja, še prej pa so se ukvarjali z vprašanjem, kakšen naj bo slovenski sokolski znak. Prvič so s sokolskim monogramom nastopili na Silvestrovo leta 1863. Nasploh so se pri Južnem Sokolu zvesto držali navodil iz Prage: kraj naj bi bil češki, pri pokrivalu pa so nekateri glasovali za že omenjeni »čikoš«, drugi za navaden moderni klobuk, tretji za nekakšno »slovjansko« pokrivalo, najbrž klobuk, kot so ga nosili pri nas na kmetih. Leta 1864 so zapisali, da so »lep vzgled telovadne vzajemnosti nemški telovadci, vsi enotno

oblečeni, telovadec iz Frankobroda, kakor oni iz Krautheima ali Berolina«, klobuk Južnega Sokola pa da je »otročji, nenaroden, nepraktičen in Bog ve kaj še vse«. ⁵ In res so klobuke kmalu zamenjali za črne češke čepice, a ne za dolgo. Leta 1881 so se ponovno odločili za klobuke in ostali pri njih do začetka devetdesetih let, ko so jih dokončno izpodrinile čepice s peresi.

Sokolski kraj je sprva motil tudi oblast. V arhivih Južnega Sokola piše, da je bil cesarsko kraljevi namestnik nekaj časa proti »rdeči košulji«, ki jo je odobril šele, ko se je prepričal, da je dovoljena tudi na Češkem. Istega leta že poročajo o sto sokolih »v lični svoji obleki«. V septembru 1865 so se dali fotografirati in »je težavno delo Pogorelec izvrstno izpeljal. 72 Sokolcev stojijo na sliki v lep spominek na pretečene nepozabljene čase«. Tistih dob tudi ni bilo posnetka brez društvenega prapora. Na praporu sta bila kranjski orel in »jugoslovanski« grb, tj. ilirski polmesec z zvezdo. Prapor so naročili v Pragi, oblast pa ga je zaradi grba prepovedala. Polmesec in zvezdo so morali prešiti in namesto grba našiti črko S. ⁶

Še nekaj podrobnosti o prvih sokolskih krajih. Rdeče srajce so oblačili vrh belih, od katerih je bilo videti ovratnike in manšete, voditelji so imeli srajce okrašene z vezeno, na rokavih surk pa proge, ki so označevale njihov položaj. Iz društvenih poročil razberemo, da so sokoli občasno nastopali tudi v civilnih oblekah in z društvenimi klobuki, leta 1870 so poleti rabili tudi slamnike, ⁷ v Kranju pa so istega leta ob nekem nastopu presenetili javnost z modrimi srajci in s širokokrajnimi kmečkimi klobuki, okrašenimi z rdeče belimi čopi. Tudi telovadni kroji sprva niso bili enotni. Še leta 1882 sporočajo iz Prage, naj slovenski sokoli ne prihajajo na praški zlet v izletniških oblekah, visokih škornjih in širokih hlačah, za nastopanje da so določene bele, rdeče obrobljene majice in enotne platnene hlače. ⁸

Z leti so se oblačilni predpisi poosttrili, posebej ko je v devetdesetih letih postal osrednja osebnost slovenske sokolske telovadbe dr. Viktor Murnik. Njegova zasluga je bila poleg drugega, da so vpeljali tudi žensko telovadbo in organizirali moški in ženski naraščaj. Člani Sokola so poslej nastopali v modrih triko hlačah in belih majicah, članice v mornariških bluzah, širokih krilih in črnih nogavicah. Pomembno je bilo, da so članice pred začetkom prve svetovne vojne že nastopale brez steznikov in se zgledovale pri Rusinjah, ki so na zletu v Pragi predstavile nov telovadni kraj s hlačkami in brez kril, kar se je zdelo v primerjavi z našimi, premalo pestrimi, »samostanskimi« kroji moderno in »zelo okusno«. ⁹

Z ustanovitvijo Slovanske sokolske zveze leta 1905 so pravila o enotnem kroju veljala za vsa društva. O teh so članstvo obveščala sokolska glasila, predvsem Slovenski Sokol, pri-

ložnost za vnovična preverjanja krojev pa so bili društveni nastopi in sokolski zleti. Eden takih je bil leta 1904 v Ljubljani, ko je v sprevodu po mestu korakalo kar 500 slovenskih, več kot 200 hrvaških in 1000 čeških sokolov v krajih. ¹⁰

Nacionalna nasprotja med turnerji in sokoli so pogosto vodila k preprirom in pretepom. Tako so leta 1869 ljubljanski turnerji napadli udeležence vižmarskega tabora. Sicer pa v tistih prelomnih časih ni bilo narodne prireditve, zborovanja, besede, plesa in drugih javnih nastopov, kjer se sokoli ne bi pokazali v svojih krajih. Leta 1881 so se npr. udeležili pogreba Josipa Jurčiča, 1884 pogreba Jovana Vesela Koseskega, leta 1883 so prisotvovali vzidanju temeljnega kamna za Rudolfinum, tj. stavbo sedanjega Narodnega muzeja v Ljubljani itd. Južni Sokol je kratko po ustanovitvi opravljal v Ljubljani gasilsko službo in sokoli so radi razglašali, da so bili pravzaprav prvi slovenski organizirani gasilci. Zanimiva je tudi druga akcija: leta 1866 je bil Sokol skupaj s Turnvereinom vključen v kompanijo črne vojske, ki naj bi vzdrževala notranji red v času avstrijsko pruske vojne. ¹¹

V letih 1905/06 je bilo na Slovenskem ustanovljeno novo, katoliško telovadno gibanje z imenom Orel. Nova organizacija je bila v gimnastičnem pogledu sorodna sokolski, sicer pa je zasledovala širše, kulturno vzgojne in seveda protiliberalne cilje. Tudi organizacijska oblika orlovstva je bila drugačna od sokolske. Pač pa so se podobno kot sokoli tudi orli povezovali s Čehi in Slovaki in se srečevali na javnih nastopih. Leta 1912 so z veliko uniformirano formacijo nastopili na Dunaju, leto zatem pa na vseorlovskem zletu v Ljubljani.

Orlovski kraj ni napravil take razvojne poti kot sokolski, ki se je razvijal od šestdesetih let 19. stoletja. Orli so se pri izbiri uniforme naslonili na sokolske izkušnje iz začetka 20. stoletja. Razlike med enim in drugim krajem so bile pravzaprav neznatne: orlovske čepice so imele namesto črnega rdeče teme, sicer pa sta bili oblika kape in kokarda s peresom enaki kot pri sokolih, le monogram je bil seveda drugačen. Drugačni od sokolskih so bili pasovi, pri telovadnih krajih so k modrim hlačam in belim majicam mosili namesto modro belih rdeče bele pasove. Naraščaj je imel na čepicah bele žimnate čope, čepice s peresi pa so nosile tudi orlice. Dopustno je bilo čepice nositi tudi k civilni obleki, celo k duhovniškemu talarju. Drugačne od sokolskih so bile tudi označbe odsekovnih voditeljev, namreč s trakovi-lentami, ki so jih nosili prek desne rame. Značilno je, da se je za obleko po sokolskem vzorcu zavzemal celo dr. Janez Ev. Krek, nasprotoval je samo svobodnjaškim idejam, ki da vdirajo med sokolstvo. ¹²

V resnici so vidnejše razlike med sokolsko in orlovsko uniformo nastopale šele po prvi

svetovni vojni, skupne rdeče srajce in surke pa so ostale vse do prepovedi orlovstva z nastopom diktature leta 1929.

Tudi spomin na rojstvo prve Jugoslavije v jeseni leta 1918 je povezan z nastopi sokolov in orlv. Na fotografijah z manifestacij slovenskih izseljeniških organizacij za samostojno Jugoslavijo v Clevelandu so v ospredju narodne noše in rdeče sokolske srajce. S sokolskimi in orlovskimi kapami s peresi pa srečujemo pripadnike Koroške legije tudi med slovenskimi vojaki v bojih na Koroškem 1918/19.

Idejno sta si bila liberalno naravnano sokolstvo in klerikalno orlovstvo precej vsaksebi. Nasprotja so se z leti še stopnjevala in toliko bolj sta si obe strani prizadevali, da razlike tako ali drugače poudarita tudi v svojih krojih.

Leta 1919 je bila v Novem Sadu ustanovljena Sokolska zveza Srbov, Hrvatov in Slovencev. Za njen sedež so izbrali Ljubljano, prvi starosta pa je bil dr. Ivan Oražem. Slovenski vplivi so se kazali tudi pri pravilih zveze, konkretno pri določilih za sokolsko oblačilo. Ko omenjajo suknjič surko, so pripisali, da naj ostane v rabi dosedanja »slovenska« surka z 12 sponkami. Tudi pri čepicah naj bi »slovensko čapko« predelali v šajkačo, obšito s črnim robom, poševno za kokardo zataknjeno pero pa naj bi ostalo. Slovenskemu zgledu naj sledi tudi telovadni kroj z modro belim pasom. Sicer pa so določili tudi označbe za staroste, članne zveze, načelnike, prednjake itd: starosta in vodja zveze naj bi nosila prek desne rame in prsi tribarvnico oziroma svetlo modro lento, ostali pa splete vrvic v različnih barvah na desni rami surke. Dogovorili so se tudi za enotne napisne trakove na prsih. Leta 1920 so izbrali enotne telovadne kroje za deco, naraščaj in članice. Dečki in mladinci so nastopali v rdečih srajcah in sivih platnenih hlačah, mladinci tudi v dolgih suknjenih hlačah, pokrivala za dečke so bile »črnogorske« čepice, za naraščajnike pa kape kot za člane, a brez peresa. Tudi deklice so nosile platnene in rdeče obrobljene obleke, naraščajnice in članice bele nabrane srajce, rdeče pasove, plisirana temno modra krila in črne nogavice. Ženski telovadni kroji so rabili tudi za slovesnosti, vendar naj bi jih članice nosile samo pri nastopih in v sprevodih. Zanimivo je, da so za naraščaj poleti namesto šajkače določili širokokrajen skavtski klobuk, poleg rdečih še sive srajce z rdečo kravato, nadalje po vojaško ukrojene plašče, za sokoliče v obmorskih krajih pa mornariške obleke in čepice.¹³ Leta 1921 je starešinstvo sokolske zveze še določilo, da naj bo kokarda s sokolovim peresom odslej na kapi v sredini nad čelom, pero pa mora biti pritrjeno navpično.¹⁴

Ob vseh teh določilih so nekateri razmišljali o radikalnejših reformah sokolskega kroja. Tako je Oton Iveković v Sokolskem glasniku

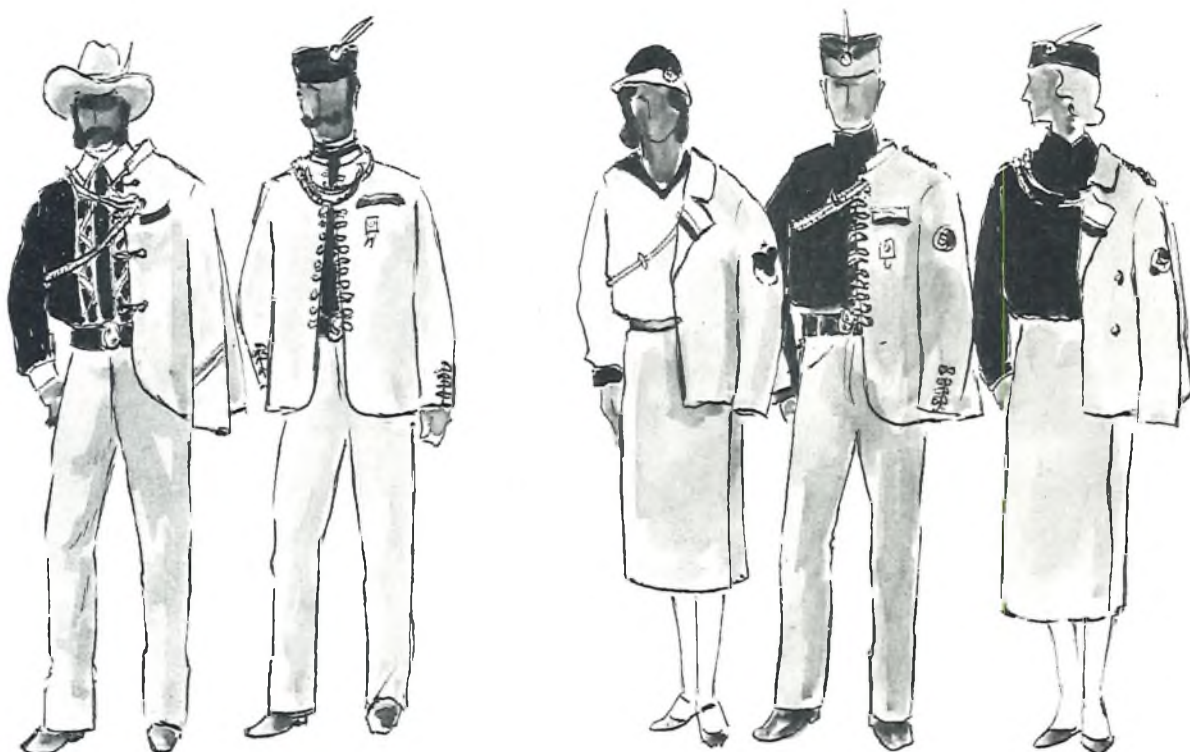
leta 1919 zapisal, da je surka ne le nepraktična, marveč nam tudi tuja, češ da je »monogolsko tatarskega izvora, pomešana z bizantinskim okusom«, hlače pa da so v neskladju s surko »zapadnjaške«. Tudi rdeči srajci, da ni mesto, ker da je izšla iz francoske revolucije. Predlagal in narisal je osnutek novega kroja z vojaškom suknjičem, jahalnimi hlačami, s škornji na vezalke in širokim, ob strani zavahanim klobukom, kot so ga pred vojno nosili vojaki v nemških kolonijah.¹⁵ Njegov predlog seveda ni bil sprejet.

Predlogov za menjavo kroja pa s tem še ni bilo konec. Leta 1927 je odsek za sokolske kroje pri zvezi poročal o neprimerni naraščajniški obleki. Ta da je premalo ugledna, zato naj bi dekleta in fante oblekli v živahnije kroje s prizvokom ljudske noše; pri tem so mislili na nošo iz južnih delov Jugoslavije, kar naj bi izpričevalo zraslost sokolstva z jugoslovanstvom.¹⁶ V resnici so podeželske čete zunaj Slovenije nastopale v belih platnenih oblekah, s telovniki in opanki.

Ob takšnih in drugačnih različicah za nove obleke je omeniti, da je že leta 1921 izstopil iz jugoslovanske zveze del hrvaškega članstva, ker ni soglašal z unitaristično politiko zveze.¹⁷ Nastal je Hrvaški Sokol, v katerem so nosili svoj tip kap s hrvaškim grbom in namesto peresa sokolovo prerjano, na jahalnih hlačah pa spletene okraske »sujtaše«, kot jih poznamo v ogrski noši in pri huzarskih uniformah.

Z diktaturo v letu 1929 je stopilo sokolstvo v novo obdobje: z zakonom o ustanovitvi Sokola kraljevine Jugoslavije so namreč prenehale delovati vse telovadne organizacije v državi, pod novim imenom pa se je razvijala naprej samo dotedanja Jugoslovanska sokolska zveza. V duhu podržavljene sokolske organizacije je najbrž razumeti določila o šajkačah s pokončnim peresom. Leta 1930 so v sokolskih glasilih opozarjali, da imajo kape odslej rdeče teme, in da so stare šajkače s črnim temenom prepovedane. Šajkače nosi odslej tudi naraščaj, vendar brez peresa in samo z značko letečega sokola. Sicer pa je naraščajniški kroj sestavljen iz rdeče srajce, sivih platnenih kratkih hlač in črnih dokolenk.¹⁸

Leta 1932 so določili svečane kroje za članice. To je bil »sokolsko« siv komplet s suknjičem in krilom ter svetlo rumenkasto bluzo iz surove svile z rdečim ovratnikom in manšetami. Novost je bil mehek rdeč klobuk s sivimi krajci in kokardo, nadalje rdeč znak sokola na levem rokavu. Dve leti pozneje so predruščajili ženski telovadni kroj: odslej so članice nastopale v belih bluzah, tudi krila so nekoliko spremenile, bila so krajša, nabrana, h kroju pa so sodile kratke bele nogavice.¹⁹ Precej sprememb v zvezi s kroji je prineslo leto 1938 in priprave na vsesokolski zlet v

Član Južnega Sokola okoli 1864/65, član Sokola pred 1914, sokolica v slavnostnem kroju iz l. 1932, sokol v kroju okoli 1938/41, sokolica v slavnostnem kroju 1938/41

Orlovska članska čepica do 1929, orlovska naraščajniška čepica do 1929, sokolska članska čepica 1919/21, sokolska članska čepica 1921/30, sokolska članska čepica 1930/41, sokolska naraščajniška čepica 1930/41.

Pragi. Najprej so spremenili označbe strokovnih vodstev v zvezi, župah in društvih, kar je pomenilo, da so funkcije označevali s spletenimi naramnicami in gumbi na levi rami surke. Nadalje so po komaj šestih letih, odkar so članice oblekli v svečane complete, ženski slavnostni kroj vnovič predrgačili. Sedaj so bili ličnejši od prejšnjih, sorodnejši krojem moškega članstva. Tudi novi kroj je bil v bistvu ženski kostum, suknjiču so rekli surka, čeravno ni imel značilnosti moških surk. Bluza je bila svilen, rdeča, čepica temno rjava z rdečim temenom in s kokardo in peresom ob strani. Na levem rokavu so netelovadke nosile znak rdečega sokola v modrem ovalu, za telovadke pa je bil določen okrogli znak z belim sokolom in monogramom. Ta znak so sprva uporabljali na sokolskih smučarskih oblekah, sčasoma pa ga je osvojilo vse članstvo in ga nosilo na svečanih in telovadnih krojih.²⁰

In ko spet omenjamo telovadne kroje, velja povedati, da so pred praškim zletom oblekli v nove telovadne drese ženski in moški naraščaj: dekleta so odslej nastopala v belih majicah in svetlo modrih krilcih oziroma hlačkah, fantje v majicah in rdečih hlačkah. Za hladne dni naj bi naraščajnice nosile temno modre pelerine in baretke. V načrtu je bila tudi nova naraščajniška uniforma, tj. zelenkasto siva garnitura s suknjičem, kratkimi hlačami, šajkačo in pasom z naramnikom. Ta uniforma je napovedovala odločilen prelom s sokolsko tradicijo, poizkusno pa so jo nosili samo posamezniki.

Smotnejše sokolske kroje pa sta slednjič narekovali tudi vse večja vojna napetost in skrb za obrambo države. V letih 1939 in 1940 zasledimo v sokolskih glasilih podatke in posnetke o novih članskih in naraščajniških uniformah. Ukrojene so bile po vzorcu jugoslo-

Član Orla do 1929, orlica v slavnostnem kroju ok. 1926, član Zveze fantovskih odsekov 1937/41, članica Dekliških krožkov 1937/41, član Sokola v delovnem (vojaškem) kroju 1939/41.

vanskih vojaških planinskih enot: barva obleke je bila sivkasto zelena, sestavljali pa so jo odprti suknjič, srajca s kravato, hlače pumparice, sive nogavice in nizka, oficirska šajkača s sokolsko kokardo. Tudi za moško deco so določili podobne kroje, le hlače so bile kratke.

Stare tradicionalne surke in rdeče srajce naj bi odslej oblačili samo za slovesnosti. Nova uniforma pa je bila šele na pohodu, društva so pozivala člane, naj si jih nabavljajo v kar največjem številu, zaradi zaostrenih razmer pa to ni šlo tako gladko in leta 1940 so npr. v celjski sokolski župi našteali le deset novih krojev.

S to reformo se je končalo zadnje poglavje v razvoju sokolske uniforme. Od romantične noše 19. stoletja, ki ni imela nič skupnega z vojaško monduro, tudi sokolska strumnost je imela telovadni, športni in ne vojaški značaj, je pripeljala pot do polvojaškega kroja, kakršnih je bila v tistih dneh polna vsa Evropa. Stari člani so menili, da je stari kraj vendar lepši in ima tradicijo. Odgovor mladih pa se je glasil: »Vojska spada v vojaško obleko in sokolstvo hoče in mora biti danes vojska.«²¹

S sivimi pumparicami so se sokoli na koncu približali tudi noši »slovenskih fantov«, naslednikov nekdanjih orlov.

Tudi slovensko orlovstvo je po letu 1918 nadaljevalo svoje delovanje v krajih, ki so jih nosili že pred prvo svetovno vojno. Razglas poverjenjstva za notranje zadeve v Ljubljani

iz leta 1920 opisuje kroje za člane, tj. surko in dolge hlače, nadalje rdečo srajco in čepico s peresom, »na vrhu rdečo, okrog črno«. Fantom so dovoljene kratke modre hlače, rdeče srajce in čepice s čopom bele žime. Orlice pa nosijo navadne obleke in članske čepice s peresi.²²

Leta 1922 je bila ustanovljena Jugoslovanska orlovska zveza; ta je povezovala slovensko in hrvaško orlovstvo, imela je tudi slovensko orliško podzvezo, svoj sedež pa v Ljubljani. Kakor v sokolstvu, so si tudi pri orlih prizadevali za urejenostjo uniform in nanjo prek glasil opozarjali članstvo. Tako beremo leta 1923 v Orlovskem odborniku, da naj člani k uniformam ne nosijo rjavih čevljev in neustreznih jahalnih hlač. Posebej naj pazijo, da pero na čepici ne bi »štrlelo naravnost navzgor kot kakšnemu madžarskemu magnatu«, čepice naj bi nosili bolj naprej kot nazaj, tudi ne na uho in na vrat, k srajci sodijo bel ovratnik in manšete itd.²³ Že prej, leta 1921 so v Orliškem Vodniku opisali »odznake« starešin: predsedniku Jugoslovanske orlovske zveze je pripadal tribarvni slovenski trak okoli levega rokava in naramnica na levi rami surke, načelnika naj bi označevala dvojna bela naramnica, okrožnega predsednika nekoliko ožja tribarvnica na rokavu in naramnica itd. V glasilih so opazarjali še na disciplino pri sprevedih in procesijah, na slovensko poveljevanje in

vojaško pozdravljanje.²⁴ Leto pozneje so v Poslovniku, ki je izšel pri Orlovski knjižnici, vnovič opisali moške kroje in označbe vodstva, zveze, okrožij in društev. Označbe so sedaj nekoliko spremenili: zvezni, podzvezni, okrožni, srenjski in odsekovski predsedniki so nosili prek desne rame tribarvnice z zlatimi ali srebrnimi napisi, načelniki pa bele ali modre prepaske s pentljo in z orlovskim monogramom.²⁵

Za razliko od Sokola, kjer je veljala enaka pozornost razvoju moškega in ženskega članstva, so bile orlice združene v posebni orliški podzvezi, ločene od članov in je le občasno prihajalo do skupnih nastopov. Ženski kroj za članice in mladenke so sestavljali bela bluza z mornariškim ovratnikom in manšetami, temno moder suknjič in plisirano krilo enake barve, črne nogavice in za članice orlovska čepica s peresom kakor pri moških. Mladenke naj bi imele lase spletene v kite in prevezane s črno pentljo. Deklice »gojenke« so nosile bele obleke z modrimi robovi, trakovi, okraski in gumbi ter v laseh velike svilene pentlje. Orliški kroji so bili preprosti, kakor je bila nasploh vloga orlic, zbranih v krožke, tudi v telovadnem pogledu manj v ospredju kot vloga sokolic.

V teku let so tudi slovenski orli razmišljali o posodabljanju krojev. Kakor pri sokolih so bile vzpodbuda v tej smeri priprave na bližnje zlete ali pa izkušnje, nabrane prav na teh srečanjih. Po sklepih Jugoslovanske orlovske zveze iz leta 1928 naj bi bil mladčevski kroj odslej nekoliko drugačen od prejšnjega. Nosili naj bi bele srajce z odprtimi ovratniki in belimi kravatami, nadalje rdeče pasove, kratke ali dolge žametaste hlače, nastopali pa naj bi brez čepic. V zvezi z osnutkom za novi orliški kroj je bilo zapisano, da ga je zasnoval »priznan slovenski umetnik«: obsegal naj bi bluzo iz surove svile, ki se nosi s črnim pasom k dose-danju modrem krilu, pokrivalo, v mislih so imeli pečo, pa da je povzeto po slovenski ljudski noši in ima zato izvirno obliko. Predlagali so tudi spremembo članskega kroja: surke naj bi dobile mehke, verjetno položene ovratnike, srajce bi nosili s kravatami ali odprte, pero na čepici pa pokončno. Zdi se, da so spremembe narekovali češki zgledi, več naštetih novosti zasledimo namreč pri krojih čeških orlov. Predsedstvo zveze je slednjič predloge zavrnilo, češ da je stari kroj »umetniško dognan« in ga zato ne kaže spreminjati. Posebej se je izreklo proti navpično postavljenim peresom, kar da je znak nasprotne organizacije, po kateri pa se nikakor nočejo vzorovati.²⁶

Z ustanovitvijo Sokola kraljevine Jugoslavije sta bili orlovska in orliška zveza ukinjeni, živa pa je seveda ostala želja, da bi Orel ponovno vzletel. Politične razmere v državi so se slednjič tolikanj spremenile, da so bila leta 1937 z odločbo banske uprave odobrena pra-

vila nove orlovske organizacije – Zveze fantovskih odsekov, enotna za vso Slovenijo. Že leta 1935 je v okviru Prosvetne zveze ponovno zaživela zveza orlic, sedaj imenovana Zveza dekliških krožkov, znotraj katerih so prav tako nastajali telovadni odseki.²⁷

Z novima zvezama so se rodili tudi novi kroji. Slovo od tradicije je bilo očitno in mnogi so žalovali za staro orlovsko opravo, čeravno se po drugi strani z novo uniformo zavestno niso hoteli ponovno približati sokolom. Nove kroje so zasnovali strokovni oblikovalci, v prvi vrsti arhitekt Marjan Šorli, za dekliškega pa najdemo nadrobnosti, npr. obliko peče, med osnutki arhitekta Jožeta Plečnika. Fantovski kroj je imel v celoti planinski poudarek: sestavljala sta ga kratek siv suknjič in pumparice enake barve, nadalje svetlejša, rdeče obrobljena srajca, širok rdeč usnjen pas in planinski klobuk z rdečo vrvico in krivci ruševca. Kroj članic Dekliških krožkov je bila bela bluza, okrašena z narodno vezenino, svetlo modro ogrinjalo, krilo enake barve, sive nogavice in kot pokrivalo bela peča. Mladenke so bile oblečene v enotne bele obleke, pokrivalo je bila peča z vezenino na čelni strani. Tudi telovadni kroji so se razlikovali od starih orlovskih in sokolskih: drugačen je bil kroj majic, v rabi so bile dolge bele triko hlače, nadalje mladčevske modre in rjave telovadne hlačke itd.

Pokazalo se je, da imajo novi kroji tudi svoje pomanjkljivosti; primerni so bili za poletje, neprikladni v hladnem in deževnem vremenu, preglavice so povzročali krivci, ki so se v dežju zravnali itd. Vendar je bilo za nove kroje precej navdušenja: poudarjali so, kako pomemben je zunanji videz članstva, saj so se pri tem zavedali učinkovito uniformirane nasprotne strani – sokolstva.

V prvih krojih so »slovenski fantje« nastopili leta 1937 še kot člani ljubljanskega športnega društva Planina, odseki fantov pa so se razmeroma naglo razširjali in na fantovskem zletu v Mariboru 1939 je enotno uniformirano članstvo že korakalo v urejenih ešalonih in s konjenico in fanfarami na čelu. Presenečala je vojaška nota nove organizacije, kar je bilo pač umerjeno po času pred drugo vojno, ki je tudi v telovadna društva vnašal militaristično vzdušje.

S koncem stare Jugoslavije se je končalo kratko obdobje pomlajene orlovske organizacije. Fantovske kroje so nato uporabljali še v službi italijanske okupatorske MVAC, nekaj v partizanih, večji del teh oblek pa so ljudje ponosili za vsakdanjo rabo, tako da je vprašljivo, če se je katera ohranila do naših dni.

OPOMBE

1. Pravila za Laibacher Turnverein so bila potrjena leta 1862, v letu 1863 pa pravila Južnega Sokola. Arhiv Južnega Sokola v Ljubla-

ni. DAS — 2. Fest-Zeitung zum XII. Gaudiumfest des Südösterreichischen Turnegaues, Pettau 1906 — 3. S. Vrišer, Uniforme narodne garde na Slovenskem v letih 1848/49, ČZN n.v. 5, 1969, str. 453 — 4. Podatki so iz arhiva Južnega Sokola v Ljubljani, DAS — 5. ibidem — 6. ibidem — 7. D. stepišnik, Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem, Ljubljana 1968, str. 114 — 8. Arhiv Južnega Sokola, o.c. — 9. Sokolski Glasnik, 1914, str. 134 — 10. D. Stepišnik, o.c., str. 108 — 11. Arhiv Južnega Sokola, o.c. — 12. D. Stepišnik, o.c., str. 130 — 13. Sokolski Glasnik, III, 1919, str. 301 in VI/4, 1920, str. 12 — 14. Sokol-

ski Glasnik, III/1, 1921, str. 54 — 15. Sokolski Glasnik, I, 1919, str. 500 — 16. Sokolski Glasnik, IX, 1927, str. 48/52 — 17. D. Stepišnik, o.c., str. 62 — 18. Vestnik sokolske župe Celje, I/2, 1930, str. 45 — 19. Soko, III/1-3, 1932, str. 49/50 — 20. Soko, IX/6, 1938, str. 246/250 — 21. Naš delovni krog, Vestnik sokolske župe Celje, IX/10, 1939, str. 201/202 — 22. Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo, 1920, str. — 23. Orlovski odbornik, III/7, 1923, str. 58/59 — 24. Vodnik, Orlovska knjižnica, Ljubljana 1921 — 25. Poslovnik, Orlovska knjižnica, Ljubljana 1922, zv. 4, str. 33 — 26. Orlovski odbornik, VIII/6, str. 1 — 27. Kres, 8, 1937, str. 145/146

KATALOG OKRAJNE UČITELJSKE BUKVARNICE V ČRNOMLJU

ANJA DULAR

3. marca 1870 je imelo svoj prvi zbor Učiteljsko društvo v Črnomlju.¹ Še pred tem datumom pa so oblikovali pravila za njegovo delovanje, ki jih je cesarsko kraljeva vlada potrdila 12. februarja istega leta. Namen društva je bil, da se člani izobražujejo in da se tako izboljšujejo ljudske šole. Poleg belokranjskih učiteljev so bili vanj včlanjeni kot ustanovni in podporni člani tudi posamezniki, ki niso delovali na prosvetnem področju, a praviloma so bili bolj izobraženi.² Svoje smotre pa je lahko društvo uresničevalo le s pripomočki, ki jih navaja v drugi točki pravil. Mednje sodi vsekakor tudi knjižnica. Ta je imela svojo usodo, kajti leta 1875 je bil izdan ukaz, da morajo biti ustanovljene okrajne oziroma krajevne šolske bukvarnice. Tako je črnomaljsko Učiteljsko društvo sklenilo, da prepusti svojo knjižnico v ta namen.

Predsednik novoustanovljene okrajne učiteljske bukvarnice je postal vodja štiri razredne ljudske šole Anton Jeršinovic. Po rodu je bil Dolenjec, rojen leta 1845 v Prečni pri Novem mestu. A pot ga je že kot sedemnajstletnega učitelja zanesla v Črnomelj, kjer je deloval vse do upokojitve leta 1903 in tam je leta 1911 tudi umrl. Svojo službeno pot je začel kot učitelj, 1871. je bil imenovan za nadučitelja, 1876. je postal okrajni šolski nazornik za črnomeljski okraj, leta 1895 pa se je njegovo nadzorniško področje razširilo na novomeški, kočevski in črnomeljski okraj. Zelo se je zavzemal za napredek šolstva, najdemo ga med ustanovitelji učiteljskega društva v Črnomlju.³ Naj na tem mestu še enkrat opozorim, da je bilo društvo osnovano leta 1870 in ne še 1875., kot je citirano v literaturi.

Jeršinovic se je na podlagi sklepa društva lotil zanimivega podviga. Uredil je knjige, iz-

ločil zastarele, nerabne in nepopolne ter sestavil seznam. Da pa bi bil fond poznan prav vsem učiteljem, so popis dali natisniti in ga mednje razdelili. Tako imamo danes pred seboj zanimiv dokument, ki nam priča, kako široko je moralo biti nekdanje znanje ljudskošolskih učiteljev. Naj še poudarim, da je to najstarejši tiskani katalog kake učiteljske knjižnice na Slovenskem.

Seznam obsega dva ločena dela, in sicer knjige in muzikalije. Vpisanih je 350 knjig in 118 muzikalij. Knjige lahko delimo po jeziku – 200 je nemških, 145 slovenskih in 5 hrvaških. Zanimiv je tudi vsebinski prerež. Sicer težko vsako delo opredelimo, a približno tretjina je učbenikov, tretjina podučnih del in priročnikov in tretjina leposlovnih.

Učbeniki niso vezani le na ljudskošolsko stopnjo, ampak so tu tudi gimnazijski priročniki in knjige za meščanske šole. Razen za nemščino, slovenščino in matematiko so imeli še priročnike za naravoslovne predmete, zgodovino, zemljepis, veronauk, lepopisje pa tudi za telovadbo, ki si je šele v tem času utirala pot v šole. Učitelji so lahko uporabljali tudi nekatera teoretična dela s področja šolske pedagogike in psihologije – naj citiram le dve: K. Bartkel, Schulpädagogik in O. Dressler, Die Grundlehren der Psychologie und Logik.

Splošni priročniki so bili namenjeni predvsem prosvetljevanju ljudstva, saj je učitelj kot izobraženec moral delovati tudi na tem področju. Tako je moral znati svetovati na področju zdravstva (npr. Domači zdravnik, kratek navod se zdravje vterditi in življenje podaljšati; J.P. Horn: Lehrbuch der Geburtshilfe), živinoreje (npr. Die rationelle Aufzucht der Kälber; Das kranke Pferd; J. Wolstajn: Bukve od kug in bolezni, govede, ovac

in svin), vinogradništva (npr. Weinbau; Umno kletarstvo; Kako ravnati z bolnim vinom; F. Jančar: Umni vinorejec), sadjarstva (npr. R. Dolenc: Navod o sušenju češpelj in o kuhanji slivovca), gojenju čebel (npr. Leitfaden zum rationellen Betriebe der Binnenzucht), in ne navsezadnje sviloprejk. Več del (npr. F. Haberland: Kratki navod k vzreji domačih sviloprejk; Sviloreja umevno in v podobah razlagana za male svilorejce) se ukvarja s tem specialnim, a za Belo krajino v drugi polovici 19. stoletja pomembnim področjem. Ne smemo namreč pozabiti, da je bilo leta 1868 ustanovljeno Prvo kranjsko svilno društvo v Metliki. Pomembna so bila tudi svetovanja na pravnih in gospodarskih področjih, zato najdemo v seznamu dela kot so: Osnovne državljanske pravice razglašene s postavo od 21. decembra 1867, pa: Razmere med staro mero in vago ter novo metersko in delo F. Kočevarja: Kupčija in obertnija: denar in blago.

Med leposlovnimi deli so predvsem knjige za razvedrilo, pa naj bodo to krajše povesti, namenjene mladini in odraslim, dela o življenju svetnikov, misijonarjev (o Ignaciju Knobleharju, Frideriku Baragi), pa nekaj domače (Jurčičev Desti brat, Stritarjevi Dunajski soneti, Vodnikove pesmi, Prešernov Krst pri Savici v nemščini) in tuje literature (več izvodov Schillerjevih del, Bayronove pesnitve, H. Stowe: Koča strica Toma).

Najstarejša knjiga je bila ob vpisu v seznam stara kar sto let, leta 1771 tiskani prvi del Schillerjevega dela Die Leiden des jungen Werthers. Večina pa je bila seveda sodobnih,

ki so izšle v sedemdesetih letih 19. stoletja. Mednje sodijo tudi vsi časopisi, kolikor jih je imelo društvo naročene. Bil jih je več kot deset. Večina jih obravnava sicer stanovske probleme (npr. Učiteljski tovariš, Jahrbuch für Lehrer, Laibacher Schulzeitung), a med njimi sta bila tudi Gospodarski list za poljedelstvo, gospodarstvo, svilorejo, trtorejo itd., ki je izhajal v Gorici in Slovenski pravnik. Tako tudi ta izbor kaže na širino učiteljskega zanimanja.

Le na kratko omenimo še muzikalije. Opisanih je 118 del. Večinoma so namenjena zborovskemu petju in zajemajo slovenske narodne in umetne pesmi (npr. dela S. Jenka), pa hrvaške, nemške in nabožne melodije.

Kot odseva iz seznama, so bili učitelji zelo razgledani ljudje in so morali znati ljudem svetovati na različnih področjih. Sistematično urejene knjižnice, kot jo je imelo črnomaško Učiteljsko društvo, pa so jim pomagale, da so izpolnili svoje poslanstvo. Zavedali so se namreč dejstva, ki so ga zapisali tudi na ustanovnem zboru v Črnemlju 3. marca 1870, da »kdor ne napreduje, ne ostaja le pri starem kopitu, ampak gre še celo rakovo pot«.⁴

OPOMBE

1. Učiteljski tovariš 10, 1870, str. 110. — 2. Učiteljski tovariš 10, 1870, str. 164. — 3. S. Pavlič: Razvoj šolstva v Beli krajini do leta 1869, Zbornik za historijo šolstva i prosvjete 6, 1971, 93 in sl. — 4. Učiteljski tovariš 10, 1870, 110.

ALBIN MLAKAR – POZABLJENI VOJAK

JANEZ J. ŠVAJNCER

Aktivni oficir, v začetku vojne poročnik in leta 1918 stotnik, Albin Mlakar, je bil najbolj znamenit slovenski oficir v avstro-ogrski armadi v 1. svetovni vojni. Prostor za opise njegovih dejanj so našli številni tedanji časopisi po vsej monarhiji, seveda tudi doma na Slovenskem. Pri tem ne gre zgolj za to, kar se je pisalo o njem, marveč tudi za dejstvo, da je bil verjetno ali pa kar zanesljivo edini oficir slovenskega rodu z obema najvišjima odlikovanjema, ki so ju lahko dobili nižji oficirji v 1. svetovni vojni (če upravičeno odmislimo red Marije Terezije) – saj je bil odlikovan z redom Leopolda in z zlato oficirsko medaljo za hrabrost. Če je bil še kateri Slovenec odlikovan s tema odlikovanjema, tako znamenit kot Mlakar gotovo ni bil nobeden. Mlakar je bil tudi

med najbolj znanimi in populariziranimi nižjimi oficirji v vsej armadi. Že zaradi tega ni bilo prav, da smo pogumnega oficirja izbrisali iz našega spomina, krivica pa je toliko večja, ker je bil Albin Mlakar tudi eden izmed prvih oficirjev mlade slovenske vojske novembra 1918, in to celo v prvih dneh, ko so si slovenske kokarde pripeli zares samo narodno najbolj zavedni oficirji. Ne nazadnje pa je Albin Mlakar jeseni 1944 kljub svojim 54 letom stopil v slovensko partizansko vojsko.

Albin Mlakar se je rodil 25. februarja 1890 v Planini pri Rakeku na Kranjskem. Oče Štefan Mlakar, rojen na Vrhlogi pri Črešnjecju, uradnik pri železnici, je bil v tamkajšnjih krajih v službi. Na Rakeku je spoznal Marjeto Beg, doma iz Gornje Sušice pri Novem mestu.

Stregla je v gostilni, lepo pela, zaljubila sta se in vzela. V zakonu se jima je rodilo 13 otrok, 9 je ostalo živih. Albin je bil tretji. Zakonca Mlakar sta se preselila v Ptuj leta 1899, pred tem je bil Štefan Mlakar postajenačelnik v Moškanjcih. Bil je skrben gospodar, v Ptujju je najprej postavil na Vičavi eno hišo in potem še drugo. Zakonca Mlakar sta vse svoje otroke dala v šole, dva sta namenila za oficirja. V kadetnico sta šla Albin in Aleksander.

Albin Mlakar je končal kadetnico v Kremsu na Donavi. Praporščak je postal 1. septembra 1909. Leto zatem je bil praporščak v pionirskem bataljonu št. 5, ta je imel štab in nadomestno stotnijo v Kremsu, izpopolnjevan pa je bil z območja 2. korpusa (Dunaj). V poročnika je napredoval 1. maja 1912. Takrat je bil pri saperskem bataljonu št. 14. Ta bataljon je imel štab v Trientu in nadomestno stotnijo v Linzu, dopolnjevan je bil z območja 14. korpusa (Innsbruck). Verjetno je s tem bataljonom po začetku vojne leta 1914 tudi odrinil na rusko bojišče.

Iz časa vojskovanja z Rusi je ohranjen spomin na dogodek, ki ga je že potem, ko je postal Albin Mlakar znamenit zaradi svojih drugih dejanj, Slovencem predstavil koledar Mohorjeve družbe. Po tem opisu se je Albin Mlakar odlikoval že na ruskem bojišču. Napadli so ga trije kozaki, branil se je z revolverjem in jih premagal, pri čemer je bil tudi sam ranjen. Zaradi rane je bil šest mesecev nesposoben za vojaško službo, toda ko je izbruhnila vojna z Italijo, se je prostovoljno prijavil za bojišče, čeprav še ni popolnoma okreval.

V veliki avstro-ogrske ofenzivi so bili do 25. maja 1916 Italijani pregnani s položajev zahodno od Barcarole na Tirolskem. Avstrijci so zasedli 1230 metrov visoki vrh Monte Cimone, na poti skozi italijanske položaje pa je bila zdaj pred njimi močno utrjena italijanska trdnjava Cassa Ratti. Avstrijsko poveljstvo ni vedelo, kaj se tam dogaja. Ves dan ni iz trdnjave padel noben strel, vendar je bilo na položajih za pehoto videti obrise postav in glav. Da bi ugotovil, ali je trdnjava zasedena, se je 26. maja 1916 proti njej odpravil poročnik Mlakar z enim saperskim podoficirjem in sedmimi možmi iz izvidniškega oddelka nekega lovskega bataljona.¹ Začeli so se vzpenjati proti levemu boku trdnjave. Italijani so jih kmalu opazili in začeli obstreljevati s šrapneli z Monte Cegnja, ki leži južno od Arsiera. Zdaj so morali pohiteti, saj so lahko pričakovali, da bo sovražnik vsak trenutek sprožil mine in kamnite fugase. Potrebovali so nekaj minut, da so prišli do sovražnikovih ovir in skozi nje, potem pa je bil pred njimi obrambni jarek okoli trdnjave. Globok je bil štiri in širok pet metrov. Takrat je začelo po trdnjavi streljati tudi avstrijsko topništvo. Poročnik Mlakar in saperski podoficir sta skočila v jarek in se na drugi strani povzpela na trdnjavo, za njima so

Albin Mlakar po končani kadetnici na obisku pri domačih v Ptujju.

enako storili tudi lovci. Mlakar je s svojimi naglo pohitel po hodnikih utrdbe in preprečil trem italijanskim saperjem, da niso sprožili že pripravljenih min. Pri tem je tvegalo življenje, saj bi trdnjava lahko vsak trenutek zletela v zrak. To dejanje je odmevalo po vsej Avstro-Ogrski in so o njem pisali vsi pomembnejši časopisi, tudi slovenski.²

Naslednji uspeh nadporočnika Mlakarja je bilo miniranje vrha gore Monte Cimone. Monte Cimone, 1230 metrov, leži na Tirolskem nad Arsierom. Med majsko ofenzivo leta 1916 so njen vrh zvezli Avstrijci, Italijani pa so se nanj vrnili po deveturnem topniškem obstreljevanju 23. julija 1916. S tem so dobili prevladujočo točko nad nižje ležečimi avstrijskimi jarki. Dve stotini pehotnega polka št. 59 sta 31. julija skušali vrh znova zavzeti, vendar nista uspeli. Poveljstvo je spoznalo, da ne bo šlo s pehoto in se je zato odločilo za razstrelitev vrha. Naloga je bila zaupana nadporočniku Mlakarju.

Preveč prostora bi terjalo natančen popis vsega, česar se je lotil v zvezi s tem. Spomnil se je na skoraj neverjetne podrobnosti pri zavajanju Italijanov. Njegovi ukrepi kažejo na veliko domišljijo, preudarnost in na to, da je dobesedno živel za svojo akcijo. Odločil je, da bo dal izkopati rov pod vrh hriba iz kaverne, ki je bila samo 25 metrov od italijanskih rovov. Pot do kaverne je bila Italijanom na

očeh, zato je Mlakar najprej onemogočil italijanske opazovalce. Kakšnih sto metrov od kaverne je dal postaviti ostrostrelsko mesto, od koder so ostrostrelci streljali na vsako gibanje v italijanskih opazovalnicah. Ostrostrelci so imeli, ko so bili na položaju, izobešeno daleč vidno rdečo zastavo, ponoči je bila osvetljena. Tako so se Italijani navadili, da so prenehali z vsakim Avstrijcem vidnim gibanjem takoj, ko so videli izobešeno rdečo zastavo. Avstrijski saperji so naredili zavarovan rov do kaverne, ob vhodu v kaverno pa postavili varovalni stolp. Ta se je tudi zares obnesel, ko so skušali Italijani ob neki priložnosti vhod v kaverno zavzeti. Mlakar je opravil vse potrebne meritve, določil smer rova in mesto za podzemno komoro z eksplozivom. Njegovi vojaki so v kaverno po delih prenesli bencinski agregat z električnim vrtalnim strojem. V skale so rov kopali tako, da so na čelu rova najprej izvrtali okoli 60 do 70 cm globoko luknjo. Napolnili so jo s štirimi dinamitnimi palicami in aktivirani eksploziv je rov poglobil. Zadnjega avgusta so spoznali, da tudi Italijani delajo rov proti njim. Zato so naredili še poseben protirov, na katerega naj bi naleteli Italijani. Vanj so položili 150 kg dinamita, toda Italijani do tega protirova niso uspeli priti. Da bi Italijane zavedli, so ob glavnem robu začeli vrtati še pomožni rov. Da bi bilo zavajanje še temeljitejše, je dal Mlakar utrjevati stolp ob vhodu v kaverno, kot da ga pripravlja za dolgotrajne

boje. Pod italijanske položaje so uspeli priti 7. septembra, štiri dni kasneje pa so s prisluškovalnimi napravami odkrili, da niso daleč od Italijanov, ki kopljejo proti njim. Mlakar je dal v smeri italijanskega kopanja izvrtati še šest metrov rova. Tudi Italijani so spoznali, da je sovražni rov že zelo blizu, zato so 17. septembra aktivirali eksploziv, vendar je eksplozija zasula samo tri metre avstrijskega rova. Mlakarjevim načrtom ni škodila. 23. septembra je bilo vse pripravljeno za miniranje italijanskih položajev. V komori pod Italijani je bilo 4500 kg dinamita, 870 kg diamonala, 1000 kg črnega smodnika in razstrelilne želatine. Ob 5.45 je nadporočnik Mlakar eksploziv aktiviral. Dve silni eksploziji sta dvignili vrh gore v zrak in zavili položaje v dim. Več sto kilogramov težke skale so letele naokoli. Kjer so bili prej italijanski položaji, je nastal 22 metrov globok krater, njegov premer je bil okoli 50 metrov. Eksplozija ni uničila vseh italijanskih položajev, toda njen učinek je bil tolikšen, da je avstrijska pehota Monte Cimone lahko spet zavzela. V njenih rokah je ostal do konca vojne.³

Posledice Mlakarjevega dejanja so bile vojaško pomembne, toda s človeškega vidika grozljive. Tistega jutra je prišel na vrh Monte Cimone bataljon italijanskega 219. pehotnega polka. Eksplozija mu je ubila okoli sto mož, kakšnih 100 so jih potem izkopali Avstrijci in rešili, vsega skupaj pa ujeli 12 oficirjev in oko-

Nadporočnik Albin Mlakar z viteškim križcem reda Leopolda, ki ga je dobil leta 1916 za zavzetje trdnjave Casa Ratti.

li 400 mož. Italijanski bataljon je tega dne izgubil 14 oficirjev in 542 mož, od bataljona sta ostala smo dva oficirja in 22 vojakov. Italijani so vrh Monte Cimone skušali takoj povrniti s protinapadi, toda ti neuspeli napadi so jih stali spet okoli 200 mrtvih in ranjenih. Monte Cimone so začeli obstreljevati s topovi. Avstrijci so jim po dveh dneh predlagali ustavitev ognja, da bi izkopali preostale zasute izpod skal in zemlje, toda Italijani so predlog ocenili kot zvijačo in ga zavrnili.

Podvig z Monte Cimone je Mlakar nameral val ponoviti leto dni kasneje na slovenskih tleh. Italijani so držali Vršič v krnskem pogorju (tu ne gre za znani prelaz Vršič). Poveljujoči general je za akcijo želel prav nadporočnika Mlakarja in s tirolskega bojišča so mu ga tudi poslali. Tudi tu se je Mlakar del lotil temeljito in z domišljijo. Vrtanje je potekalo podobno kot na Monte Cimone. Tudi na Vršiču so Italijani ugotovili, da jih skušajo Avstrijci spodkopati, in so tudi sami začeli vrtati rov proti avstrijskemu rovu. Pri miniranju čela rova so Mlakarjevi saperji 10. oktobra 1917 prišli do italijanskega rova. Vsaj v meni znanih opisih tega dogodka ni nič natančnega, le dejstvo, da so trije Avstrijci padli in da je Italijanom preprečila napredovanje v rov postavljena strojnica. Resničnost dogajanja globoko pod zemljo je bila gotovo veliko bolj dramatična. Zaradi bojev je bilo kopanje za nekaj časa pre-

kinjeno, toda 24. oktobra 1917 od devetih zjutraj je le prišlo do eksplozije, ki Italijanom sicer ni naredila posebne škode, pehota pa je le omogočila, da je zavzela Vršič. Napadli so vo-jaki bosensko-hercegoveškega polka št. 2, napredovali, vendar so bili zaustavljeni na sedlu pred planino Zaprikraj. V snežnem metežu so Italijani njihov napad zaustavili, proti večeru pa so Bosanci komaj vzdržali njihov protinapad.⁴

Za osebno hrabrost na Vršiču je bil nadporočnik Mlakar odlikovan z zlato medaljo za hrabrost za oficirje, izjemno redkim odlikovanjem. A posledica eksplozije, ki ga je »vrgla v zrak«, kot je zapisano v Mlakarjevem starojugoslovanskem vojaškem dokumentu iz leta 1920, je bila huda živčna bolezen.

Med Mlakarjevimi junaštvi je tudi Seconda Posta, ki pa je manj znano in redko omenjeno dejanje in tako nisem uspel ugotoviti niti datuma. Na Seconda Posta, severno od Monte Costona, je nadporočnik Mlakar s svojo sapersko patruljo med desetminutnim premorem avstrijskega topništva naglo odstranil 300 do 400 korakov oddaljene sovražne žične ovire in tako omogočil napad pehote. Ta skopi opis seveda ne pove nič o nevarnosti, ki bi jo lahko Mlakarju prinesla ena sama granata, ki bi bila izstreljena po za prekinitev ognja določenem času, ne o tem, kaj bi bilo, če bi se italijanske mrtve straže dovolj hitro zavedle, da

Prizor, kako poročnik Mlakar z enim narednikom in nekaj vojaki zavzema trdnjavo Casa Ratti, je prišel tudi na uradno barvno razglednico v korist Rdečega križa. Slikar Jung je upodobil najpomembnejše: Mlakarja, ki teče v neznano, trdnjavo, ki lahko vsak hip odleti v zrak, in eksplozije granat, ki so udarjale po trdnjavi.

je sovražnikovo topništvo prenehalo streljati.

Avstro-ogrska propaganda v zvezi z Mlakarjem v 1. svetovni vojni ni naletela, kolikor mi je znano, na nasprotovanja. Leta 1932 pa je prišlo do takrat gotovo precej odmevnega poskusa izničenja Mlakarjevega podviga v utrdbi Casa Ratti. V Gradcu je namreč izšla zgodovina mariborskega 47. pehotnega polka.⁵ Precej izvodov je prišlo tudi v Maribor in druge slovenske kraje na Štajerskem. Knjigo so kupovali predvsem medvojni pripadniki tega polka. Pisec je Mlakarjev podvig imenoval »nepojasnjeno igro«. Kot je zapisal, je sporočilo za tisk trdilo, da je utrdbo Casa Ratti zavzel saperski poročnik Albin Mlakar, »toda dokazano je, da je prišla poleg poročnika Mlakarja v utrdbo popoldne okoli 4. ure patrolja pod vodstvom ognjičarja Bojkovskega. Ta je po vrnitvi poročal polkovniku Kliemannu iz 47. pehotnega polka, da utrdba ni bila zasedena in ne poškodovana, imela je celo nedotaknjeno električno razsvetljavo. Pisec zgodovine je zapisal, »da je taka zasedba utrdbe Casa Ratti potekala zanesljivo drugače, kot bi naj baje«. Da bi bila mera polna, je dodal še navedbe iz dokumenta, ki ga hrani vojni arhiv na Dunaju. Šlo je za poročilo majorja Josefa Artnerja, poveljnika 2. bataljona 50. pehotnega polka. Major Artner je dal svojemu poročilu naslov Resnica o Casa Ratti. Trdil je, da je 26. maja 1916 že zjutraj ob 8 uri in 25 minut dobil kot komandant 2. bataljona 50. pehotnega polka poročilo stotinja na položajih, da se je sovražnik, šlo je za okoli 2 ali 3 stotinja, umaknil iz utrdbe Casa Ratti. Pod vodstvom nekega enoletnega prostovoljca je bila poslana patrolja, ki je ob 10.30 dosegla utrdbo, ne da bi naletela na enega samega Italijana. Pisec zgodovine 47. pešpolka je svoje vrstice sklenil: »Tako ni bil prvi v utrdbi Casa Ratti ne sebarski poročnik Albin Mlakar, niti patrolja ognjičarja Bojkovskega...«

Iz zapisanega je predvsem razvidno, da ne gre za nov poskus oblikovanja podobe o zavzetju utrdbe Casa Ratti, pač pa bolj za izničenje deleža poročnika Mlakarja. V bistvu trditve o obeh patroljah sploh ne izpodbijajo poročniku Mlakarju pripisanega dejanja. Tudi če bi bile resnične, bi to pomenilo le, da poročnik Mlakar ni bil prvi pri trdnjavi in v njej. Tudi če je kakšna patrolja prišla prej do trdnjave, ni poskrbela za njeno razminiranje.

Kako to, da je Mlakar prišel v polkovno zgodovino čisto tujega polka, in to celo v zgodovino mariborsko-nemškega polka, če ga tako imenujemo nekoliko popreproščeno? Mogoče je sklepanje, da so se mu nekdanji avstrijski oficirski tovariši, kot zelo znamenitemu in zelo odlikovanemu, hoteli nekoliko maščevati, ker je kljub svojim odlikovanjem novembra 1918 obrnil Avstrijo hrbet in potem postal celo aktivni oficir v jugoslovanski vojski. Tako so na primer v zgodovini 5. dragon-

skega polka nadporočniku Lončariču, ki se je 1. novembra 1918 v Mariboru opredelil za slovensko vojsko in pristopil k Maistru, pripisali, da je po prevratu za svoj žep prodajal polkovne konje in zato pobegnil v Ljubljano, kar sploh ni bilo res. Zato je tudi ob trditvah o poročniku Mlakarju potrebno veliko previdnosti.

K podobi o Mlakarjevem vojskovanju v 1. svetovni vojni je mogoče dodati še nekaj dejstev, oziroma sliko zaokrožiti.

Albin Mlakar je v vojni sodeloval od njene začetka. Najprej je bil na ruskem bojišču, od februarja 1916 do konca vojne na italijanskem. Prvič je bil ranjen septembra 1914 in se je zdravil do novembra istega leta. Drugič je bil ranjen septembra 1916, tretjič februarja 1917 in se je zdravil še meseca marca. V vsej vojni je imel samo trikrat 14 dnevni dopust. Maja 1916 je bil povišan v nadporočnika, novembra 1916 je bil izredno povišan v rang za dve leti in februarja 1917 spet povišan v rang za dve leti. Leta 1918 je bil povišan v stotnika. Zaradi svojih junaških dejanj je bil predlagan in upravičen do reda Marije Terezije. Če bi ostal po 1. svetovni vojni v avstrijski državi, bi ta red verjetno tudi dobil, kot so ga v desetletju po vojni dobili številni drugi kandidati za to najvišje avstro-ogrsko odlikovanje za zasluge v vojni. Maja 1916 je bil odlikovan z viteškim križcem reda Leopolda, septembra 1916 je bil odlikovan z bronasto medaljo *Signum laudis*, oktobra 1916 z oficirskim zaslužnim križcem 3. stopnje z vojnim okrasjem in meči, oktobra 1917 z zlato hrabrostno medaljo za oficirje, julija 1918 s srebrno hrabrostno medaljo za oficirje, bil je tudi nosilec Karlovega križca in ranjenske medalje na traku za tri rane. Tik pred koncem vojne je bil odlikovan z redom železne krone 3. st., vendar zaradi prevrata ukaza in odlikovanja ni dobil.⁶

Podoba o Mlakarjevi vojaški službi bi bila nepopolna, če ne bi navedli, da je med vojno pisal tudi vojaške strokovne članke. Tako je med drugim napisal članek o konstrukciji modernega metalca težkih min, študijo o sodobnih utrdbah in študijo o bojni psihi glede na taktiko obrambe in napada. Napisal je še več manjših člankov.

Veliko manj kot o Mlakarjevem deležu v 1. svetovni vojni, je znanega o njegovem življenju po njej.

Po spominih enega izmed borcev za slovensko Celje⁷ je celjsko slovensko poveljstvo takoj po prevratu zahtevalo od generala Maistra iz Maribora težko orožje, da bi z njim obvladali uporne vojaške transporte. Na to zahtevo jim je poslal dve strojnici »znani stotnik Mlakar« – kot je bilo dobesedno navedeno. Težko verjetno, da bi se opomba nanašala na Albina brata Aleksandra, čeprav je bil tudi ta oficir.

Po Pirkmajerjevih spominih⁸ je bil nadpo-

ročnik Mlakar novembra 1918 član narodne obrane v Ptuj. Piše sicer o nadporočniku in ne o stotniku, toda navedba se glede na družinski spomin Mlakarjevih gotovo nanaša na Albina Mlakarja. Po Pirkmajerju se Mlakarju ravnanje mestnega poveljnika podpolkovnika Keršeliča ni zdelo dovolj odločno in je zato nameraval tega poveljnika celo aretirati. Na Florjanski trg in pred most je ukazal postaviti strojnico, hotel je izvesti »udar«, ki pa ga je preprečila intervencija predstavnika ptujskega narodnega sveta pri generalu Maistru. Maister je Mlakarja odpoklical iz Ptuja.

Mogoče je sklepati, da je bil stotnik Mlakar od novembra 1918 v Mariboru, vendar gre samo za ugibanje. Drži pa, da je Mlakarjeva živčna bolezen napredovala do te mere, da je dobil februarja 1919 bolezenski dopust. V vojsko se je znova vrnil maja 1919. V že citirani oceni za leto 1920 je zapisano, da je sodeloval leta 1919 pri »koroškem podjetju«, kar potrjuje, da je sodeloval maja 1919 pri veliki ofenzivi na Koroškem.

V velikosrbsko kraljevo vojsko je bil sprejet kot inženirski kapetan II. razreda. Poleti 1919 je bil v Mariboru. Po vojaškem upor slovenskih vojakov 22. julija 1919 v Mariboru in na Koroškem, je izjavil, da mu je žal, ker upor ni uspel.⁹ Kapetan Mlakar je bil dodeljen inženirskemu odseku Dravske divizijske oblasti. Tam je služboval do oktobra 1920, ko se mu je bolezen znova poslabšala. Predlagan je bil za upokojitev. V njegovi službeni oceni za leto 1920 je bilo zapisano, da je »čudnega obnašanja, zelo nervozen in v določenih trenutkih neuravnovešen. Je slavaljubljen, vztrajen in samovoljen. Je močno inteligenten in iznajditeljskega duha, toda duševno bolan. Je hraber in močne iniciative . . . Zaradi duševne prizadetosti, samovolje in nepoznavanja predpisov je nagnjen k izpadom . . . Zelo je usposobljen in veliko bere . . . Na strokovnem področju se neprestano izpopolnjuje in se ukvarja z izumi na področju tehnike. Pravil in predpisov ne pozna. Ni za vojsko. Priporočila za višji položaj ne zasluži . . .«

Teh nekaj vojaško jedrnatih stavkov pove dovolj brez vsake razlage, čeprav je tudi tu potrebna previdnost. V novi velikosrbski vojaški organizaciji so takrat številni slovenski oficirji naleteli na povsem odklonilen odnos in pripombe na račun nepoznavanja predpisov kažejo, da je bilo nekaj tega tudi v primeru kapetana Mlakarja.

Po odhodu iz vojske in upokojitvi se je Albin Mlakar poročil z Mariborčanko Greto Modrinjak. Leta 1920 se jima je rodil sin Aleks-Nikolaj in leta 1921 še sin Ernest. Družina je stanovala v Modrinjakovem stanovanju v Tyrševi ulici v Mariboru. Kmalu je prišlo do sporov v družini in do sporov z okolico. Ko bi Albin Mlakar moral pustiti stanovanje, baje ga je hotela vzeti občina, je segel po puški

in se z njo postavil na stopnišče. Nihče ni mogel iz nadstropja dol in ne gor. Morali so priti gasilci, da so stanovalce iz tretjega nadstropja spravili na tla skozi okno po gasilski lestvi. Odnehala je občina in stanovanje pustila. Tudi zakonca sta se razšla in razvezala.

Albin Mlakar je živel v Mariboru in potem v Ptuj od pokojnine, hkrati pa tudi delal. Izdeloval je na primer radijske aparate in jih prodajal. Napredoval je v čin rezervnega majorja. Sinova sta živela pri materi v Mariboru in deloma z njim. Mati je bila nemško usmerjena. Leta 1941 sta se sinova preselila k stari materi v Gradec (Graz). Albin Mlakar okupacije ni pozdravil. Po besedah njegove sestre Erne je o Hitlerju govoril vedno samo slabo. Ob napadu na Sovjetsko zvezo je dejal, da so Nemci nori, ker so to storili, in da so s tem vojno izgubili. K sodelovanju ga je pritegnila organizacija Todt in je sodeloval pri njenih delih v ormoškem okraju. Ob raznih priložnostih si je pripenjal svoja visoka odlikovanja, izžival nemške vojake in terjal, da ga pozdravljajo. Oba sinova sta leta 1941 postala pripadnika nemške vojske. Za Aleksandra je dosegel, da je bil poslan v Ptuj in je vojno preživel, mlajši sin in očetov ljubljene Ernest pa je bil poslan na vzhodno bojišče. Pri Mogilevu mu je odtrgalo obe nogi in je mimoidoče prosil, naj ga ubijejo. Zaradi sinove smrti je bil oče zelo prizadet.

Izenada je, ne da bi komu povedal, septembra 1944 odšel v partizane. Iz Ptuja se je odpeljal k svoji sestri dr. Mariji Klemenc v Dol pri Ljubljani, ki je imela zvezo s partizani.

O Mlakarjevih partizanskih časih je znane ga zelo malo.¹¹ Nič določenega ni mogoče zapisati, kako in kam je prišel v partizane, drži pa, da je bil z odredbo Glavnega štaba 11. oktobra 1944 nameščen v pisarni Belokranjskega vojnega področja v Črnomlju. Tehnični oficir te komande je 16. oktobra sporočil prometno-tehničnemu oddelku Glavnega štaba, da se je ing. Mlakar oglasil na komandi. Zaposlen je bil z idejnim načrtom mostu čez Dobličico v Črnomlju. Tehnično poročilo o tem projektu ima datum 15. oktober 1944. Čez tri dni je bil Albin Mlakar poslan k obnavljanju ceste Petrinja-Stari trg ob Kolpi. O teh delih je ohranjeno poročilo, ki ga je napisal v Črnomlju 25. oktobra 1944. Iz tega časa je ohranjeno še poročilo o nosilnosti železo-betonskega mostu pri Petrinji, Brod ob Kolpi. Na njem je podpis major ing. Albin Mlakar.

Proti koncu oktobra 1944 je major Mlakar pisal v prometno tehnični oddelek Glavnega štaba zaradi primernejše zaposlitve z željo, da bi pripeljal v partizane svojega sina. Glede sina so mu odgovorili, da je to sinova zasebna stvar in da bo že sam našel možnost za vstop v NOV na domačem terenu. Po delovodniku je razvidno, da je dobil VII. korpus takrat nalo-

go, naj majorja Mlakarja ustrezno zaposli in mu dodeli kadre v šolanje. V tistem času je Albin Mlakar izdelal »Mlakarjeve tabele za mostove«, kot so jih imenovali, in so bile v splošni uporabi.

V dokumentih prometno-tehnične službe se sled za majorjem Mlakarjem izgubi sredi novembra 1944. Po načrtih Albina Mlakarja pa je bil aprila 1945 postavljen most v Brodu na Kolpi.

Za zdaj ostaja nepojasnjeno, kje je major Mlakar hodil potem, kaj je počel in kako je dočakal konec vojne. Če drži družinski spomin, je dobil po vojni neko manjše posestvo v Svečini pri Mariboru. Uradno je v ustrezne listine zapisano le, da je umrl v Mariboru v vojaški bolnišnici 21. julija 1946 in da je bil pogreb dva dni kasneje v Ptuj. Vpis v mariborsko mrliško knjigo je bil opravljen naknadno.

Za konec pa še nekaj ilustrativnih drobcov, ki so ostali v spominu znancev Albina Mlakarja. Predvsem je bil čudak in samosvoj. Opazne so bile posledice vojne. Drugače pa je bil – po besedah sestre Erne – Albin najbolj slovensko narodno zaveden v vsej družini, čeprav so bili vsi narodno zavedni. Kljub temu pa je bolje pisal in govoril nemško kot slovensko (kar za ptujsko okolje ni nič čudnega). Imel je smisel za glasbo, sam je igral violino in čelo. Violino je imel tudi na fronti in je igral, ko mu je bilo do tega. Bil je družaben, galanten do žensk, rad je plesal, predvsem pa je bil odličen matematik.

Zelo jezljiv je bil zaradi bolezni iz vojne, posledice pa je čutila družina in okolica. Vzkipel je že zaradi malenkosti, kar si je zamislil, je moralo biti po njegovem. Nekoč je svojo sestro nagnal s puško in pištolo samo zato, ker je hotela, da ji vrne izposojeno Cankarjevo knjigo. Kot se spominja sestra Erna, je Albin Mlakar umrl zaradi ciroze jeter. Razlog ni bil alkohol, saj je pil zelo redko, tudi kadil ni. Že prej je imel slaboten želodec, v partizanih pa

si je nakopal še bolezen.

OPOMBE

1. Opis predvsem po literaturi iz zbirke Jakoba Ciglerja v Mariboru, ki se mu za pomoč pri nastajanju tega članka iskreno zahvaljujem. — 2. Več o tem: Avstro-Ogrska, Ruska-Srbska-Italijanska vojna, Ljubljana 1916, založil Anton Turk, str. 62-66; Koledar Mohorjeve družbe 1917, str. 158-159; Koledar Mohorjeve družbe 1918, str. 56-57. — 3. Več o o tem: Sonderbeilage zur Soldaten-Zeitung von 5. November 1916, Die Sprengung des Monte Cimone-Gipfels am 23. September 1916. — 4. O teh dogodkih je manj literature, delno predstavlja Franc Arnejc: Od Dnestra do Piave, Celovec 1970, str. 78-79. — 5. Ludwig Freiherrn von Vogelsang: Das steirische Infanterieregiment Nr. 47 im Weltkrieg, Graz 1932, str. 144. — 6. Ta strnjena podoba Mlakarjevega deleža je povzeta po službeni Oceni za leto 1920, hrani jo personalna uprava Zveznega sekretariata za ljudsko obrambo v Beogradu. Po tem dokumentu naj bi Mlakar odšel na italijansko bojišče šele februarja 1916 in ne že leta 1915, kot je bilo natisnjeno še med vojno. — 7. Mihael Karner: Ob prevratu v Celju, zbornik Boj za Maribor 1918-1919, Maribor 1988, str. 311. — 8. Otmar Pirkmaier: V Ptuj ob preobratu, zbornik Boj za Maribor 1918-1919, Maribor 1988, str. 407. — 9. Tako je zapisal v svojih spominih Janko Gačnik v besedilu, ki mu je dal naslov: Spomenica o generalu Maistru. Prepis tipkopisa je pri avtorju. Gačnik je razmišljal, da je Mlakar obžaloval neuspeh upora zato, ker je »od Avstrije pričakoval vse drugačna priznanja in napredovanja v vojaški službi kot od Jugoslavije. Zato je bil sovražno razpoložen tudi proti generalu Maistru«. Ker je v Gačnikovi spomenici več navedb, ki so nastale zgolj po občutku in kot posledica piščevih razmišljanj in pripisovanj brez dejstev, je potrebno tudi to trditev o Mlakarju vzeti s pridržkom. — 10. Službena Ocena za leto 1920, personalna uprava Zveznega sekretariata za ljudsko obrambo v Beogradu, fotokopija pri piscu. — 11. Pri tem se zahvaljujem Srečku Cerarju iz Ljubljane in Valentinu Kovaču iz Ljubljane, ki sta se oglasila po mojem poizvedovanju v TV15 in mi pomagala s podatki.

DOBRODELNOST V LJUBLJANI MED PRVO SVETOVNO VOJNO

VILMA BRODNIK

V času prve svetovne vojne in po njej so potekale v Ljubljani številne dobrodelne akcije, namenjene civilnemu prebivalstvu in v vojne dobrodelne namene. V tem članku so prikazani denarni darovi in darovi v naravi (npr. milo, živila,...), ki so jih različne ustanove in zasebniki nakazovali mestnemu magistratu v Ljubljani za podporo civilnega prebivalstva v okviru akcij za prehrano revnih slojev, za dnevna zavetišča za otroke ter za vdove in sirote padlih vojakov. Te akcije so namreč obsegale podporo in preskrbo revnejših slojev

ljublanskega civilnega prebivalstva, kot so bili brezposelni delavci in delavske družine z majhnimi dohodki, ter revnejših žena in otrok mobiliziranih in padlih vojakov. Preskrba teh slojev z živili pa je bila ena najpomembnejših in najodgovornejših nalog mestne aprovizacije. Seveda je mestna blagajna izročala prispela denarna darila za vdove in sirote vojakov vojaški upravi, ki jih je razdeljevala med pomoči najpotrebnejše družine padlih vojakov, vendar so bili ti darovi namenjeni podpori civilnega prebivalstva. Kot je razvidno iz sezna-

mov darovalcev (donatorjev), ki so ohranjeni v zapisnikih sej mestnega občinskega sveta, so številni darovalci prispevali denarne darove za mestne reveže že pred prvo svetovno vojno, pa tudi med in po njej. Ti darovi so bili izplačani mestnemu ubožnemu skladu v okviru mestne blagajne in v tem članku niso obdelani, ker se je s podporami in vzdrževanjem mestnih revežev ukvarjal ubožni odsek mestnega magistrata, oskrbniki ubogih v mestnih župnijah, obe ljubljanski ubožnici itd. in ne aprovizacijski odsek (APOD).

Številni denarni darovi, ki so jih pošiljali darovalci mestnemu magistratu, so bili namenjeni tudi v vojne dobrodelne namene kot. npr. za ranjene, bolne, oslepele in invalidne vojake ali pa tudi splošni vojaški oskrbi v okviru Vojnoskrbstvenega urada (Kriegsfürsorgeamt) pri vojnem ministrstvu ali pa v okviru Vojnopomočne pisarne (Kriegshilfsbüro) pri ministrstvu za notranje zadeve.

Zupan dr. Ivan Tavčar in APOD sta v marcu 1916 zasnovala posebno akcijo za prehrano revnih slojev, ki je julija tega leta obsegala okoli 800 družin. V okviru te akcije je prodajala mestna aprovizacija v t. i. vojnih prodajalnah (prva je bila ustanovljena 1. 5. 1915) živila po znižanih cenah, razliko med nabavno in prodajno ceno pa so krili iz mestnih finančnih sredstev. Zaradi omejenih finančnih sredstev je bila omejena tudi količina živil, namenjena prodaji revnim slojem po znižanih cenah. Finančno stanje mestne občine ljubljanske (MOL) je bilo slabo, saj so imeli mestni proračuni ves čas vojne primanjkljaj. Zato si je prizadeval mestni magistrat dobiti finančna sredstva na različne načine, kot npr. s številnimi posojili in tudi z dobrodelnimi akcijami, ki so pomenile za mestno aprovizacijo enega najpomembnejših finančnih virov, poleg vplačil izrednih mestnih finančnih virov, ki jih je mesto zbiralo z davki ter številnimi najetji posojil za nakupe živil.

Prve prispevke, dokumentirane v seznamih donatorjev v zapisnikih sej mestnega občinskega sveta, so darovali posamezni darovalci za aprovizacijo revnih slojev že v l. 1915, torej pred uradnim osnovanjem akcije za prehrano revnih slojev. V ta namen je dobil mestni magistrat tega leta že okoli 1.115,68 K¹. Prvi dar je poslala tvrdka Antona Krisperja (500 K), drugega pa trgovec Josip Zidar, ki je prispeval v ta namen eno četrtno vojaške nastanitvene pristojbine, ki mu jo je plačevala vojaška uprava za nastanitev vojakov na njegovem domu, redno v l. 1915–1918.

V letu 1916 so znašali stroški akcije za prehrano revnih slojev 100.000 K in sicer 16.000 – 20.000 K mesečno. MOL je v ta namen prispevala 50.000 K in sicer iz aprovizacijskega fonda 30.000 in iz drugih mestnih sredstev še 20.000 K. Na županov poziv pa so prihajali tudi denarni darovi javnih inštitucij, npr. de-

želni odbor je prispeval 10.000 K, Kranjska hranilnica 7.000 K, Ljubljanska kreditna banka 1.100 K, Kmetijska posojilnica 1.000 K, Podružnica avstroogrške banke 500 K, C. kr. privatna južna železnica 300 K, Podružnica privatnega avstrijskega kreditnega zavoda za trgovino in obrt 300 K, Splošna prometna banka 200 K, Hranilnica in posojilnica kmečkih občin 100 K, Jadranska banka 200 K, Mestna hranilnica ljubljanska 5.100 K, Krajna skupina Ljubljana državnega društva banknih in hranilničnih uradnikov Avstrije 100 K, Peter Kozina & Comp. 500 K – skupaj 26.400 K. Posamezni zasebni dobrotniki pa so v l. 1916 za prehrano revnih slojev darovali 14.388,92 K. Vseh sredstev skupaj, ki so jih prispevale javne ustanove in zasebni darovalci, je bilo 40.788,92 K, skupaj s prispevkom MOL in s prostovoljnim davkom na živilske izkaznice pa 92.503,01 K².

Pri prispevkih zasebnih darovalcev so upoštevana tudi sredstva, ki jih je prinesel prostovoljni davek na živilske izkaznice v znesku 10 vinarjev, ki ga je uvedla mestna aprovizacija s privoljenjem deželne vlade. Pobiral se je ob izdajanju krušnih in drugih živilskih kart pri krušnih komisijah.

Prispevki na krušne, sladkorne, kavine, močne in maščobne izkaznice v l. 1916 so bili sledeči:³

dne 12. 5.	650,31	(na krušne izkaznice)
dne 26. 5.	575,50	(na krušne izkaznice)
dne 9. 6.	530,43	(na krušne izkaznice)
dne 23. 6.	322,95	(na krušne izkaznice)
dne 7. in 8. 7.	362,95	(na krušne in sladkorne izkaznice)
dne 14. 7.	38,01	(na kavine izkaznice)
dne 21. 7.	226,04	(na krušne izkaznice)
dne 4. 8.	253,03	(na krušne in sladkorne izkaznice)
dne 18. 8.	207,89	(na krušne izkaznice)
dne 2. 9.	237,57	(na krušne izkaznice)
dne 15. 9.	165,19	(na krušne izkaznice)
dne 29. in 30. 9.	265,38	(na krušne, močne, sladkorne in maščobne izkaznice)
dne 13. 10.	165,79	(na krušne izkaznice)
dne 27. in 28. 10.	165,79	(na krušne, močne, sladkorne, kavine in maščobne izkaznice)
dne 10. in 11. 11.	96,87	(na krušne izkaznice)
dne 24. in 25. 11.	93,19	(na krušne izkaznice)
Skupaj	4.256,89 K	

Kot je razvidno iz seznamov donatorjev, je med njimi tudi nekaj takih, ki niso želeli biti javno imenovani in so zato označeni kot »neimenovani«. Iz splošnih spisov pod Reg. I/1630, lista 233, 241 idr., pa je razvidno, da se pod to oznako največkrat, skozi vse obdobje v letih 1916–1920, skrivata Franc Drofelnig, ljubljanski veletrgovec, s prispevki po 500 K mesečno in Josip Kreutzer, posestnik in trgovec iz Sp. Šiške, z mesečnimi prispevki 100 K. Od ostalih darovalcev pa se vse obdobje

je pojavljajo še trgovec Adolf Lorant ter trgovec Josip Zidar, ki je prispeval vojaško nastanitveno pristojbino po četrtinah od nakazane vsote za aprovizacijo revnih slojev, za Rdeči križ, za vojaške vdove in sirote in za Vojnoskrbstveni urad.

Glede socialne strukture darovalcev prednjačijo trgovci, od ostalih družbenih in poklicnih slojev pa so navedeni še mesarji, peki, branjevke, tovarnarji, ključavničarji in drugi.

Župan dr. Ivan Tavčar je tudi v letu 1917 povabil k darovanju javne in deželne institucije, ki so prispevale za akcijo prehrane revnih slojev že v preteklem letu 1916. Denarni učinek darovanja je bil tudi tokrat zelo uspešen, saj je mestna aprovizacija zbrala 157.633,41 kron, skupaj s prostovoljnim davkom na krušne izkaznice v l. 1917, ki je prinesel 2.138,12 K in s 328 kronami od prostovoljnih prispevkov na sladkorne izkaznice v prvi polovici 1917, pa znesejo prostovoljni prispevki 160.099,53 kron.⁴

Tudi tokrat je prispeval deželni odbor 10.000 K, MOL 100.000 K, lj. kreditna banka 1.000 K, Podružnica avstroogrske banke 500 K, Zadruga zveza v Ljubljani 500 K, Ljubljanska delniška plinarna 500 K, Ljudska posojilnica v Ljubljani 500 K, Podružnica privatnega kreditnega zavoda za trgovino in obrt 200 K, Podružnica privatne splošne prometne banke 200 K, Hranilnica in posojilnica kmečkih občin v Ljubljani 200 K, Kmetijska posojilnica ljubljanske okolice 200 K, Jadranska banka 200 K, Kranjska aprovizacijska družba 4.000 K, Kranjska hranilnica 7.000 K in Mestna hranilnica ljubljanska 5.000 K – skupaj 130.000 K. Zasebni darovalci pa so v l. 1917 prispevali 30.099,53 K. Ljubljanska tvrdka Antona Kušlana pa je v tem letu prispevala za preskrbo revnih dva zaboja mila.

V letu 1918 so znašali prispevki, ki so jih darovali, z izjemo Kranjske hranilnice (5.000 K), le zasebni darovalci skupaj 13.143,12 K.⁵ Prispevki zbrani pri krušnih komisijah pa so bili sledeči⁶:

dne 4. in 5. 1.	56,92	(od krušnih izkaznic)
dne 22. in 25. 1.	33,98	(od krušnih izkaznic)
dne 8. 2.	30,83	(od krušnih izkaznic)
dne 15. 2.	34,43	(od krušnih izkaznic)
dne 1. 3.	32,11	(od krušnih izkaznic)
dne 8. 3.	10,12	(od krušnih izkaznic)
dne 15. 3.	29,56	(od krušnih izkaznic)
dne 28. 3.	23,73	(od krušnih izkaznic)
dne 9. 4.	12,43	(od sladkornih izkaznic)
dne 13. 4.	26,52	(od krušnih izkaznic)
dne 23. 4.	11,06	(od krušnih izkaznic)
dne 10. 5.	22,66	(od krušnih izkaznic)
dne 26. 4. in 3. 5.	29,19	(od krušnih izkaznic)
in	6,08	(od kavinih izkaznic)
dne 24. 5.	23,60	(od krušnih izkaznic)
dne 7. 6.	31,36	(od krušnih izkaznic)
dne 21. 6.	22,67	(od krušnih izkaznic)
dne 19. 7.	21,26	(od krušnih izkaznic)
dne 4. in 5. 7.	16,64	(od krušnih izkaznic)
dne 2. 8.	17,73	(od krušnih izkaznic)

dne 16. 8.	9,10	(od krušnih izkaznic)
dne 30. in 31. 8.	21,42	(od krušnih izkaznic)
dne 19. 9.	9,26	(od krušnih izkaznic)
dne 4. 10.	12,68	(od krušnih izkaznic)
dne 11. 10.	9,20	(od krušnih nakaznic)
dne 8. 11.	10,58	(od krušnih izkaznic)
dne 3. in 6. 12.	10,34	(od krušnih izkaznic)
dne 27. in 28. 12.	8,46	(od krušnih izkaznic)

Skupaj 583,92 K

Skupaj s prostovoljnim davkom na živilske izkaznice je bil znesek prispevanih darov v fond za prehrano revnih slojev pri mestnem magistratu v l. 1918, 13.727,04 krone.

V letu 1919 so znašali darovani prispevki za prehrano revnih slojev 23.950 K, od tega so darovali Kranjska hranilnica 20.000 K ter zasebni darovalci 3.950 K. Med zasebnimi dobrotniki se kot tudi v prejšnjih letih, največkrat omenjajo trgovci Adolf Lorant, Josip Zidar ter kot t.i. »neimenovana« v seznamih donatorjev znova tudi Franc Drofénig in Josip Kreutzer iz Sp. Šiške.⁷

Do ukinitve krušnih izkaznic maja 1919, so krušne komisije še nadalje pobirale prostovoljni davek na živilske izkaznice ter do 17.5.1919 zbrale 32,75 kron⁸, kar znese skupaj z zgornjim zneskom (23.950 K) skupaj 23.982,75 kron. Okrajni glavar baron Viljem Rechbach pa je daroval v l. 1919 še 400 kg krompirja.

Po podatkih za leto 1920 se ne da točno določiti darovanih prispevkov za prehrano revnih slojev, ker v seznamih donatorjev ni več navedb v posebni rubriki, ki je bila do tedaj označena »za prehrano revnih slojev«.⁹ Vendar pa je iz splošnih spisov pod Reg. I/1630 razvidno, da je trgovec Josip Kreutzer iz Sp. Šiške, daroval za prehrano revnih slojev tudi v letu 1920 še 900 K.¹⁰ Kot »neimenovani« je omenjen sicer tudi v seznamih donatorjev, vendar v skupni rubriki pod naslovom »za mestne uboge«.¹¹

Skupaj je prinesla akcija za prehrano revnih slojev okoli 292.328,01 krone.¹² Ta znesek je sorazmerno majhen, če upoštevamo, da so znašali skupni dohodki mestne aprovizacije od 1.8.1914 do 31.12.1919 70.893.563,35 kron.¹³

Z izbruhom vojne je bila prizadeta zlasti predšolska in šolska mladina. Zato je Društvo sv. Vincencija Pavlanskega za ubožno preskrbo in mladinsko varstvo na Kranjskem (v virih imenovano tudi kot Društvo za otroško varstvo in mladinsko skrb) sklenilo ustanoviti v Ljubljani in okolici več dnevnih zavetišč za revno šolsko mladino obeh spolov, ki je imela očete vpoklicane v vojsko in je tako izgubila svoje vzgojitelje in hranitelje. Namen zavetišč je bil »preprečiti podivjanje in posurovenje šolske mladine«, kar je bilo zlasti nevarno, ker ni bilo šolskega pouka, saj se je v mestnih in zasebnih šolskih poslopjih naselila vojska in vojaške bolnice. V vodstvu in pri nadzorstvu

zavetišč je sodelovalo duhovno in posvetno osebje. Dnevna zavetišča za revno šolsko mladino so skrbela za vzgojo in prehrano otrok, starih od 6 do 14 let, nameravali pa so odpreti tudi oddelke za otroke pod šestim letom starosti. Dnevni prispevek za otroka je znašal 20 vinarjev, otroke staršev brez denarnih sredstev pa so sprejeli tudi brezplačno. Zanje je stroške oskrbe krila MOL. Dnevna zavetišča so nameravali odpreti v Lichtenturnovi dekliški sirotišnici, v Deški sirotišnici v Marijanišču na Poljanski cesti (v teh zavodih sta bili sirotišnici že tudi preje), nadalje v Rokodelskem domu v Komenskega ulici za dečke, v uršulinskem samostanu za deklice, v Sp. Šiški v hiši Vincencijeve konference poleg državnega kolodvora za dečke in deklice, v Mostah v novem šolskem poslopju in društveni hiši za dečke in deklice ter na Viču v društveni hiši in šolskem poslopju za dečke in deklice.¹⁴

Po podatkih za l. 1915 in začetek l. 1916 je delovalo na področju MOL, torej brez ljubljanske okolice, Dnevno deško zavetišče v Rokodelskem domu v Komenskega ulici 12. Leta 1915 je oskrbovalo 50 dečkov z opoldanskim kosilom in t.i. malo južino (s kruhom). Ti dečki so izhajali iz najrevnejših delavskih slojev, med njimi pa je bilo tudi veliko otrok mobiliziranih črnovojnikov (delavcev in obrtnikov) in rezervistov ter vojaških sirot. Predsednik predststva Vincencijevih konferenc (družb) v Ljubljani dr. Josip Gruden je zaprosil dne 29. 3. 1916 deželni odbor za finančno podporo, ki je bila nujno potrebna, saj so nameravali ustanoviti na področju MOL še štiri zavetišča, saj je bilo vojnih sirot iz dneva v dan več, zaradi naraščajoče draginje ob pomanjkanju hrane, bednih življenjskih razmer ter velikega števila otrok v družinah, pa so bili mnogi otroci oskrbovani s celotno prehrano prav v teh zavetiščih.

Tako je od konca l. 1916 in v l. 1917 delovalo na področju MOL pet Dневnih zavetišč za revno šolsko mladino in sicer poleg že omenjenega v Rokodelskem domu, še Dnevna zavetišča na Bleiweisovi cesti 6, v Florjanski ulici 27 ter v Sp. Šiški. Za ljubljansko okolico izven področja MOL se omenja l. 1917 še Dnevno zavetišče v šolski kuhinji v Mostah. Po podatkih za mesec september 1917 so Dnevna zavetišča na področju MOL oskrbovala 613 revnih šolskih otrok, v glavnem takih, katerih očetje so bili v vojski. Dnevna zavetišča so delovala vsak dan, razen ob nedeljah in praznikih. Poleg zavetišč pa so za zapuščene otroke in sirote skrbela še Lichtenturnova dekliška sirotišnica, Deška sirotišnica Marianum na Poljanski cesti in sirotišnica za zapuščene male otroke sestre Marije Tomc.¹⁵

Vzdrževanju Dневnih zavetišč so bili namenjeni tudi številni denarni prispevki, ki so jih mestnemu magistratu nakazovali posamezni darovalci, kot je razvidno iz zapisnikov

sej mestnega občinskega sveta. V letih od 1915 do 1919 so zasebni darovalci prispevali za vzdrževanje Dневnih zavetišč:

– v letu 1915	500	K
– v letu 1917	1.750,10	K
– v letu 1918	500	K
– v letu 1919	560	K
skupaj	2.810,10	K

Društvu za otroško varstvo in mladinsko skrb pa so darovalci namenili 571,40 kron ter za revne otroke še 653,40 K.¹⁶

Društvu za otroško varstvo in mladinsko skrb ter Dnevni zavetiščem je tudi MOL namenjala številne subvencije. Tako je komisija mestnega občinskega sveta za razdeljevanje podpor ženam in otrokom mobilizirancev na svoji seji 9.9.1914 sklenila nakazati Dnevni zavetišču 1.000 K in sicer 500 K iz prispelih denarnih darov ter ostalih 500 K iz mestnih sredstev.¹⁷

Na seji dne 19.1.1915 je mestni občinski svet zvišal prispevek MOL za otroke v Dnevni zavetišču z 20 na 28 vinarjev dnevno. Proti zvišanju so glasovali le občinski svetovalci iz kluba SLS, ker so menili, da je treba z občinskimi sredstvi varčevati.¹⁸

Na prošnjo Društva za otroško varstvo in mladinsko skrb za subvencijo za leta 1913, 1914 in 1915, je mestni občinski svet na seji dne 29. okt. 1915 sklenil nakazati 1.500 K, za kar se je društvo zahvalilo.¹⁹

Leta 1916 je mestni občinski svet odobril subvencijo 4.000 K Dnevni zavetiščem ter enako vsoto tudi Društvu za otroško varstvo in mladinsko skrb²⁰, ki je tega leta ustanovilo tudi Generalno varuštvo za nazakonske, neimovite ter v vzgoji ogrožene in zanemarjene otroke. Generalno varuštvo je skrbelo tudi za bližnjo okolico, generalni varuh pa je postal sodni predsednik Albert pl. Levičnik²¹.

Na seji mestnega občinskega sveta dne 24. okt. 1916 je občinski svetnik Ivan Štefe iz kluba SLS predlagal, naj bi se za revne šolske otroke preskrbeli topli zajtrki ter da naj bi v letu 1916 opustili prižiganje sveč na vernih duš dan (2. nov.), denar, namenjen za to priložnost, pa bi šel v korist revnim družinam padlih vojakov (o rezultatih obeh omenjenih predlogov ni podatkov)²².

Deželna vlada je leta 1916 organizirala akcijo »za otroka«, za revne otroke v Dnevni zavetišči, glede preskrbe z obutvijo, zajtrkom in kosilom. Stroški te akcije so znašali 60.000 kron, MOL pa je za pokritje te vsote prispevala 15.000 K iz aprovizacijskega fonda²³.

S posredovanjem deželnega predststva je dobila MOL aprila 1917 pet zabojev s 574 pari čevljev z lesenimi podplati, podobnimi cokljam. Te čevlje so razdelila med revne šolarje Dnevna zavetišča, ki so se MOL tudi za-

hvalila za prispevek 4.000 K za nabavo teh čevljev.²⁴

Tudi v šolskem letu 1917/1918 ni bilo pouka v mestnih ljudskih šolah, zato je bil pomen Dnevnih zavetišč še vedno zelo velik. V letu 1917 je delovalo že pet Dnevnih zavetišč in so zato stroški vzdrževanja močno narasli. Na prošnjo Upravnega odbora dnevnih zavetišč za subvencijo je mestni občinski svet na seji dne 4. dec. 1917 sklenil iz aprovizacijskega fonda pokriti 1/3 stroškov od skupne vsote 90.000 K s pogojem, da preskrbi upravni odbor pokritje ostalih 2/3 stroškov s sredstvi, ki bi jih prispevali dežela in država in da bi imel mestni občinski svet 1/3 svojih članov v Upravnem odboru ter vpliv na imenovanje voditeljic Dnevnih zavetišč.²⁵ Zastopstvo treh občinskih svetnikov v Upravnem odboru Dnevnih zavetišč pa je dobil mestni občinski svet šele l. 1919, ko je glede na dopis poverjeništa za socialno skrbstvo pri deželni vladi, na seji dne 4.3.1919 izvolil iz kluba JDS Jakoba Dimnika, iz SLS Janka Jegliča ter iz JSDS Ivana Kocmurja. To zastopstvo pa je bilo tudi pogoj, da je mestni občinski svet odobril izplačilo 30.000 K za vzdrževanje Dnevnih zavetišč.²⁶

Poleg prehrane so Dnevna zavetišča tudi v l. 1919 oskrbovala revne šolarje z že omenjeno obutvijo z lesenimi podplati. Tako se je januarja 1919 mestni šolski svet zahvalil mestnemu občinskemu svetu za prispevek 1.500 K za nakup obutve najrevnejšim prvoobhajancem ter za 4.000 K za nakup obutve ostali revni šolski mladini v Dnevnih zavetiščih v letu 1918.²⁷ Mestni občinski svet pa je tudi za leto 1919 odkazal Upravnemu odboru Dnevnih zavetišč 5.000 K za nakup obutve revnim otrokom.²⁸

Življenje se je po vojni le počasi normaliziralo. Tudi šolski pouk se ni pričel v vseh šolah naenkrat. Ljudske šole so pričele s poukom znova v šolskem letu 1918/1919, državna obrtna šola pa šele v šolskem letu 1919/1920, ko so vojne invalide iz šolskega posloplja preselili na ljubljanski grad.²⁹

Poleg denarja so Dnevna zavetišča dobivala tudi živila iz zaloga mestne aprovizacije. Po podatkih za junij 1915 je dobilo Dnevno zavetišče v Rokodelskem domu z dovoljenjem župana živila v vrednosti 200 K in sicer 301 kg krompirja, 10 kg masti in 200 kg fižola.³⁰

V letu 1919 pa je ameriška misija priskrbelo revnim otrokom brezplačne zajtrke, za kar se je župan dr. Ivan Tavčar osebno zahvalil vodji te akcije kapitanu Cajoryu.³¹

Za pomoč družinam mobiliziranih vojakov je župan dr. Ivan Tavčar že dne 29. jul. 1914 pozval različne ustanove in posameznike, naj prispevajo darove v denarju in blagu za akcijo »Usmiljenim srcem«, ki jo je zasnoval v ta namen. K akciji so vabili ljudi tudi posebni letaki »Usmiljenim srcem« v slovenskem in ne-

mškem jeziku. Tako so različne korporacije, društva in posamezniki do 12. sept. 1914 darovali 15.329,30 kron. Od te vsote je mestna blagajna izročila Rdečemu križu 1.669,86 K, družinam mobiliziranih vojakov pa 4.626,46 K in je ostalo na razpolago še 9.032,98 krone. Pri skupni vsoti 15.329,30 K je upoštevati tudi 804,86 K, ki so jih po objavljenih pozivih v časopisih Slovenski narod, Slovenec in Laibacher Zeitung, darovali bralci časopisnim uredništvom, ta pa so zbrane vsote izročila mestni blagajni.³²

Za delitev prispevkov med družine vpoklicanih vojakov je bil zadolžen magistratni komisar Fran Govekar, ki je izplačeval denarne podpore od 31. jul. 1914, in sicer po odredbi posebne magistratne komisije, ki ji je načeloval podžupan dr. Karel Triller, po eno krono dnevno za žene brez zaslužka in po 25 vinarjev za otroke za en teden vnaprej. Zaradi velikega števila prosilk, do 24. sept. jih je zaprosilo za podporo že 545, se je kasneje upoštevalo le še tri otroke ter se je znesek podpore pri ponovnih prošnjah pavšaliziralo. Mestne podpore so žene in otroci vpoklicanih prejemali le toliko časa, dokler jim niso bile nakazane za to določene državne podpore. Še nadalje pa je mestni magistrat podpiral revne družine vpoklicanih vojakov, ki so jim bile odklonjene prošnje za prejetje državnih podpor, a so živele v revščini. Magistratni komisar Fran Govekar je revnim družinam vpoklicanih izdajal tudi posebne nakaznice za podpore v živilih: ljubljanska mesarja Košenina in Podkov sta na takšne nakaznice brezplačno oddajala revnim družinam drobovino kot npr. vampe in pljuča.³³

Po državnem zakonu z dne 26. dec 1912 je revnim svojcem vpoklicanih vojakov pripadala državna podpora. Za sestavo, opremo in odpošiljanje prošenj za državne podpore so pri mestnem magistratu ustanovili poseben referat s številko II.b s tremi magistratnimi uradniki, dr. Evgenom Lahom, dr. Vrančičem in Ivanom Lautarjem. Prošnje prosilcev, pristojnih v Ljubljano, je reševala okrajna komisija v Ljubljani, prošnje ostalih prosilcev, ki so živeli v Ljubljani, pa je mestni magistrat pošiljal za to pristojnim občinam, okrajnim glavarstvom, komisijam in konzulatom izven Ljubljane in deželni komisiji v Ljubljani.

Pri sestavi prošnje so morali prosilci priložiti potrdila o družinskih razmerah, ki so jih sestavljale zanesljive osebe, kot npr. hišni lastniki, pri katerih so prosilci stanovali, nadalje delodajalci, občinski svetniki, župniki ipd.

Okrajna komisija za mesto Ljubljano je imela do 10. sept. 1914 že 21 sej in je do tedaj od 793 vloženih prošenj prosilcev, pristojnih v Ljubljano, ugodno rešila 668 prošenj. Vsota priznanih prispevkov pa je znašala do 10. sept. 1914 1.400 K dnevno oz. 2,28 krone

dnevno, ki so po zakonu pripadale ženi z dvema otrokoma starima pod osem let, ali pa z enim otrokom starim nad osem let, če je morala plačevati tudi stanovanje. Deset strank, v glavnem tujcev, pa je do 10. sept. 1914 dobilo od mestnega magistrata z zakonom dovoljene predujme na državno podporo v skupnem znesku 304,44 K.³⁴

V smislu odloka ministrstva za notranje zadeve z dne 11. avg. 1914 je mestni magistrat istega meseca ustanovil t.i. gospodarsko pomožno pisarno za MOL, ki je imela deset članov, načeloval pa ji je podžupan dr. Karel Triller. Ta gospodarska pisarna naj bi zlasti reševala gospodarske težave družin vpoklicanih vojakov.³⁵

S potekom vojne, ki je terjala vse več žrtev, so številne družine vpoklicancev ostale brez mož oz. očetov. Za vojne vdove in sirote so nastajali skladi, v katere se je lahko plačevalo denarne darove na ravni države, dežele, okrajev in tudi v okviru posameznih vojaških enot. V Ljubljani je deloval v Deželnem dvorcu t.i. Vojnosirotski odbor, ki je dne 17. aprila 1918 sporočil mestnemu magistratu, da bo prenehal delovati, ker je njegove naloge prevzelo v Ljubljani ustanovljeno Kranjsko deželno društvo avstrijskega zaklada za vojne vdove in sirote ter varstvo otrok in mladinsko skrbstvo.

Ministrstvo za deželno brambo je z odlokom 1. 1916 odredilo ustanovitev posebnega Vdovskega in sirotinskega sklada pri črnovojniškem okrajnem poveljstvu št. 27 v Ljubljani in poklonilo v ta sklad 500 K. Pravila sklada pa je ministrstvo za deželno brambo odobrilo 24. maja 1917. V Pravilih beremo, da je bil namen sklada podpiranje siromašnih vdov in sirot vojakov in ostalih oseb, ki so bile podvržene črnovojniški dolžnosti v okviru 27. črnovojniškega pešpolka, to je umrlih delavcev in obrtnikov, ki niso bili prisotni na bojišču, pač pa so opravljali razna druga opravila za vojsko. Največja skrb je bila posvečena oskrbi sirot, pri čemer so bili nezakonski otroci glede pravic do pomoči izenačeni z zakonskimi, ter vdov z otroki. Vdove brez otrok so dobile le enkratni prispevek, izjemoma tudi nadaljne prispevke glede na novo utemeljene prošnje, ki so jih lahko vložile šele po preteku pol leta od prejema zadnjega prispevka. Sirote in vdove z otroki pa so poleg državnih podpor dobivale še redne prispevke iz tega sklada, dokler se niso otroci izučili izbranega poklica oz. se pričeli sami preživljati. Enkratne prispevke so podeljevali do najvišje vsote 200 K. Redne podpore sirotam in vdovam z otroki pa je določil odbor sklada, glede na življenjske in premoženjske razmere prosilcev, ki so bile navedene v prošnjah, ki so jih potrjevala občinska in druga politična oblastva. Premoženje sklada, ki se je nabiralo iz darovanih prispevkov formacij, ki jih je v času vojne ustanovilo čr-

novojniško okrajno poveljstvo št. 27, posameznih črnovojnikov in iz prispevkov, ki so jih darovale civilne korporacije, zavodi in posamezniki, je bilo naloženo v bankah in hranilnicah. Sklad pa je upravljal odbor, sestavljen iz članov črnovojniškega okrajnega poveljstva št. 27 in sicer iz črnovojniškega okrajnega poveljnika kot predsednika, iz treh izvoljenih častnikov in najmanj iz petih podčastnikov in navadnih vojakov. Po podatkih za 1. maj 1917 so bili člani odbora: major Hadrian Napoleon, polkovni zdravnik dr. Demeter pl. Bleiweis, nadporočnik Albert pl. Levičnik in Herman Selbacher, narednika Martin Krašovec in Franc Rupnik, četovodja Hans Hinterholzer ter vojaka Adolf Praček in Raimund Sušnik.³⁷

Svoj fond so ustanovili tudi alpinci in sicer za preskrbo vdov in sirot 27. domobranskega pešpolka.³⁸ Svoj sklad za preskrbo vdov in sirot je osnoval tudi sanitetni oddelek št. 8³⁹

Za vdove in sirote vojakov, padlih na soški fronti, je bil ustanovljen soški fond, imenovan tudi Borojevičev fond za vdove in sirote vojakov južne armade. Imenoval se je po poveljniku južne armade generalu pehote Svetozarju Borojeviču de Bojna. V Badnu pa je bil ustanovljen Dom za vdove in sirote padlih častnikov.⁴⁰

Tudi za vdove in sirote 3. armadnega zbora je vojaški poveljnik general Mattanovich ustanovil v Gradcu poseben fond.⁴¹ Navedeni so le tisti skladi, ki sem jih zasledila v pregledanih dokumentih.

Na Dunaju pa je bil v državnem merilu ustanovljen Vdovski in sirotinski zaklad za oboroženo silo pod pokroviteljstvom nadvojvode Leopolda in njegove žene Blanke, ki se je leta 1916 preimenoval v Avstrijski vojni vdovski in sirotinski zaklad, katerega pokrovitelj je postal cesar Franc Jožef I. Namen tega sklada pa ni bilo le podpiranje vdov in sirot padlih vojakov, pač pa tudi zavarovanje vseh oseb v vojski ki so ga lahko izvedle žene vpoklicancev za vse svojce v vojski. Avstrijski vojni vdovski in sirotinski zaklad je maja 1916 ponovno pozval vse župane po občinah, naj za tovrstno zavarovanje pridobe čim več žena.⁴²

Za podpore so morale vdove vlagati na Avstrijski vojni vdovski in sirotinski zaklad prošnje, ki so jih predhodno potrdili ustrezni občinski uradi. V prošnjah je bilo potrebno navesti čin padlega moža in vojaški oddelek, v katerem se je vojskoval, nadalje življenjske in premoženjske razmere prosilkine družine ter število otrok.⁴³

Iz seznamov donatorjev v zapisnikih sej mestnega občinskega sveta je razvidno, da so posamezni darovalci nakazovali mestnemu magistratu za oskrbo vojnih vdov in sirot naslednje vsote⁴⁴:

1. leta 1914	160	K
2. leta 1915	3.149,71	K
3. leta 1916	5.851,76	K
4. leta 1917	3.085,83	K
5. leta 1918	889,87	K
6. leta 1919	250	K
7. leta 1920	1.340	K
skupaj	21.282,77	K

Te prispevke je potem mestni magistrat odkazal posameznim fondom in sicer zlasti v soški sklad ter v sklada 27. domobranskega pešpolka in črnovojniškega okrajnega poveljstva št. 27 v Ljubljani, saj so darovalci ob poklonitvi denarja največkrat navedli, naj se nameni za oskrbo vojnih vdov in sirot bodisi samo padlih ljubljanskih vojakov, ali pa vdovam in sirotam vseh padlih kranjskih vojakov.

Prispevke za podporo vojnih vdov in sirot pa je v različne fonde prispevala tudi MOL. Leta 1915 je mestni občinski svet sklenil podariti 1.000 K v fond za preskrbo vdov in sirot 27. domobranskega pešpolka, za darovani prispevek v fond za podpiranje vdov in sirot padlih sanitetcev, pa se je mestnemu občinskemu svetu zahvalil sanitetni oddelek št. 8. Za božičnico 500 K vojnosirotnskemu odboru v Ljubljani se je zahvalil mestnemu občinskemu svetu deželni glavar dr. Šušteršič.⁴⁵

Leta 1916 je mestni občinski svet odkazal v soški fond 1.500 K ter ob cesarjevem rojstnem dnevu še 2.500 K, skupaj 4.000 K. Za darilo se je mestnemu občinskemu svetu zahvalilo 5. armadno poveljstvo in general Borojevič.⁴⁶ V fond za oskrbo vdov in sirot 3. armadnega zbora je mestni občinski svet v tem letu prispeval 3.000 K in še dodatnih 2.500 K ob cesarjevem rojstnem dnevu, skupaj torej 5.500 K, za kar so se mu zahvalili ustanovitelj fonda general Mattanovich, poveljnik 3. armadnega zbora podmaršal Krautwald ter podmaršal Barzyski.⁴⁷ Za prispevek se je mestnemu občinskemu svetu zahvalil tudi Dom za vdove in sirote iz Badna ter poveljnik nadomestnega bataljona 27. domobranskega pešpolka za prispevek 1.000 K za vdove in sirote tega polka. Za dar za Božič v znesku 273,05 K se je mestnemu občinskemu svetu zahvalil tudi Vojnosirotnski odbor v Ljubljani.⁴⁸

Leta 1917 je mestni občinski svet prispeval v fond za preskrbo vdov in sirot 27. domobranskega pešpolka 1.000 K, za kar se mu je zahvalilo poveljstvo nadomestnega bataljona 27. domobranskega pešpolka.⁴⁹ Za prispevek 500 K se je mestnemu občinskemu svetu zahvalil tudi Vojnosirotnski odbor v Ljubljani.⁴⁰ Po njegovem razpustu, ker je nastalo Kranjsko deželno društvo avstrijskega zaklada za vojne vdove in sirote ter varstvo otrok in oskrbo mladine, je MOL pristopila k temu društvu s prispevkom 1.000 K.⁵¹

Na prošnjo vojnih vdov in sirot za podporo v denarju, obleki ali kurivu, je mestni občinski svet še tudi na seji dne 20. dec. 1921 odo-

bral 20.000 K, ki so se pod vodstvom novega župana dr. Ljudevita Periča razdelile med vdove in sirote.⁵²

Ko je aprila 1918 prenehal delovati Sirotnski odbor v Ljubljani, na račun Kranjskega deželnega društva avstrijskega zaklada za vojne vdove in sirote ter varstvo otrok in mladinsko skrbstvo, je bil njegov proračun naslednji:

dohodki:	
1. darila	71.930,06 K
2. obresti na naložen denar pri Kranjski deželni banki	599,24 K
	72.529,30 K
stroški:	
1. izplačane podpore:	58.970 K
2. tiskovine, kuverte:	10,50 K
3. poštnina:	185,72 K
4. stroški bančnega poslovanja:	2,73 K
5. naložen denar:	3.265,35 K
	72.529,30 K ⁵³

K zbiranju denarnih prispevkov v Vdovski in sirotinski fond so pozivali prebivalstvo številni oklici, zlasti ob praznovanju cerkvenih praznikov in cesarjevih jubilejev. Denarne darove se je lahko vplačevalo preko vseh bank in poštne hranilnice.⁵⁴

Organizirani so bili tudi številni t.i. dobrodelni tedni. V času od 1. do 15. aprila 1917 je v državi potekal t.i. »vojaških vdov in sirot teden na bojnem polju«. V Ljubljani so zbirali darove za vojne vdove in sirote od 9. do 15. aprila 1917. Župan dr. Ivan Tavčar je v pozivu k darovanju ljubljanskemu prebivalstvu zapisal, da pričakuje, da se bo tudi tokrat kot tolikokrat doslej, izkazalo s svojo požrtvovalnostjo. Magistratni uslužbenci so v okviru te akcije, pobirali od hiše do hiše članarino za pristop k Avstrijskemu vojnemu zakladu za vdove in sirote na Dunaju in pa darove za to društvo. MOL je prispevala k akciji 500 K, posamezni darovalci pa 6.005,60 K, skupaj torej 6.505,60 K.⁵⁵

Številnejše pa so bile dobrodельne akcije, pri katerih so zbirali prispevke za več vojaških dobrodельnih namenov skupaj. V dneh od 4. do 8. okt. 1916, torej v času praznovanja godu cesarja Franca Jožefa I. (4.okt.), so potekali t.i. »Dnevi darovanja« v tri sklade, in sicer v zaklad invalidov Vojnoskrbstvenega urada, v Avstrijski zaklad vojaških vdov in sirot in v Avstrijsko združenje za zatiranje jetike pri ministrstvu za notranje zadeve. Polovico zbranih prispevkov je bilo namenjenih Avstrijskemu zakladu vojnih vdov in sirot, po eno četrtino pa sta dobila zaklad invalidov Vojnoskrbstvenega urada in Avstrijsko združenje za zatiranje jetike.

V Ljubljani so za organizacijo »Dnevov da-

rovanja» ustanovili dva odbora: pri deželni vladi, ki mu je načelovala žena deželnega predsednika grofa Henrika Attemsa Marija ter pri mestnem magistratu, ki mu je načeloval župan dr. Ivan Tavčar. Delovni odbor deželne vlade je organiziral zbiranje darov pri raznih ustanovah in pri premožnejših posameznikih, organiziral pa je tudi dobrodelne prireditve v obeh ljubljanskih kinematografih (kino Central v deželnem gledališču in kino Ideal ob Franca Jožefa cesti) in v nemškem gledališču (danes SNG). Odbornice tega odbora so po cestah in javnih prostorih prodajale uradne značke akcije po 20 vinarjev ter cvetje. Magistratni delovni odbor pa je organiziral zbiranje denarnih prispevkov omenjenim trem skladom ter članarino za pristop k Avstrijskemu zakladu za vojaške vdove in sirote na Dunaju. Dobrodelne akcije so organizirale še Kazina, Glasbena Matica ter vojaška godba v parku Zvezda.⁵⁶

Za zbiranje darov za Rdeči križ, Vojnopomočno pisarno, Vojnoskrbstveni urad in Avstrijski zaklad za vojaške vdove in sirote so lahko posamezniki ob praznovanju cesarjevega rojstnega dne (18.8.1916) naročili tudi posebne vojaške hranilnike za zbiranje darov pri raznih družabnih igrah v okviru posameznih družin. Vojne hranilnike, razglase, naročilnice in plakate se je lahko naročilo pri Vojnoskrbstvenem uradu v nemškem, češkem, slovenskem, hrvaškem, poljskem in rutenskem jeziku. Najradodarnjšim darovalcem je Vojnoskrbstveni urad namenil tudi posebna odlikovanja.⁵⁷

Obsežnih dobrodelnih akcij je bila deležna tudi vojska. V »Tednu Rdečega križa«, ki je potekal od 30. aprila do 7. maja 1916, so v celi Kranjski zbrali 232.474,11 K, od tega v okrajnem glavarstvu Ljubljana-mesto 48.286,62 K. Organizacija Rdečega križa je bila v času vojne zelo pomembna, zlasti z oskrbovanjem vojaških bolnic (v Ljubljani jih je bilo 28). V okviru dežele je obstajalo Deželno in žensko pomožno društvo Rdečega križa za Kranjsko, posamezna društva pa so ustanovljali tudi v občinah.⁵⁸

Leta 1915 je bila v okviru dežele ustanovljena Deželna komisija za oskrbo vračajočih se vojakov (v virih tudi invalidov). Podatek z dne 15. feb. 1918 pa omenja tudi slovenski odbor za preskrbo invalidov, ki je z razglasom tega dne pozval ljudi, naj prispevajo denar, ki se bo porabil za preskrbo vojnih invalidov, zlasti slepih vojakov, od katerih je bilo mnogim potrebno kupiti nov dom, ki je v takratnih razmerah stal najmanj 8.000 K. Predsednik tega odbora je bil dr. Lovro Pogačnik, podpredsednik pa dr. Vladimir Ravnihar.⁵⁹

Deželna komisija za oskrbo vračajočih se invalidov, ki jo je na Kranjskem, kakor tudi v drugih kronovinah (deželah) ustanovilo ministrstvo za notranje zadeve, je skrbela za or-

topedična zdravljenja, preskrbo umetnih udov, šolanje nosilcev protez, zagotovitev sprejema in zdravljenja v zdraviliščih, letoviščih in domovih za pljučne bolnike ter posredovanje dela za to zmožnim invalidom. Daria so lahko zavodi, združenja in posamezniki nakazovali ravnateljstvu pomožnih uradov deželne vlade pri vseh okrajnih glavarstvih in pri vseh časopisih.⁶⁰

Revni invalidi, ki so bili še zmožni delati in si ustvariti novo življenje, so lahko vložili prošnje za pomoč preko mestnega magistrata v Ljubljani ali preko Deželne komisije za oskrbo vračajočih se invalidov ali pa neposredno zakladu za vojno pomoč na Dunaju. Podpora je lahko obsegala enkratni znesek do najvišje vsote 1.000 K ali pa tudi obrtno orodje, delovno obleko, stanovanje, voz in vprežno žival, kos polja, stroj itd.

Do 25. maja 1919 je oddelek za zdravstvo pri Komisiji za oskrbo vračajočih se invalidov sprejemal prošnje z zdravniškimi potrdili invalidnih in bolnih bivših vojakov, ki so jih izročili komisiji preko okrajnih glavarstev. Oddelek za zdravstvo je potem določil posamezne invalide in bolnike v zdravilišča v Rogaški slatini (za ledvične in črevesne bolezni, diabetike in ortopedsko zdravljenje), v Dolenjskih Toplicah (za revmatizem in zdravljenje posledic zlomov in ran) ter v zdravilišče prirejenem gradu Golnik za pljučne bolnike.⁶²

Leta 1916 so tudi pri mestnem magistratu ustanovili »Ustanovo mesta Ljubljane za vojne invalide«, za katero je mestni občinski svet dovolil vsoto 10.000 K, ter zanjo namenil tudi v prihodnjih letih določene vsote v okviru mestnega proračuna.⁶³ Istega leta so v Ljubljani ustanovili tudi manjšo delavnico za popravilo protez vojnih invalidov, MOL pa je za njeno vzdrževanje prispevala 2.000 K iz mobilizacijskega posojila.⁶⁴

Iz seznamov donatorjev v zapisnikih sej mestnega občinskega sveta je razvidno, da so posamezni darovalci v letih od 1914 do 1919, darovali sledeča vsote⁶⁵:

1. za ranjene vojake	1.421	K
2. za oslepele vojake	2.281,90	K
3. za vojne invalide	870	K
4. za Rdeči križ	1.444,90	K
5. za splošne vojne dobrodelne namene	1.323,86	K
6. za vračajoče vojake	15,6	K
7. za ustanovo mesto za vojne invalide	670	K
	8.027,05	K

Te denarne prispevke je mestni magistrat odkazal ustreznim že omenjenim institucijam.

Mestni občinski svet je ob vojaških uspehih, cesarjevih jubilejih in cerkvenih praznikih (Božič, Binkošti, Vsi sveti ...) skozi vsa leta vojne odkazoval večje denarne prispevke zla-

sti vsem trem domačim vojaškim enotam s kranjskimi vojaki (17. pešpolk, ki ga je konec l. 1916 cesar Karel I. odlikoval s poimenovanjem po prestolonasledniku v pešpolk Cesarjevič št. 17, 27. domobranski pešpolk in 27. črnovojniški pešpolk), vojaškim bolnicam za pogostitve ranjencev in bolnikov ter Rdečemu križu.⁶⁶

Ves čas vojne so po naročilu Vojnoskrbstvenega urada pri vojnem ministrstvu in Vojnopomočne pisarne pri ministrstvu za notranje zadeve potekale v organizaciji mestnega magistrata dobrodelne akcije, v katerih so za to zadolženi magistratni uradniki in odbori organizirali zbiranje perila, toplih oblačil in obutve za vojake, s posebno akcijo so zbirali gojzarje za vojake v Karpatih, zbirali so nadalje robidovje za čajne nadomestke pri vojaški prehrani, organizirali akcijo za pletenje slamnatih kit za pletenice na vojaških posteljah, za zbiranje steklenic za mineralno vodo pri vojaški prehrani, za zbiranje vojaških ogrinjal, kavčuka, volne, različnih kovin, orožja in odpadkov sovražnih armad, tobaka itd.⁶⁷

Darila v denarju in naravi so lahko posamezniki izročali deželnemu predsedstvu, okrajnim oblastem, mestnemu magistratu, posebni nabiralnici naturalnih daril Vojnoskrbstvenega urada v Ljubljani na Gregorčičevi ulici 20 in tudi neposredno Vojnoskrbstvenemu uradu in vojnopomočni pisarni na Dunaju.⁶⁸

OPOMBE

Kratice: APOD (aprovizijski odsek)
MOL (mestna občina ljubljanska)

Članek je nastal na podlagi avtoričine diplomske naloge Preskrba Ljubljane z živili med prvo svetovno vojno na PZE za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, pod mentorstvom prof. dr. Petra Vodopivca. Za napotke pri nastanku diplomske naloge pa se zahvaljujem tudi arhivistu Marjanu Drnovšku.

1. ZAL, Cod.III./73, listi 3–5, 31–34 67–68, 83–84, 99–103, 113–116, 153–154, 174–175, 186–188. — 2. ZAL, Cod.III./74, listi 3–6, 23–30, 45–54, 68–77, 94–99, 124–131, 155–157, 179–180, 193. — 3. ZAL, Reg.I./1630, posamezni listi med 191–318. — 4. ZAL, Cod.III./75, listi 7–9, 29–30, 56–57, 74, 97, 120, 150, 165, 186 in Reg.I./1630, posamezni listi med 260–380. — 5. ZAL, Cod.III./76, listi 2–10, 24–27, 63–65, 114–117, 134–156. — 6. ZAL, Reg.I./1630, posamezni listi med 381–439. — 7. ZAL, Cod.III./77, listi 4–5, 68, 107, 118–120, 179. — 8. ZAL,

Reg.I./1630, listi 440–441, 444, 447, 450–451. — 9. ZAL, Cod.III./78, listi 18, 36, 53–55, 62, 77, 95, 137, 170–172, 183. — 10. ZAL, Reg.I./1630, listi 458–460. — 11. glej op. 8. — 12. Znesek je bil verjetno večji, ker domnevam, da med pregledanimi dokumenti niso ohranjeni vsi, ki prikazujejo prihodke krušnih komisij od prostovoljnega davka na živilske izkaznice in zaradi nepopolnih podatkov za leto 1920. — 13. ZAL, Cod.III./78, list 12. — 14. ZAL, Reg.I./2060, list 106. — 15. ZAL, Reg.I./1628–1629, list 678, Reg.I./1629–1630, list 158 in Reg.I./1631, lista 349 in 595. — 16. Seznam donatorjev v sejah mestnega občinskega sveta v Cod.III./73, 74, 75, 76, 77 in 78. — 17. ZAL, Reg.I./2060, list 107. — 18. ZAL, Cod.III./73, list 17. — 19. r.t., lista 178 in 187. — 20. ZAL, Cod.III./74, listi 143, 158–159. — 21. ZAL, Cod.III./74, lista 158–159, in Cod.III./75, listi 70–78. — 22. ZSL, Cod.III./74, list 165. — 23. r.t., listi 188–194. — 24. ZAL, Cod.III./75, listi 25–31, 70–78. — 25. r.t., listi 167–176. — 26. ZAL, Cod.III./77, listi 48–49, 9. — 27. r.t., listi 2–5. — 28. r.t., listi 178–181. — 29. Lojze Slanovec. Lj. Kronika. Kronika slov. mest I/1934, str. 71 in ZAL, Cod.III./77, listi 85–86, 89–90. — 30. ZAL, Reg.I./1628–1629, list 679. — 31. ZAL, Cod.III./77, listi 118–120. — 32. ZAL, Reg.I./2060, list 25. — 33. r.t., list 28. — 34. r.t., list 29. — 35. r.t., listi 257–258. — 36. r.t., listi 59–61. — 37. ZAL, Reg.I./2061, Pravila vdovskega in sirotinskega sklada pri črnovojniškem okrajnem poveljstvu št. 27 v Ljubljani, listi 379–385. — 38. ZAL, Cod.III./73, listi 149–155. — 39. r.t. — 40. ZAL, Cod.III./74, listi 45–54. — 41. r.t., listi 68–77. — 42. ZAL, Reg.I./2061, list 179 in Reg.I./2060, list 319. — 43. ZAL, Reg.I./2060, list 242. — 44. Glej opombe pod zaporednimi številkami od 1 do 10. — 45. ZAL, Cod.III./73, listi 149–155, 186–187. — 46. ZAL, Cod.III./74, listi 45–54, 124–131. — 47. r.t., listi 68–77, 94–99, 124–131. — 48. ZAL, Cod.III./74, listi 3–6, 45–54, 94–99 in Reg.I./2063, list 26. — 49. ZAL, Cod.III./75, listi 1–9, 25–31. — 50. r.t., listi 1–9. — 51. r.t., listi 70–78. — 52. ZAL, Cod.III./79, lista 223–224. — 53. ZAL, Reg.I./2062, list 60. — 54. ZAL, Reg.I./2060, list 319 in Reg.I./2062, list 291. — 55. ZAL, Reg.I./2061, listi 452, 460–461. — 56. ZAL, Reg.I./2063, listi 37, 48–49, o rezultatih akcije v pregledanih dokumentih ni podatkov. — 57. ZAL, Reg.I./2061, list 43, o rezultatih akcije v pregledanih dokumentih ni podatkov. — 58. ZAL, Reg.I./2063, lista 262, 122 in Reg.I./2062, list 326. — 59. ZAL, Reg.I./2062, list 46. — 60. ZAL, Reg.I./2060, list 624. — 61. ZAL, Reg.I./2062, list 74. — 62. ZAL, Reg.I./2062, list 226. — 63. ZAL, Cod.III./74, listi 23–30. — 64. r.t., listi 173–178. — 65. glej opombe pod zaporednimi številkami od 1 do 10. — 66. ZAL, Cod.III./72, 73, 74, 75, 76, zapisniki sej mestnega občinskega sveta. — 67. ZAL, Reg.I./2060, 2061, 2063. — 68. ZAL, Reg.I./2063, lista 2, 9.

ZDRAVSTVO IN VETERINARSTVO V OBČINI ČRNOMELJ OD ZAČETKA 20. STOLETJA DO LETA 1985

ANDREJ DULAR

Na območju današnje belokranjske občine Črnomelj je organizacija zdravstvene in živinozdravstvene službe od začetka dvajsetega stoletja do sredine osemdesetih let zanimiva z vidika njenega razvoja in potreb prebivalstva.

Glede na število prebivalcev in razvitost živinoreje v črnomeljskem sodnem okraju v začetku 20. stoletja lahko sklepamo, da je bila potreba po organizirani zdravstveni službi velika. Za okrog 15500 takratnih prebivalcev pa je bila zdravstvena služba organizirana predvsem v Črnomlju, kjer sta delala dva zdravnika splošne prakse. Mesto je imelo še lekarno, ki je preskrbovala prebivalce z najnujnejšimi zdravili. Skromna je bila tudi živinozdravstvena služba. Celoten sodni okraj je imel le enega živinozdravnika, ki je moral skrbeti za okrog 11400 glav goveje živine.¹

Na območju današnje občine je bila pred prvo svetovno vojno bolj organizirana babiška služba. To je bilo tudi potrebno, saj je bila vožnja porodnic z vozovi v novomeško ali karlovško bolnišnico po slabih cestah za nosečnice predolgotrajna, predvsem pa prenevarna. Tako so imeli v Črnomlju tri babice, po eno pa v Dolenjcih pri Adlešičih, Dragatušu, Kašči pri Semiču, na Preloki, Rodinah, Sinjem vrhu ter v Tribušah in Vinici.²

Med obema vojnama je bila zdravstvena služba organizirana po zdravstvenih območjih oziroma banovinskih zdravnikov.³ Razen tega so opravljali zdravniško prakso tudi zasebni zdravniki. Tako so v Črnomlju ordinirali zdravniki splošne prakse Božidar Küssl, Josip in Boris Malerič in Štefan Šober, njihove ordinacije pa so bile v zasebnih hišah. Ti zdravniki so svoje bolnike zdravili na njihovih domovih. Vozili so se z lastnimi ali najetimi vozovi, nemalokrat pa so jih prišli iskat z vozom tudi bolnikovi svojci. Zdravnik Küssl je uporabljal za take priložnosti tudi svoj avtomobil. Bolnike, ki so bili potrebni bolniške nege v bolnici v Novem mestu, Ljubljani, na bolnikovo željo tudi v Karlovcu, so prevažali z avtomobili ali z vlakom.

Bolj kakor zdravnikov je v občini primanjkovalo zobozdravnikov. Zato ni čudno, da so si hodili premožnejši popravljat zobe v hrvaški Karlovac. Revnejšim pa so zobobole lajšali kar domači zdravniki splošne prakse, ki so bolniku bolan zob v skrajni sili tudi izdrli. Šele tik pred drugo svetovno vojno so Črnomaljši dobili dentista Milana Perhavca in Amalijo Anderluh, ki sta zobozdravstveno prakso nadaljevala tudi v vojnem času.

Za zdravljenje živine je med vojnama skrbel v Črnomlju okrajni veterinar, ki je imel tudi

privatno prakso.⁴

Med narodonosvobodilno vojno je bila organizirana redna ambulantna služba v Črnomlju, Dragatušu, Semiču, Starem trgu in Vinici, pa tudi v civilni partizanski bolnici v Kanizarici pri Črnomlju. V tej bolnici se je v letu 1944 zdravilo 540 bolnikov, opravljenih je bilo okrog 2500 zdravniških pregledov in 345 operacij. Za civilno prebivalstvo je v Črnomlju zobozdravstveno službo opravljala partizanska zobozdravstvena ambulanta.⁵

Za čas Avsto-Ogrske in stare Jugoslavije sta bili na območju današnje občine Črnomelj značilni še dve zdravstveni ustanovi. Prva je bila lekarna, druga pa okrajna bolnišnica.

Iz pregledanih virov sicer ni bilo mogoče ugotoviti nastanek prve lekarne v Črnomlju, ustni viri pa govore, da je bil prvi črnomaljski lekarnar mr. ph. Blažek, po rodu Čeh. Lekarno si je uredil v grajskem poslopju (danes Trg osvoboditve 1), imela pa je eno samo sobo. Drugi lekarnar, mr. ph. Hajka, ki je okrog leta 1880 prišel v Črnomelj, je bil prav tako češkega rodu. Le-ta je vzel v najem prostore v enonadstropni hiši v sedanji Ulici Staneta Rozmana št. 26 ter si v dveh sobah uredil lekarno. Od Hajkove vdove je lekarno leta 1911 kupil mr. ph. Špiro Vrankovič. Hišo, v kateri je bila lekarna, je povečal in razširil poslovne prostore. Lekarna se je imenovala Pri Materi Božji in jo je Vrankovič vodil skoraj štirideset let. Pri njem so v tem času službovali farmacevti: Metod Rauch iz Pobežja pri Adlešičih od 1922-23, Luka Capič iz Makedonije okrog leta 1930, Bela Steiner od 1936-38 in sin Dalibor Vrankovič. V lekarni je Vrankoviču pomagala še žena Marija. Lekarna je delovala tudi med drugo svetovno vojno, po vojni pa so jo po nalogu ministrstva za zdravstvo SR Slovenije 8. novembra 1949 nacionalizirali. Za njenega prvega upravnika pa so imenovali mr. ph. Milana Dujca.

Leta 1964 se je lekarna preselila v nove prostore, leta 1984 pa so bili v njej zaposleni dva farmacevta, višji farmacevtski tehnik, štiri farmacevtski tehniki in lekarniški laborant.⁶ Lekarna je poslovna enota združenja dolenjskih lekarn.

Zaradi nalezljivih in kužnih bolezni, ki so pretile prebivalstvu in tudi zaradi bližine avstro-ogrske meje na reki Kolpi, so v Črnomlju, tako kot v drugih mestih, imeli okrajno bolnišnico (izolirnico). Zgrajena je bila na zemljišču, katerega lastnik je bil od leta 1883 Johan Schweiger iz Črnomlja, h. št. 44. To zemljišče, ki je leta 1893 prešlo v last Jakoba Majerla iz Otovca, h. št. 3, sta sestavljala vrt

in njiva. Majerle je 25. septembra 1902 oboje prodal Zdravstvenemu okrožnemu zastopu v Črnomlju za 1200 kron. Zdravstveni zastop je začel na tem zemljišču zidati visokopritlično stavbo okrajne bolnišnice. Le-ta je bila dograjena leta 1907, ko je bila tudi vpisana v zemljiško knjigo. Stala je na kraju sedanje zgradbe na Kolodvorski cesti h. št. 34.⁷ Črnomaljska bolnišnica (izolirnica) ni imela stalnega zdravstvenega osebja, saj je delovala samo ob raznih epidemičnih boleznih. Zdravnik in strežno osebje so po potrebi prihajali iz novomeške bolnišnice usmiljenih bratov, medtem ko je bil okrajni dezinfektor Kremar, ki je ob epidemijah razkuževal hiše in tudi samo bolnišnico, doma iz Črnomlja.⁸ Ker pa večjih epidemičnih bolezni vsaj med vojnami ni bilo, je tako bolnišnica bolj ali manj pripravljena samevala vse do druge vojne.

Po zadnji vojni se je zdravstvena služba močneje razmahnila, saj so tudi v manjših krajih začeli ustanavljati zdravstvene postaje. Takšna postaja je bila leta 1953 odprta v Adlešičih, zdravnik pa je enkrat na teden prihajal tjakaj iz Črnomlja.⁹ Leta 1956 je dobil zdravstveno postajo v starem šolskem poslopju tudi Semič.¹⁰ Leta 1958 so odprli ordinacijo v zasebni hiši v Vinici, zdravnik pa je prihajal dvakrat tedensko iz Črnomlja. V Vinico so hodili k zdravniku tudi ljudje s Hrvaškega. Poljanci so iskali pomoč pri zdravniku v Predgradu, ki spada danes v kočevsko občino.

Starotržci so sicer imeli opremljeno zobno ambulanto, vendar je v njej zobozdravnik redko ordiniral. Zato so ljudje hodili k zobozdravniku tudi v hrvaško Bosiljevo in Ogulin.

Leta 1965 je bila v Vinici zgrajena zdravstvena postaja. Tega leta je delalo v občini Črnomelj pet zdravnikov. Štirje so bili v Črnomlju, en pa je stalno ordiniral v Semiču. Razen tega so imeli v Črnomlju dva zobozdravnika, v Semiču pa dentista. Leta 1965 je prišlo na enega zdravnika splošne prakse 3400 prebivalcev črnomaljske občine.¹¹

Boljše in učinkovitejše zdravstveno varstvo so potrebovali tudi v delovnih organizacijah, zlasti tistih, v katerih je večkrat prihajalo do delovnih poškodb. Zato so nastale obratne ambulante v črnomaljski tovarni Belt, kanižarskem Rudniku rjavega premoga in v semiški tovarni Iskra. Medtem ko prvi dve delovni organizaciji v svojih ambulantah nista imeli lastnega zdravnika (le-ti so prihajali iz zdravstvenega doma Črnomelj vsak drugi dan), je imela ambulanta semiške Iskre, ustanovljena 1963, od leta 1968 zdravnika, ki je bil zaposlen polovico delovnega časa.¹²

Zdravstveni dom v Črnomlju in ambulant v Vinici in Semiču so delali v neprimernih in pretesnih prostorih, kjer ni bilo velikih možnosti za razširitev zdravstvene dejavnosti. Zato je bila gradnja novih, sodobnih objektov nujna. Nov zdravstveni dom v Črnomlju so

tako odprli 1977., leto kasneje v Semiču še novo zdravstveno postajo. Tej se je 1981. pridružila tudi nova zdravstvena postaja v Vinici.

V zdravstvenem domu v Črnomlju sta protituberkulozni dispanzer in ginekološki dispanzer, ambulanta za medicino dela, rentgen in zobozdravstvena ambulanta, dispanzer za predšolske in šolske otroke ter dispanzer za zdravstveno varstvo borcev NOB.

Leta 1985 je bilo zdravstveno varstvo v občini organizirano v okviru regionalne in občinske zdravstvene skupnosti, storitve pa opravljajo zdravstveni dom v Črnomlju ter zdravstveni postaji v Semiču in Vinici.

Leta 1983 je bilo v občini deset stalnih zdravnikov in honorarni ginekolog, 25 medicinskih sester in dve babici. Zobozdravnikov je bilo v občini sedem: po en v Semiču, Vinici in na Srednji šoli v Črnomlju, štirje pa v zdravstvenem domu v Črnomlju. En zdravnik je bil stalno zaposlen tudi v Semiču, in sicer pol delovnega časa v tovarniški ambulanti Iskre, pol pa v semiški zdravstveni postaji. V Vinico je prihajal zdravnik dvakrat tedensko iz Črnomlja.

Ljudje iz Starega trga in Poljanske doline so hodili k zdravniku v Črnomelj pa tudi v Predgrad.¹³ Stalno so v občini imeli zaposlene tudi medicinske sestre, in sicer eno v Vinici, dve v Semiču, tri v obratni ambulanti Iskre, dve v tovarni Belt, eno v Rudniku Kanižarica in šestnajst v zdravstvenem domu v Črnomlju.¹⁴

Po drugi svetovni vojni se je v črnomaljski občini uspešno razvijalo tudi živinozdravstvo. Zasebna veterinarska praksa z enim veterinarjem je trajala vse do leta 1958, ko so zaposlili še enega veterinarja. Leta 1959 so ustanovili v Črnomlju veterinarsko postajo, leta 1975 pa so zanjo zgradili novo stavbo. Ta ima laboratorij in operacijski prostor. Postaja deluje od leta 1978 kot delovna enota Dolenjskega veterinarskega zavoda v Novem Mestu in posluje na območju cele Bele krajine. Leta 1985 je imela tri veterinarje v črnomaljski občini, dva v metliški ter dva veterinarska tehnika.¹⁵

OPOMBE

1. Leksikon občin za Kranjsko. Dunaj 1906. — 2. Isto. — 3. Krajevni leksikon dravske banovine. Ljubljana 1937. — 4. Matija Weiss, r. 1910, sodni uslužbenec v pokoju, Vodnikova 1, Črnomelj. — 5. Razstavno gradivo, Belokranjski muzej, Metlika. — 6. Milan Dujec, r. 1922, mr. ph., vodja lekarn v Črnomlju, Vodnikova 12, Črnomelj. — 7. Podatki iz Katastrskega urada v Črnomlju. — 8. Matija Weiss, (kot op. 4). — 9. Časopis DELO, 20. — 10. 1965. — 10. Jože Dular, Semič v Beli krajini, 1971. — 11. Časopis DELO, 16. 2. 1965. — 12. Jože Dular, n. d. — 13. Alenka Strec, r. 1940, zdravnica splošne medicine, Čardak, 5, Črnomelj. — 14. Marija Papež, nadzorna medic. sestra, Zdravstveni dom Črnomelj. — 15. Podatki Veterinarske postaje Črnomelj.

ZGODOVINA IN ZGODOVINSKA VEDA OB SLOVENSKI ZAHODNI MEJI V LETU 1989

BRANKO MARUŠIČ

To poročilo o raziskovanju zgodovine ter o predstavljanju zgodovinskih raziskav na ozemljih ob slovenski zahodni meji v letu 1989 bi lahko pričeli z ugotovitvami, ki stoje na uvodnem mestu podobnega poročila za leto 1988.¹ V pojasnilo in opravičilo pa je vredno takoj na začetku dodati, da se obravnavana dejavnost osredotoča v prvi vrsti na Trst in tiste predele Goriške, ki sodijo k italijanski državi. Podatki so prevzeti po objavah v dnevnem in drugem periodičnem tisku, nekaterim dogodkom je pisec poročila osebno prisostvoval.

Zelo verjetno je, da je kak pomembnejši dogodek v tem poročilu prezrt. Zlasti velja to poudariti pri poročanju o dogodkih v Furlaniji, še posebej pa za območje zahodne Furlanije, katere središče je Pordenone. Ker pa so seveda kraji onkraj Tilmenta že precej oddaljeni od slovenske zahodne etnične meje, se očitno interes slovenskega zgodovinopisja z večanjem zemljepisne oddaljenosti manjša.

Na začetku leta 1989 je vzbudil veliko pozornost javnosti izid knjige *La cultura slovena nel Litorale*, ki je prinesla gradivo s seminarja (oktober-november 1986) o slovenski kulturi na Primorskem; avtorji v zborniku objavljenih prispevkov so Slovenci (A. Rebula, B. Marušič, B. Uršič, L. Bratuž in E. Cevc). Predstavljena je bila 12. januarja 1989 v Gorici istočasno s podobno zasnovanim zbornikom o furlanski kulturi na Goriškem *Cultura Friulana nel Goriziano* (gradivo s seminarja v letu 1987). Oba seminarja je pripravil in oba zbornika izdal Istituto di storia sociale e religiosa v Gorici; tudi v letu 1989 je nadaljeval s svojo zelo odmevno aktivnostjo.² Oba zbornika sta bila predstavljena tudi v Krminu (9. 3.), v Novi Gorici (16. 3.), slovenski zbornik pa tudi v Ronkah (17. 11.).

Goriški zbornik o slovenski kulturi ima v prvi vrsti namen, da italijanske bralce seznani s preteklostjo slovenskih sosedov. Podobne cilje ima tudi zbornik *Presenza e contributo della cultura slovena a Trieste*. V njem so objavljena predavanja, ki jih je pomladi leta 1987 v Trstu organizirala Skupina 85 pod pokroviteljstvom deželnega šolskega zavoda (IRRSAE). V publikaciji sodelujejo italijanski in slovenski pisci (G. Petronio, E. Sussi, D. Bratina, P. Merku, L. Bellomi, M. Milani-Kruljac, P. Cammarosano, P. Fonda), predstavljena je bila 1. decembra 1989. Seveda pa ni bil to edini tržaški zbornik, v katerem je našla mesto tudi slovenska problematika. Skoraj sedemsto strani obsega knjiga *Trieste: Lineamenti di una città*, v njej sodelujejo tudi slovenski avtorji (J. Pirjevec, T. Simčič, S. Pa-

hor, E. Sferco, Marijan Kravos, N. Maganja-Jevnikar, I. Jevnikar, D. Jakomin in M. Oblak).

Že nekaj let je v Trstu opazna dejavnost skupine slovenskih in italijanskih izobražencev, ki delujejo v Skupini 85. Na začetku leta (26. 1.) je ta skupina v sodelovanju z deželnim inštitutom za zgodovino odporniškega gibanja predstavila razpravo *Marte Verginella La Storia di Dolina tra Otto e Novecento* (Qualestoria št. 1, 1988). 31. marca je Skupina 85 pripravila mednarodno okroglo mizo o prevajanju del Scipia Slataperja; prireditev je pobudil malodane sočasni izid Slataperjeve knjige *Il mio Carso* v hrvaščini, slovenščini in nemščini.

Deželni inštitut za zgodovino odporniškega (osvobodilnega) gibanja v Julijski krajini, ki deluje v Trstu od leta 1953, je marljivo deloval. Njegovo glasilo revija *Qualestoria* je izhajala z manjšo zamudo, tako da je prva številka 17. letnika (1989) izšla konec poletja; prinesla je gradivo s simpozija o antisemitizmu v Italiji (Gorica, 8. in 9. 11. 1988). Na pomlad se je med predstavniki tega inštituta in tržaškega odbora za zaščito vrednot odpornosti v demokratičnih inštitucij (antifašistični odbor) na eni ter s tržaškim dnevnikom *Il Piccolo* na drugi strani vnela polemika o fašizmu in antifašizmu. 5. marca 1989 je dnevnik objavil članek *15 zeri di follia dello Stato* (15 ničel blaznosti države), v katerem je glavni urednik Paolo Francia objokoval predrepubliško Italijo. Sledila je reakcija prizadetih in Primorski dnevnik³ je presodil, kako je v Italiji še vedno potrebna dejavnost antifašističnih ustanov tudi potem, ko je sicer minilo že pol stoletja od padca fašizma. Na tržaške posebnosti v odnosu do odporniškega in osvobodilnega gibanja je opozoril tudi zgodovinar Galliano Fogar v razgovoru z časnikarjem Primorskega dnevnika,⁴ da je tudi v italijanskem Trstu, še izraziteje kot drugod po državi, priča odklanjanju objektivnega in poštenega zgodovinopisja, tako da se krajevna zgodovina sodi in ocenjuje le kot zgodovina obrambe italijanstva, pozabljajoč na vsedržavni in mednarodni okvir, v katerem se je mesto razvijalo. Ni nključje, poudarja naš sogovornik, da se mnogi še danes navdušujejo za zgodovinarje kot sta *Attilo Tamaro* in *Rino Alessi*, ki sta tržaška dogajanja ocenjevala izključno v črno-beli luči italijanstva in slovenske nevarnosti. V luči teh spoznanj in namenov je potekal tudi seminar Trst v vojni (1940-1945), ki sta ga pripravila deželni inštitut za zgodovino odpornosti in tržaška pokrajina. Seminar je začel 20. novembra z okroglo mizo (s podnaslovom So-

očanje mnenj) na kateri so svoje poglede predstavili predvsem politični delavci (med njimi kot edini Slovenec tajnik deželne SSK I. Jevnikar). Sledilo je nadaljevanje seminarja (14. 12.) z nastopom zgodovinarjev in s podnaslovom Mesta in vojna: novi viri in metodološki oprijemi. Drugi del seminarja je bil zanimiv zaradi prikazane problematike in zaradi zanimivih pobud, ki jih na primeru druge svetovne vojne kaže italijanska historiografija; predavatelji na seminarju so prišli iz raznih italijanskih krajev. Tretji del seminarja (s podnaslovom Fašizem, Donava in Balkan ob koncu tridesetih let) se je odvijal januarja 1990. V tem delu so poleg italijanskih sodelovali tudi nemški in slovenski zgodovinarji. Seminar Trst v vojni (1940-1945) naj bi uvajal v mednarodni posvet o Trstu med drugo svetovno vojno, konec leta 1990.

V Trstu je leto 1989 minevalo še v znamenju nekaterih drugih seminarjev, posvetov, predavanj, predstavitev knjig itd. Pri nizu predavanj Trst in prva svetovna vojna (spomini in premišljevanja) je poleg tržaške občine in centra za gospodarske in politične študije »Ezio Vanoni« sodeloval tudi deželni inštitut za zgodovino odpornišva. 7. aprila so o temi vojna in spomin govorili Camillo Zadra iz Trenta ter Elvio Guagnini in Marina Bossi iz Trsta, v drugem predavanju (12. april) je Mario Silvestri primerjal avstroogrsko in italijansko vojsko, dunajski profesor Karel Stuhlpfarrer je govoril o koncu Avstro-Ogrske in o novih ravnovesjih v podonavski Evropi, v zadnjem predavanju (27. 4.) je Mario Isnenghi govoril o zgodovinopisju o prvi svetovni vojni. Več je bilo v Trstu predavanj o sodobnejših problemih, udeleženci pa se kljub aktualnosti niso mogli izogniti pogledom na zgodovino (tako na primer simpozij o prihodnosti Trsta 20. in 21. januarja; simpozij o pluralizmu v socialistični družbi 9., 10. in 11. februarja; predavanje ob 40-letnici italijanske ustave 28. februarja; okrogla miza ob 40-letnici prvih volitev po drugi svetovni vojni v Trstu 7. novembra).

Iz dogodkov, ki so bili namenjeni starejši zgodovini, je potreba omeniti vsekakor več prireditev o neoklasicizmu, kot kulturnem in civilizacijskem pojavu v zgodovini Trsta. Že leta 1988 je pri tržaški založbi Fachin izšla zajetna monografija Trieste, l'architettura neoclassica. Sledil je 24. in 25. februarja simpozij o neoklasicizmu v Trstu, na katerem pa so prevladoval predvsem teme iz kulturne zgodovine. 20. decembra je bila na tržaškem gradu odprta zgodovinska razstava Obrazi vojne, na njej je bilo prikazano predvsem fotografsko gradivo iz zbirke Henriquez. Med predstavitvami knjig je omeniti italijansko izdajo mediteranskega brevijarja Predraga Matvejevića (knjigo je 10. februarja predstavil C. Magris), potem Il caso Austria. Dall'Anschluss all'era

Waldheim (urednika R. Cazzola in G. E. Rusconi; ob predstavitvi 28. maja je okroglo mizo vodil prof. Giorgio Negrelli), monografijo o glasbenih dogajanjih v Trstu (1750-1850), ki jo je napisal Giuseppe Radole (predstavljena 2. 6.), biografijo Vita di Enrico Berlinguer (avtor G. Fiori, predstavitev 10. 11.), 11. decembra pa je predstavitvi knjige o laični opoziciji v Italiji med leti 1861-1922 prisostvoval sam avtor, predsednik italijanskega senata Giovannini Spadolini. Izrazito tržaški zgodovini je posvečena knjiga Paola Seme Il cantiere S. Rocco: lavoro e lotta operaia 1858-1982, izdal jo je Istituto regionale di studi e documentazione sul movimento sindacale e sui problemi economici e sociali di Trieste e del Friuli Venezia Giulia (predstavljena je bila 30. junija). Bianca Maria Favetta je izdala monografijo Trieste. Costumi e mestieri dai documenti dell'Ottocento (založba Fachin), isti založnik je izdal knjigo Liliane Stock Weinberg L'anello, ki je družinska kronika družine Stock, znanih tržaških žganjarjev. V Gorici je izšla knjiga Giorgia Voghere Anni di Trieste,⁵ o kulturi Trsta na začetku 20. stoletja. Pozornost je vzbudila tudi zajetna monografija o reki Timav Il Timavo. Immagini, storia, ecologia di un fiume carsico, pri knjigi so sodelovali tudi slovenski avtorji (B. in M. Uršič, F. Habe, F. Leben).

Trojezično izdajo Priročniki in karte o organizacijski strukturi v deželah Koroški, Kranjski, Primorju in Štajerski do leta 1918, ki so jo izdali današnji arhivi v naslovu knjige omenjenih dežel so predstavili v Trstu 27. aprila. Iz dogajanj v Trstu je še omeniti tridnevni simpozij Trst-vzhodna dežela psihološke analize ob stoletnici rojstva psihiatra Edoarda Weissa, tržaškega rojaka; simpozij je bil v dneh med 8. in 10. decembrom.

Na Goriškem in v Gorici je delo na področju zgodovine označevala dejavnost Istituto di storia sociale e religiosa. Omenili smo že izdajo zbornika o slovenski kulturi na Primorskem in o furlanski kulturi na Goriškem. Inštitut je svoje akademsko leto pravzaprav odprl 10. februarja v dvorani goriške pokrajinske uprave. Predsednik inštituta prof. Fulvio Salimbeni je načrtoval letni program, sledilo pa je nato predavanje tržaškega univerzitetnega profesorja Giulia Cervanija La storiografia nel Litorale fra '800 e '900. Mesec dni zatem (10.3.) je Inštitut predstavil gradivo s simpozija (1987) o oglejskem patriarhu Pavlinu Atti del convegno internazionale di studio su Paolino d'Aquileia nel XII centenario dell'episcopato. Istočasno je bil predstavljen zbornik Aquileia e le Venezie nell'alto medioevo, knjigo je izdal center za gornjejadransko starinoslovje (Centro Antichità Altoadriatiche). 16. junija je v Gorici predaval profesor beneške univerze Umberto Corsini o južnotirolskem vprašanju v letih 1918-1946; takrat je

predstavil knjigo *Alto Adige 1918-1946*, ki jo je napisal skupaj z nemškim zgodovinarjem Rudolfom Lillom. Jesenski del dejavnosti inštituta sta uvedla Giuseppe Dal Pozzo in Luigi Tavano s predavanjem (22. 9.) o raziskavi življenjepisa goriškega nadškofa Carla Margottija. Med 6. oktobrom in 10. novembrom je inštitut pripravil izpopolnjevalni tečaj za goriške šolnike; na tečaju so predavatelji prikazali probleme iz krajevnega goriške zgodovine od leta 1866 do konca prve svetovne vojne. Tečaj je pomagala organizirati založba »La Scuola« iz Brescie. 15. novembra je predsednik inštituta Fulvio Salimbeni predstavil v Gorici knjigo spominov Fey von Hassel (hčerka nemškega diplomata v Rimu) na čas pred in med drugo svetovno vojno; knjiga je izšla v Brescii z naslovom *Storia incredibile*. S prireditvijo simpozija ob 100-letnici smrti zgodovinarja, publicista in statistika Carla Czörniga (15.12.) je inštitut končal svoje delo v koledarskem letu. Na simpoziju so sodelovali z referati le italijanski poznavalci življenja in dela češkega Nemca, ki je poleg drugega napisal zelo obširno zgodovino goriške dežele (1873).

Goriška državna knjižnica (Biblioteca Statale isontina) je poleg svoje revije *Studi Goriziani* izdala enajsti suplement k reviji. Gre za zbornik člankov o goriškem germanistu Ervinu Pocarju (predstavljen je bil v Gorici 19. maja). Goriški pokrajinski muzej je dobil nove razstavne prostore v eni od palač ob goriškem gradu. V teh prostorih je priredil razstavo *Aureo Ottocento* (odprta 16. 6.). Ob razstavi je pripravil tudi predavanje Maddaleone Malni Pascoletti o simboličnih in drugih pomenih nakita (26. 9.). Muzej je izdal drugi zvezek svojega glasila *Annali di storia isontina*. Ob predstavitvi (11. 5.) te publikacije je bilo krajše predavanje Furia Bianca o tihotapcih, izobčencih in biričih na Furlanskem v minulih stoletjih. Druga pomembnejša razstava goriškega pokrajinskega muzeja je bila *Theatrum Adriae* (odprta 23. 6.), prikaz geografskih kart in skic od 14. do 18. stoletja. Ob razstavi je izšel bogat katalog, 17. in 18. novembra pa je sledil v Gorici poseben geografski simpozij posvečen razstavi, predvsem pa zemljepisцу Alessandru Cucagni (1917-1987). Predavatelji, največ jih je bilo s tržaške univerze, so svoje delo usmerili predvsem v obravnavo zgodovinskih tem s področja geografije.

Med ostalimi goriškimi prireditvami je potrebno naprej označiti 23. srednjeevropsko srečanje (7. – 9. 12.) o kulturi in družbi v dvajsetih letih dvajsetega stoletja v srednjeevropskem prostoru. Lepo število udeležencev in referentov, ki so prišli iz Avstrije, Češkoslovaške, Jugoslavije, Madžarske, Nemčije in seveda Italije, je svoje nastope namenjalo v prvi vrsti leposlovju in drugim vrstam umetnosti, manjkali pa niso tudi zgodovinski referati med katerimi je omeniti prikaz dvajsetih let

na Slovenskem Vasilija Melika, referat Gustava Cornija o srednjeevropskem prostoru po prvi vojni, Pasqualeja Fornara o boljševiških revolucionarnih vzgibih na Madžarskem, Avstriji in Bavarski po prvi vojni, Angela Are o Avstriji med cesarstvom in republiko, Umberta Corsinija in Paola Zillerja o južni Tirolski po razpadu Avstro-Ogrske ter Fulvia Salimbenija o razmerah v Julijski krajini v istem obdobju.

Na začetku leta so v Gorici počastili tridesetletnico revije *Iniziativa Isontina* (proslava je bila 27. 1.), ki je tudi na polju zgodovinopisja začrtala nova pota zlasti v odnosu do različnih etničnih sestavin historične dežele Goriške. Mesec dni zatem (25. 2.) je sledila proslava 25-letnice katoliškega tednika *Voce Isontina*. Maja pa je izšla prva številka dvojezičnega lista *Isonzo-Soča*, druga številka (s posebnim insertom *Sama Pahorja o fojbah*) je izšla konec leta. 5. maja je goriška pokrajinska uprava predstavila dvojezični zbornik o glasbeniku in žrtvi fašizma Lojzetu Bratužu; knjiga je prinesla gradivo z enodnevnega simpozija, ki je bil v Gorici na pomlad leta 1987. Zbornik je bil prikazan tudi v Trstu (Društvo slovenskih izobražencev) 5. junija ter v Pevmi pri Gorici 28. junija. Oktobra je izšla posebna publikacija ob 30-letnici krvodajalske organizacije (ADVS) na Goriškem, decembra pa je prav tako posebna brošura počastila 65-letnico ustanove za ljudske hiše na Goriškem (IACP). Razprava o zgodovini goriške predilne industrije SAFOG (*Quale storia* št. 2, 1988) je bila prikazana na posebni prireditvi v dvorani goriške pokrajinske uprave (2. 3.). Pokrajinska uprava je sodelovala tudi pri predstavitvi fotomonografije o občini Nova Gorica (Gorica, Kulturni dom) 13. aprila 1989; knjiga je izšla v štirih jezikih, predstavitev je bila namenjena v prvi vrsti italijanski verziji. Ob tej priložnosti je goriški župan Antonio Scarno napovedal izid zbornika, s katerim bi obe občini (Gorica in Nova Gorica) počastili bližajočo se tisočletnico prve omembe Gorice v zgodovinskih virih (1001). Tudi knjiga *Gorizia in posa* je namenjena v prvi vrsti fotografskemu upodabljanju Gorice skozi desetletja, ki so sledila iznajdbi fotografije; knjigo so predstavili v Gorici 22. novembra 1989 (to nalogo sta opravila prof. G. Cervani in G. P. Gri). 26. novembra so z rednim letnim kongresom (66. po vrstnem redu) v Gorici počastili sedemdesetletnico furlanskega filološkega društva (*Società Filologica Friulana*), dogodek je počastilo še nekaj prireditev v Gorici in na furlanskem podeželju. Ob jubileju in ob goriškem kongresu je društvo izdalo posebno zborniško publikacijo *Friul di soreli jevât*.

Na posebnem mestu je omeniti simpozij *Prisotnost in vloga Slovencev v razvoju Goriške* (Gorica, 11. in 12. maj 1989), pripravila ga je Konzulta za vprašanja mestne etnične

manjšine, goriška občina ob strokovnem sodelovanju goriške podružnice Slovenskega raziskovalnega inštituta (SLORI) in goriškega mednarodnega socialnega inštituta (ISIG). Na simpoziju so sodelovali slovenski in italijanski predavatelji, obravnavana tematika je bila razpeta med zgodovino in sedanjostjo. Izrazito zgodovinske teme so prikazali Branko Marušič, Marko Waltritsch, Pavle Merku, Lojzka Bratuž, Milica Kacin-Wohinz in Miran Komac.

V raziskovanje preteklosti so bili vključeni tudi nekateri manjši kraji na Goriškem. V Krminu so pripravili diskusijo o problemu novembra 1918, o koncu prve svetovne vojne. Pri prireditvi so sodelovali Pier Luigi Bertinaria, Walther Schaumann in Mario Silvestri; istočasno so predstavili zbornik *Ottobre 1917*, v katerem je zbrano gradivo iz diskusije o kobarški bitki, Krmin, 4. december 1987). V Krminu so 23. decembra prikazali knjigo o rojaku Luigiju Visintinu, znanem italijanskem zemljepiscu in kartografu. Revija *Il Territorio*, ki izhaja v Ronkah je svojo 25. in 26. številko namenilo Istri (na podoben način je dvojno številko 16-17/1986 namenila slovenski manjšini v Italiji). Obe številki obsegata preko 600 strani, napisalo jih je lepo število avtorjev. Ob tem je omeniti še eno izdajo o istrskih problemih, gre za objavo gradiva z okrogle mize (Trst, november 1987), ki je pri tržaškem krožku »Istria« izšla pod naslovom *Popoli e cultura in Istria: interazioni e scambi*.

30. novembra se je začel v Zagraju (Sagrado) ob Soči (južno od Gorice) ciklus predavanj, posvečen reki Soči: program predavanj, ki naj bi se odvijala tudi v začetku leta 1990, je najavil udeležbo tudi slovenskih poznavalcev. V začetku maja 1989 je Giancarlo Bertuzzi predaval v Foglianu o dejavnosti skupine Montes, ki je odigrala pomembno vlogo v furlanskem odporiškem gibanju. 27. oktobra pa so v Šmartinu (S. Martino del Carso) prikazali delo Daria Mattiussija S. Martino del Carso: storia, societa e ambiente. Poslušalce je v predstavitev uvedel Giancarlo Bertuzzi, govorec o majhnih skupnostih v velikih zgodovinskih dogodkih ter o deželah in ljudeh v prvi svetovni vojni.

Poročilo o dogajanjih v Vidmu in drugih furlanskih krajih je – kot omenjeno – nepopolno. Iz dejavnosti furlanskega inštituta za zgodovino odporišstva je potreba omeniti vsaj seminar *Regime fascista e fascismo locale nelle regioni dell'Italia nordorientale*. Temi della storiografia e ipotesi di ricerca, 12. in 13. maja v Vidmu. Prispevke slovenske in jugoslovanske historiografije pri obravnavi Julijske krajine med obema vojnama sta podala Milica Kacin-Wohinz in Branko Marušič. Isti inštitut je bil tudi soorganizator predstavitve knjig *La Resistenza in Friuli 1943–1945* av-

torja Giampaola Galla (Videm, 13. maj 1989) in obsežnega zbornika o tržaški Rižarni San Sabba. Istruttoria e processo per il lager della Risiera (Videm, 19. maj 1989). V Pordenonu je Istituto regionale di studi europei del Friuli Venezia Giulia priredil med 3. marcem in 6. aprilom 1989 seminar *Alle origini della democrazia*, na katerem so predavatelji zgodovinske teme (predvsem v spominu na francosko revolucijo) prenašali v sodobno družbo. V Bellunu pa je bil med 25. in 27. majem 1989 tridnevni seminar o goratih predelih Veneta v novejši zgodovini. Manjšine in njih jeziki so bili predmet posebne okrogle mize v Vidmu (18.2.) in mednarodnega simpozija prav tako v Vidmu, septembra meseca.

Konec leta je bil v Passarianu in v Vidmu predstavljen preko 500 strani obsegajoč turistični vodnik po deželi Furlanija – Julijska krajina; izdala ga je založba De Agostini iz Novare, napisal pa Giuseppe Bergamini. V Ogleju je bil 20. aprila simpozij o projektu študija furlanske zgodovine od časa oglejskega patriarhata dalje.

Svojestven delež je prispevala tudi slovenska manjšina. Vključena je bila seveda v dogajanja večinskega naroda, hodila pa je tudi po lastnih poteh. Slovenci na Tržaškem, Goriškem in v Benečiji so izdali nekaj knjig, počastili so pomembnejše jubileje ter pripravili okrogle mize in predavanja posvečena preteklosti.

Predstavitev prevoda zgodovine Langobardov Pavla Diakona s komentarjem akademika Boga Grafenauerja v Trstu (Društvo slovenskih izobražencev) 13. februarja 1989 se ni mogla izogniti polemičnim besedam uperjenih do piscev, ki v Venetih spoznavajo prednike Slovencev. Prav ti pisci (Matej Bor, Jožko Šavli in Ivan Tomažič) so svojo skupno knjigo o Venetih predstavili v Gorici 9. novembra 1989. Pri razstavi *Trouver Trieste*, ki jo je tržaško mesto prikazalo v Parizu, so bili tržaški Slovenci skorajda prezrti in v zadnjem trenutku so uspeli pripraviti nekaj diskusijskih večerov; odvijali so se v Pompidoujevem centru. Takrat prikazane referate je tržaška Narodna in študijska knjižnica objavila v trojezičnem (italijanščina, slovenščina in francoščina) zborniku *Slovenski glas*. Predstavili so ga 23. februarja v Trstu, pa tudi v Ljubljani (14.3.). Zbornik prinaša prispevke devetih avtorjev. 20. aprila so v Špetru Slovenov predstavili knjigo *Per un pugno di terra* slava avtorja Pavla Petričiča (Petriciga). Knjiga obravnava dogodke med drugo svetovno vojno in po njej v Beneški Sloveniji. V drugi polovici leta pa je izšlo še nekaj pomembnih del. Ob stoletnici posojilnice v Nabrežini so 22. oktobra predstavili knjigo Marka Waltritscha *Posojilnice na nabrežinskem Krasu*. O knjigi so nato govorili na posebni prireditvi v Nabrežini 10. novembra, spremljala jo je tudi razstava

o hranilnicah in posojilnicah na nabrežinskem Krasu. Nabrežina pa je dobila še eno krajevno publikacijo in sicer monografijo Nabrežinski kamnolomi, ki so jo napisali Aleš Brečelj, Zvonko Legiša in Ivan Vogrič.⁷ Izšli sta še dve knjigi o slovenskem bančništvu na Tržaškem. Ob otvoritvi svojih poslovnih prostorov je obširen dvojezični zbornik (ni povsem zgodovinski) izdala hranilnica in posojilnica na Opčinah, svojo tridesetletnico pa je z objavo knjige Milana Pahorja Slovensko denarništvo v Trstu, Denarne zadruge, hranilnice, posojilnice in banka v Trstu 1880–1918, izdala Tržaška kreditna banka (predstavitve 15. decembra). Septembra je dom »Jakoba Ukmarja« v Škednju predstavil tri svoje izdaje: mapo fotografij iz Škedenjskega etnografskega muzeja, drugo izdajo Dušana Jakomina knjige Škedenjska krušarica ter ponatis znane knjige Jakoba Sokliča Istra kliče... (knjiga je prvič izšla leta 1928). Ukmarjev dom v Škednju pa je izdal in nato 3. decembra predstavil dvojezično knjigo Dušana Jakomina *La chiesa di Servola – Cerkev v Škednju*. Pisec knjige je 19. decembra prejel posebno priznanje skupnosti muzejev Slovenije. Decembra so bile predstavljene tudi koledarske knjige Založništvo tržaškega tiska in Goriške Mohorjeve družbe, med knjigami zadnje je omeniti predvsem 15. snopič Primorskega slovenskega biografskega leksikona. 7. novembra je bilo v Trstu predstavljeno delo Pavla Strajna *La comunità sommersa. Gli sloveni dalla A alla Z*. Med ostalimi knjižnimi izdajami je potreba še omeniti dopolnjeni ponatis brošure Bazovica v boju, *Liber memorialis slovenske klasične gimnazije v Trstu* (1948–1988), Vilija Prinčiča 25 let, 1963–1988, Športno združenje Dom, Karla Šiškoviča Znanstveno razmerje do vprašanja narodnosti, publikacijo gradiva o študijskih dnevnikih Draga 1988, Maria Gariupa knjige *I parroci di Ugovizza. 500 anni di vita paesana*, brošuro ob desetletnici društva »Jože Rapotec« v Prebenegu in zbornik ob 30 letnici Slovenske katoliške prosvete.

Nekateri jubileji so pobudili spominske prireditve, tako počastitev duhovnika Ivana Tula ob 30-letnici smrti (Mačkolje, 22. januarja s predavanjem Toneta Požarja). V Komnu so 18. marca primorski katoliški izobraženci pripravili simpozij o življenju in delu tržaškega rojaka, duhovnika in javnega delavca Virgila Ščeka. Referate so pripravili Peter Stres, Marko Tavčar, Tone Požar in Adrijan Pahor (objavljeni so v št. 46-7 revije 2000). Simpozij je počastil stoto obletnico Ščekovega rojstva. V tržaškem Kulturnem domu so konec novembra počastili 120-letnico pojava slovenskega športa v Trstu. Ob 275-letnici usmrčitve tolminskih puntarjev je bila v Gorici 23. novembra krstna izvedba opere Tolminski puntarji Ubalda Vrabca. Prireditve je spremljala zgodovinska razstava poleg tega pa je skupina

Goričanov italijanske in slovenske narodnosti naslovlila občinski in pokrajinski upravi prošnjo, da bi na goriškem Travniku postavili usmrčenim kmečkim voditeljem posebno spominsko znamenje. Slovenski raziskovalni inštitut je v sodelovanju z Narodno in študijsko knjižnico iz Trsta pripravil mladinski raziskovalni tabor v Reziji (21.8. do 2.9.). Na Bukovju pri Števerjanu pa so 22. novembra predstavili zbornik gradiva z raziskovalnega tabora, ki se je odvijal v Števerjanu in soseščini poleti leta 1988. Vznemirljiva tematika o kraških jamah – fojbah je na razpravo, ki sta jo na Opčinah 12. septembra vodila Jože Pirjevec in Stojan Spetič privabila veliko poslušalcev. Samo Pahor pa je na Padričah, (junij 1989), govoril o priimku Grgič, v tem kraju je namreč pogost.

Za konec bi omenili še nekaj dogodkov, ki se na obravnavane probleme bolj posredno vežejo. Najprej je omeniti Mahničev simpozij v Rimu, v organizaciji slovenske teološke akademije, od 11. do 16. septembra. Preko 20 predavateljev je z različnih izhodišč razglabljalo o osebnosti dr. Antona Mahniča. Med slovensko manjšino v Italiji je veliko odobravanja doživel šolski učbenik o literaturi v deželi Furlanija – Julijska krajina Pietra Sarzana; učbenik je namreč pošteno upošteval tudi delež slovenskih ustvarjalcev. Novembra meseca je umrl odvetnik Cesare Pagnini (1899), ki je bil sicer tržaški župan za časa nemške okupacije, uveljavljal pa se je tudi kot zgodovinar v duhu Tamarovega nacionalističnega zgodovinopisja. Fran Juriševič (1907–1989), ki je nazadnje živel v Kopru, je zapustil za sabo deli o zgodovini poštnega prometa na Primorskem ter o partizanskem gospodarstvu med NOB na Primorskem. Arhitekt Valentin Simoniti (1918–1989) je kot eden redkih beneškoslovenskih izobražencev v svojih publicističnih nastopih posegal tudi v zgodovinska dogajanja rodni krajev.

Bolj ali manj redno so v letu 1989 izhajale zgodovinske in domoznanske revije. Med knjigami, ki jih v gornjem nismo posebej imenovali, pa velja pozornost nameniti vsaj še naslednjim izdajam: G. Pieri, *Napoleone e il dominio napoleonico nel Friuli (Trieste 1988)*, F. Tassin, Aiello, Crauglio, San Vito al Torre: *popolo e Chiesa 1716–1753* (Udine 1989), M. Michelutti, *La figura e l'opera di Tiziano Tessitori* (Udine 1989) in seveda celi vrsti periodičnih izdaj. Pri tem so domoznanske izdaje iz Gorice in Vidma izhajale bolj redno od onih iz Trsta. Vsaka izmed teh periodik bi seveda zaslužila posebno obravnavo, tako kot tudi mnoge od knjižnih objav, ki jih ta pregled omenja.

Končujemo z ugotovitvijo, da je tudi leto 1989 bilo uspešno. Številne raziskave, objave, predstavitve in simpoziji prečitno kažejo tudi na trdno ekonomsko osnovo, ki je omo-

gočala njih uresničevanje. Dežela Fulanija – Julijska krajina utripa namreč v nenehnem gospodarskem razvoju.

OPOMBE

1. Kronika 37/1989, 139–142. — 2. Več o dejavnosti inštituta poroča Primorski dnevnik (št. 50, 1.3. 1989) v razgovoru z njegovim predsednikom prof.

Fulviom Salimbenijem. — 3. Št. 71, 25.3.1989. — 4. Št. 282, 7.12.1989. — 5. M. Verginella, Tržaška leta pisatelja Giorgia Voghere o zgodovini mesta – brez omembe Slovencev. Primorski dnevnik št. 119, 24.5.1989. — 6. Glej razgovor urednika Primorskega dnevnika (št. 11, 14.1.1989) s prof. Jožetom Pirjevcem ter nagovor slednjega ob predstavitvi zbornika v Ljubljani (Naši razgledi 24.3.1989, str. 181–2). — 7. razgovor z avtorji knjige je objavil Primorski dnevnik (17.10.1989).

ZAPISKI IN GRADIVO

HIŠNA KRONIKA RODBINE PLETERSKI

Prepis te hišne kronike je uredništvu našega časopisa pred dvema letoma posredovala gospa Nada Pleterski iz Kopra, sestra prof. dr. Janka Pleterskega. Menila je, da bi bil dokument, ki ga v njihovi družini čuvajo kot nekakšno relikvijo, iz različnih vzrokov primeren za objavo. Z njenim mnenjem se popolnoma strinjamo: kronika je imenitno, enkratno pričevanje o vsakdanjem življenju kmečke družine v času od leta 1866 do 1936, o rodu, ki je umno gospodaril na svoji domačiji. V njej je polno dragocenih podatkov, ki bodo zanimali zgodovinarja in etnologa: o vremenu in od njega odvisnem pridelku, o cenah, o trgovskih povezavah med mestom in vasjo, o hišni opreми, o delovnih strojih, ki so se v začetku stoletja začeli pojavljati na kmetijah in končno, o običajih v družinski in vaši skupnosti.

Uredništvo

Ta popis je storjen po lastnemu znanju in po pisмениh dokazih v letu 1901

Davorin Pleterski

1866
Hišna Kronika
št. 32.
Rodovina Pleterski
na Zdolah
začenši z letom 1866
tega imena posestnika
Pleterski.

1866

Tega leta je kupil Jožef Pleterski to posestvo na dražbi (licitaciji) dne 5. Mārcija 1866, za 2.568 fl.

Rojstna hiša tega Jožefa Pleterski je na Zdolah h. števil.: 50. potem je bil hlapec in mlinar pri Juriju Bogovič v Raunah št. 1,5 let; potem začasni kmet oženjen z Lucijo Ban v Raunah št. 3 od leta 1852 do leta 1869, do tega se je v Raunah stanovalo.

Tega leta se je tudi tukajšna kolarnica, prvo postavila kaj ti staro stanovanje je bilo ži prejšnjemu posestniku, razen leseniga vinski-ga hrama pri vinogradu zraven farne cerkve, vse pogorelo. in to leta 1865.

1867

To leto se je tukajšna goveja štala (hlev) zraven kleti zgorej pod, shramba za zernje in parna za slama postavilo zidar je bil neki italjan Pleter. tesar pa Janez Planinc Baune (Betlehemski).

To leto se je kupil travnik in hosta v starih travnikih od Jakob Zupančič. cena 700 fl.

1868

To leto se je delala priprava za zidanje sedajne hiše št. 32. les za rušt bil je večinoma na grajšinskem, v Močniku kuplen.

Kamen je lomil Anton in Janez Bračun iz Ravn št. 6 na Ošič ovim posestvu št. 31 Zdole, sedaj Sobatovo.

1869

To leto je bila selitva naša iz Ravn na Zdole in sicer v hišo Marka Rogl št. 33 zraven farovža, ki je sedaj šolski vert, potem se je sedajna hiša začela zidati in je bila ži to leto tulko za rabo da je bila že iz Rogelnove hiše v to novo 9. tga Novembra selitev.

Zidar mojster je bil Vincenc Gerlati rodod Lah in je dobil za to 330 fl. Tesar je bil pa Jan Planinc (Betlehemski). Mizar (tišler) Jože Ban kmet v Raunah, kovač pa Matija Kožer v Pleterjih, za te se ne ve kulko so dobili plače. opeka za streha se je porabilo 10.000 kosov, in je 1.000 opek koštalo 14 fl. in to pri J. Faleskini v Brežicah.

1871

To leto se je kupila njiva v Prelogi od Marka Roglna za 200 fl v obsegu 1117 □ klf.

1872

Tega leta so štenge (stopnice) pri hiši postavljene, in so (isekane) narejene iz kamna na Pijavškim, za 40 fl za Savojo

1874

To leto se je po dogovoru č. g. Janeza Pajek

tukajšnji vodnjak pri hiši skopal; dolgosti 13 klaft ali 25 metrov spogodbo; da ima vsaki župnik in tukajšnji posestnik enake pravice do tega vodnjaka, drugi vaščani pa ne. Kopal ga je neki poljanc iz Brežke fare zis vsem je koštalo 411 fl.

zgorej je dva sežja zemlje ilovica, potem dva sežnja peska, potem pa terdi lapor, da so ga delavci morali z sikiro sekati, torej tega je 9. klafro z isekaniga.

1875

To leto je vinograd za cerkvijo prav veliko zemlje od kopanja za zidanje tukajšne farne cerkve, dobil, in ni bilo tudi nič za njo doplačati, kir je tu pri cerkvi pokopališče bilo tudi več malih koščič zraven prišlo.

Opomniti je; da je to leto, neka dolga miza, s tukajšne hiše, za oltar, v mertvašnici se rabila ino je še sedaj v tej hiši shranjena. Mašovali so na tej mizi od 8. miga Junija pa do 21. Novembra t.l. domači g. župnik Janez Pajek 21. Novembra pa o priliki posvečevanja farne cerkve pa razni drugi duhovni kakor: č.g. Franc Mikuš dekan v Brežicah g. Ramor župnik v Pišecah in neki dvorni škofov kapelan iz Maribora.

O tej priliki so v tej hiši na juterni strani tudi prenočevali g: dekan Mikuš in župnik Ramor

To krat o priliki posvečevanja nove cerkve je kupil Jože Pleterski posestnik te hiše in cerkveni ključar sv: Jurija prav lepi mašni plajš v Ljublani za 110 fl.

1876

To leto je bil vinograd od Janeza Kozole v Pleterjih za 700 fl. kuplen v obsegu 1128 □ klf

1880

Lipa, pred hišo (kletjo) to leto zasajena.

1881

Tega leta je bila poroka oziroma svatovšina dne 7. februarja Martina Pleterskega z Jožefo, rojeno Bogovič hči posestnika mlinarja Jurja Bogovič v Raunah štv: 1, poročal je č.g. Janez Pajek tukajšnji župnik.

Otej priliki je tudi ta skoraj nova hiša blagoslovljena in to dne 9. Februarja: bila

1882

To leto se je rodil otrok Janez dnes 16. April.

1883

Kozovz, na travniku postavljen, in je od An-

ton Koritnik v Stari vasi, za 110 fl. kuplen, in od Janez Moškon tesar na Zdolah, postavljen za to delo 20 fl je dobil.

1884

To leto sta rojena dvojčiča otroka Valburga in Jože dne 25. februarja.

in drugi merlič v tej hiši je Valburga, zgoraj imenovana dne 4. Julija vmerla

1885 J.P. rojen 1820

Tega leta vmerje prvi posestnik tega imena Pleterski Jožef dne: 5. Majnika. Ker je bil na tem pogrebu tudi č.g. Jur Martinko. župnik Sromlski tretji merlič

To leto je prišla nesreča čez to hišo, mladi ljudje od obilnega vina pijani so po dnevi in ponoči po vasi razgrajali in skamenjem okna na hiši pobijali, č: ravno od c: k: okr: sodnije kaznovani se je neki Martin Ban, vojak na odpuštu zopet hotel maševati in je posestnika tega hiše Mart: Pleterski meseca Septembra ponoči ob 11 uri pri vinogradu za cerkvijo napal, nakar se mu napadeni posestnik z roke isterga in vide v hišo po svoj Revolver in dva streva za omenjenom stori, da ga v glavo zadene da v 8 mih dneh v merje potem je posestnik za to dne 23. Grudna t: l: (1885) pri okrožni sodnji v Celji, 6 mesečni zapor v kazni dobil; kir je naslednje leto (1886) meseca Aprila tudi nastopil.

To leto (1885) se je na šancih, hrib, kir je sedaj njiva in vinograd; hosta skopala, in prepadi poravnali, to zdelal je Juri Knez za 120. fl in derva s tega prostora sam imel.

To leto se je vino po 4. fl staro vedro prodalo.

To leto je prvi kotel za žganje delati, v Zougrebu za 14. kuplen.

1886. dobro leto

To leto je bilo prav vinorodno leto da posodve za vino je zmanjkalo; bilo je domačiga vina 185. starih vedrov.

To leto se je seno, zavoljo slabiga vremena, po Petrovim kosilo.

Martin, rojen 27 februar

1887

Smreke so to leto od ces: kr: drevesnice v Celju kupljene in v starih travnikih, in šancih sajene.

dva kostanjeva dreva pri hiši to leto posajena, in v Gradu Rajhenburga, od grofa, dobljena

1888

Ovo leto se je klet zavino pri hiši postavila

zgorej pa shramba za žito, streho zgorej pa iz plehom krita in samo ta je 112. fl 50. kr košta-
la zidar je bil Janez Bračun na Zdolah.

To leto je stari kram od vinograd pri cerkvi podren, in prostor zagroban s tersljem, preša za mošt pa domov zraven kleti pri hlevu postavljena, ki ima kamen letnica 1693.

To leto je bilo hišnega dohotka 830.fl stroška pa 705

Franc rojen 19. feb: + 1. oktober. četrtri merlič

1889

Alojz rojen 16 Junij.

Peti merlič tukaj Jože mlajši 15. Avgust 5 let star

1890

Drevesa, mlada jabolka sajena na šancih, za potam na Raune kuplena od Veršec-a na Bizelskim a: 35. kr vkupi 14. fl

1891

To leto je hlev za živino na jutranjo stran podalšan, in s prejšno štalo zravnano.

Mihael rojen 29. Junija

1893

To leto se je postavila nova kovačnica s hišo za kovača pri cesti, konc domače ograje zidar je bil neki J. Pemič iz Pišec, tesar pa Janez Sajevec in je stalo z is v sim skupaj okoli 400. fl. Novi meh za kovačnico naredil August Gobec organist v Rajhenburgu za 22. fl

prodano leta 1911

1894

To leto se vinograd v Pleterjih na novo z rigola in ameriansko tertje kupleno od Rožmana v Artičah za 6. fl. posadi, rigolanja košta 60. fl

V jeseni kir je sedaj vinograd se je zrigolalo za 25. fl in terte so okoli 30. fl stale kajti bile so že v se cepljene sajene.

1895

To leto so njive pod pokopališčem nad potam in podpotam za 500. fl kuplene. in še na prejš druga za 150. torej ta kos 650. fl

To leto njiva na Jasterniku, in travnik na lopatih pa prodano je za 525. fl v Jasterniku kupec F. Špiler v Lopatih Karl Prešnik.

1896 slabo leto

To leto je otava v starih travnikih v plasteh

zgnila zavoljo vedniga deževja in velike vode strošek celo leto 368. fl

dohotek 277. fl

To leto je 21. Augusta toča vse pobila

da ni bilo pri nas več kot 5. vedro mošta

Ajda pa nič, sadje z dreves, vse stepeno. to leto cepljene terte v Pleterjih, vse uničeno.

1897 slabo leto

To leto so bili vinogradi ino sadno drevje zavoljo toče prejšniga leta slabo, in bolano da je prav malo rodilo.

1898

To leto je pri nas v tej hiši, vspomladi neko soboto zvečer P. Kapucinar (?) Žiga Vagner gvardjan v Kerškim (?) prenočeval, ker župnišče prazno in zaperto bilo.

1899

Tega leta vmerje Lucija Pleterski rojena Kos, župnije Koprivnica leta 1821 vmerla 24. März, bilo v petek in je ta šesti merlič tukaj ter dne 26. Märza na cvetno nedeljo bil slovesen pogreb ob 10^h sprevoz od hiše št. 32 v cerkev in potem na pokopališče

»Opomba« Za časa ko je bil mrlič že doma in na dan pogreba bil je velik sneg čes eden meter visoko.

1900

je korito pri vodi na travniku s cementa na Zidanem mostu za 5 fl kupleno.

v teh letih se vino 10. do 15 fl staro vedro prodaje ali; liter 18 do 24 kr

to jesen je bila mokra in skoraj nobeden kmet ni mogel stelje za živino dobiti.

To leto so mlade slive pod pokopališčem, pod voznim potom, v versta zasajena bila in so od Janez Živič-a iz Anža kir je jok v vinogradu imel, kuplene komad 20 krajc bilo.

1901

O novim letu t.j. 1. januar se začne prav huda zima pa ne velkiga snega do 21. Januarja potem nekaj toplih dni. začetek Februarja zopet veliko snega in prav huda zima do 16. stopinj mraza pa do konc 7. merca, da je sadno drevje na rasti od zime pokalo. Tretje v vinogradih je veliko pozebilo Spomlad suha, in prav malo deža ampak 10. Junija pade precej lepi dež potem v godno leto, mesec September je pač grozdje kazil da ga je veliko zgnilo. kajti o mali maši je skorej cele tri tedne neprenehoma dežovalo potem pa lepo vreme da se je ozimina lahko posejala, vinska terta je lepo dozorela.

1902

To leto je bil mesec Maj, ino polovica Junij zmiraj deževno vreme, in zavoljo tega smo pozno ajda sejali, kir s je sterneno le v drugi polovici meseca Julija dozorelo trgateg vinogradih je bila o sv: Lukežu, tukaj na Zdolah pa prav obilo mošta tako da je posodve zmanjkovalo, pri nas je bilo prejšnom preteklo leto vsiga vina okoli 60. starih vedro in sedaj pa okoli 140. vedro

koruza pozna, in slabo zerno, zito čistilni stroj kupljen 6. Oktober na Dunaju za 60. fl od Ig: Heller

jesen topla, pač pa mokra da so kmetje malo stelje za živino dobili ino ozimino prav pozno sejali kar je potem tudi zima čversto do konec leta deržala.

Tabla (podoba) sv: družine kupljene meseca svečana t: l: za 10. fl

1903

Začetkom leta, lepa in topla zima, do 12. Januarja tako, da so lahko steljo v hosti grabili, kulko so hotli, in živino pasli.

vino ima nisko ceno, 4. do 6. fl. staro vedro, ali 8. – 13. kr: liter in še to se težko prodaja.

Verbova drevesa v starih travnikih okoli 50, mesca svečana zasajena.

Toga leta je prvi pri tej hiši (od imena Pleterski) v vojake poterjen in 12. tega Oktobra tudi od doma od ida, kir pri 7. polku Artalarijskimu v Ljubljani služi, oziroma čast: sluga pri g: Majorju, Soppe (?). Will leta 1924 Feldmaršallent: na Dunaju

to leto je tudi nova dervarnica za derva postavljena in z opeko krita in stane z delom, opeka in drugo, brez debeliga lesa 33. fl.

pod; za mlatvo je znad štalaj prestavljen na kleti zraven štale, in štala pa cela z malto ometana

vinski pridelek to jesen prav dobri, pa za polovico manjši kot prejšno leto prodaje se lahko, 14 – 2 = kr. lit:

stroj za žito čistit večji kuplen – III od Heller Dunaj za 78. fl prejšni pa M. Novaku v Šapola za 65. fl prodan. leto je bilo mirmo, ino brez toče. vinska terta prav lepo zrastle, ino dozorela.

1904

to leto je dne 23. Aprila toča prihrula, da je bila zemlja bela kot pozimi, in posebno v vinogradih, kir terje ži lepe mladike imelo je, posebno v Pleterjih, većinoma vse tega oklestilo, da so mnogi tersi vseh mladik goli ostali. pa je še kakor čudeš, se jeseni v vinogradu v Pleterjih nad 30, starih vedrov se nabralo mošta.

Poletje suho, jesen pač zelo deževna, da je veliko grozdja zgnilo, živina v spomladi

prav draga, tako da za 100. fl je zlo mala kravica, par volav lepih pa, 400. fl košta.

sterneno (pšenica ječmen, i.t.d) srednje obrodi, pač pa jabolke dobro, slive pa nič.

vinograd, tu pri cerkvi se to jesen, pod perutam pri sredini na novo z rigola.

1905 slabo leto

takoj onovim letu nastopi precej terda zima, suha z malim snegom, tako da je za živino vode zmanjkovalo in so mnogi svojo živino morali na potoku v Pohanci napajati

Polje ino vinogradi vspomladi obilno obetajo, pa pride strašni vihar dne 3. Julij, da setve na tla podere opeka z is streh veliko pomeče vinograde hudo povije ino polomi kar potem večina vse palež (peronospora) terte posuši in grozdje vse odpade.

da je to leto komaj 30. starih vedro iz mošta nabralo. Jesen od 15/9 silno deževna, da mnogi niso mogli nič orati ne sejati tudi ne steljo dobiti, ta deževni čas je terpel še eden teden v Grudna mesca, potem pač lepo in toplo, da smo dan bred Božičem, živino pasti videli.

Korenje, smo zavoljo deževja in snega, šele v Adventu, z njiv domu spravljali zgodnji sneg je pač jeseni na zelenje prišel in s tem veliko hoste, in sadniga drevja polomil.

Račun za celo leto je: stroški 593. fl
dohotki 940. fl

1906 slabo leto

Dne 11. Februarja se je tukaj veršila veselica, v spomin petindvajsetletni Jubilej (srebrna poroka) Martin-a in Jožefe Pleterski roj: Bogovič, pri tej veselici so bili sledeči: otroci; Janez, kir je pri vojakihi tisti čas bil; namreč: pri Artalarijskem regimentu štv. 7 v Ljubljani, oziroma ofic: pri Majorju Wilh: Soppe-ju drugi; Martin, terg: pomoč: pri g. I. Bahčič v Cerkljah tretji in četerti Alojzi in Miha pa ta čas doma. Ivan Habinc Videm, Janez Bogovič Videm (Sremič) Fran Ivačić z ženo, in Anton Badej z ženo, Mali Kamen, Uršula Urek, Janez in Ana Lajovec Zdole, Jožef in Maria Bogovič Raune, ti so bili tudi pred 25. leti tudi svatje, potem pa zmed sosedov pa Janez in Jožefa Černoga, rojena Skerbec in še Uršula in Janez Ivačić od rojstne hiše Bogovič. Na ta spomin je bila fotografija od I: Pajek tukašni-ga župnika ki se v tej hiši nahaja, povečana (in to delo stane okoli 20. kron) kir je ta župnik ova dva jubilarja pred 25. leti poročal.

veliko toče je bilo dne 30. Maja, pa kljub temu so se vinogradi prav lepo obrastli in lepiga grozdja nastavili, dokler ni zopet dne 4 (??) Augusta toča skoraj, popolnoma uničila in to posebno: Za dole, Pleterje, ino spodne Raune; da so se pote, vsi vinogradi z grozdem vred; skorej posušili. na njivah pa toča ni veliko škodovala.

jesen lepa, ino topla do Adventa, pač pa o Božiču veliko snega

dne 24. Grudna se je postavil na Šanscih nov križ, in sicer ob potu na Raune Kostanjih, v hvaležni spomin na 40letno bivanje na tukajšnim posestvu to ime, in na 25 letni jubilej sreberne poroke (leta 1881) Mart: in Jozefe Pleterski. in dne 30. Grudna v nedeljo po popoldanskemu cerkvenimu opraviču po čg: Alojz Soba tukašnemu župniku, v pričo mnogoštevilnega ljudstva slovesno blagoslovljen zadni dan tega leta je bila zima 16. stopinj.

cena lepo rejenim mladim svinjam za mesarja prodalo se je to leto 60. do 65, krajcarjev eden kilg: kar se do sedaj še nikoli ni tako visoko prodajalo.

1907

Sneg od 8. Decembra pret: leta zapadli leži do: 30. März še lahko ga dobiti. bilo ga je po nekod po 1 1/2 visok, kje ga je silni vihar 1. Januarja vkup na nanosil.

in huda zima je bila dne 22. Jan: 19. in 23. Jan: pa celo 20 stopinj.

11. Februarja je bila ohcet v tej hiši ali poroka tukajšne dekle Maria Godler, ki je blizo 5. let tukaj kot dekla služila znekim Franc Bahč viničar Ivanič Klošter, na Hervaškim.

jesenska setva so še vklup temu da je celo zimo bilo pod snegom še koje dobro obrodilo bolje slabo koruza kje je na sončni legi je zaradi suše, se večina posušila začela se je pa suho leto od mesca Maja pa do Oktobra.

otave prav malo.

Vinogradi so izverstno kaplico dali, toda na Zdolah malo, to pa zaradi toče pretekliga leta. Celo leto je bilo mirno brez toče, in viharjev

Jesen lepa in topla, oranje na njivah lahko, in smo vsi lahko setve posejali da je prav lepo in močno zrastle, tako da bi se lahko ži v jeseni po njivah pšenica kosila.

Na kolarnici po spodnji strani se mesto slamnate strehe, z opeko pokrije.

drevesa na spašniku (jabolke) (pri Knezu) od c: k: kmetijske družbe kupljene se to jesen ena polovica; zasadijo. 30. kom:

vino se prodaja 17 do 21. kr. liter.

vina (mošta) od stare terte je to leto še okoli 6. hektl:

1908, prav dobro leto

Od c: kr: kmet: družbe brez plačno dana kanada

Drevesa, na spašniku to spomlad (jabolka) (30 komadov) posajena; spomlad in leto, večina suho, žetva zgodna in prav lepa, ino obilo zernja začetek žetve 4. (?) Julij 15. Julij že mlatva gotova. ajda lepa, konec meseca Julij smo ži grozdje zobali

sadja, posebno slive so obilo obrodile, prodale so se (stari vagon) okoli 3 krone zdrevesa

obrane, slivovke to leto tudi dosti.

Trgatev v vinogradu ži 10. September dve leti stara telica, 15. Sept: prodana za 145. fl. kupil je gosp Creptani(?) Pietro iz Oleggio Piermonte Italia.

Mošta to jesen prav obilo, tako da je vsakemu posodbe mankalo, in so mnogi še pozimi vino v kadeh imeli.

Tukaj smo 150 starih vedrov mošta imeli.

prodaja vina je cena do Božiča od 10, do 17 krajcarjev liter

jesen skoz in vsa lepa in suha

od Martinoviga pa do noviga leta le malo snega

to leto je malo sena za živino so mnogi od države sena ino slame po znižani ceni (seno 100 kgl. po 4 jrone slama po 2 kroni 100 klg) dobivali

toga leta v mesecu Januar se je začelo prvo žganje iz tropin vinskih žgati (kuhati)

1909, prav dobro leto

Zima je dolgo, do Aprila nas v hišah deržala, in se je malo dela po zimi na zvonaj naredilo, zato je delo v vinogradih večina se še v Majniku (kop) nadaljevalo

pri nas je bila prva kop v vinogradih 21. April gotova. krompir smo sadili 27. Aprila in koruza smo začeli 7. Maja sejati, krompir bil je lepi, pa dober ni bil, bil je voden.

Bolje za vinograde se je to leto po 2 kroni butera, plačevala.

Popravilo vodnjaka (štirna) je stalo za nova streha, pleh in klepar (špangler) I. Sterger s Kerškiga vkup K 96.48.^h katiro je plačano od te hiše, in župniša, vsaki polovica.

vinska cena za staro vino bila je zmiraj slabija, pretekla jesen bil je liter 17. kr. to jesen se je pa ži 14, in tudi 10. kr. prodajalo liter.

Nova (bela) peč, v hišo na večerni strani je postavljena, 2.. Oktober zidar Janez Bračun od tukaj. kupljena pa do T. (?) Mastnak lončar iz Brežic za 8. fl ali 16. K.

letina vsa lepa, in tudi celo leto brez toče in pozebe, leto bolj suho, kot mokro

vinska letina pa tako obila da se nihče tako obilnega branja (tergatve) ne spominja.

pri nas je bilo to jesen okoli 230 starih vedrov mošta kar se 50 let nazaj nihče ne pomni od stare terte t.j: ne cepljene ga je še bilo okoli 20 vedro.

Posodve za mošt je v obče vsakimu zmanjkalo, tako smo veliko starih sodov iz Buda Pešta, in z Ljubljane, nekaj za svoje vino, še več pa za druge občane dobivali, za ceno 3 1/2 do 4. krajcer liter ali 7. do 8. kron. Hektliter in to, za stara posodva

cena moštu je to jesen 10, da naj bolši 13. krajcarjev liter

zima, skorej brez snega do novega leta mehka in večkrat le južno in deževno vreme, o novimletu noči merzle, po dnevu pa sončno in

jasno

sena in otave, zaradi suše prejšnjega leta, je pač tudi malo prirastlo.

1910

Voda v tukajšni štirni (vodnjak) je bilo koncem januarja okoli 10. klt: ali 19. metro; kar še do sedaj ni bilo toliko vode.

15. febr: so bili, eden par volov, doma prodani za 1.062 kron, ali 531. fl v Gorica kar je ta visoka cena, **perva** pri ti hiši Kostanjevo drevje (zernje) v hosti na šancih, proti starim travniku ležeče v mesecu Märca sajeno.

Obdelovanje zemlje to spomlad bilo prav hudo, ker se pozimi ni nič prezebla.

Pervi romarji od te hiše na Tersat, pri Reki, so bili dne 1. Julij 1910 Martin, oče in sin, Mihael, Pleterski to je tan kjer je nekdaž Marijina hišica stala in kir se sedaj v Lavreti (?) na Italijanskem nahaja

Vinogradi večina, po celi Evropi vse popaljeno od bolezni **peronospora** dani nič grozdja na tertji ostalo, **človeška modrost** z zdravilom nič ne more zdravja zderžati.

vino od leta 1909 se spomladi od 8. do 12. kr. liter prodaja, meseca Augusta pa ži po 20. kr. ali 1. hekt po 20. kron. meseca Oktobra ti-stega leta, pa po 24 – 26.

to leto nič tergatve.

15. Oktobra dobi tukajšna farna cerkev 12. križev, znamenja posvetitve pred 35. leti, po škofu Dr. Jakobu Maksimilijanu k. in škof v Mariboru imenovani Apostolski križi so v Ljubljani kupleni pri gosp: Leop: Tratniku.

sena in otave to leto je precej več od drugih let.

Jesen, do Božiča, večina mokra in blatna sploh **letina** to leto je **slaba**, krompirja prav malo, mošta pa nič.

Perva Puška, (Werdl Gver) pri hiši, kupleno na Koroškem ti je stari , od leta 1866.

1911

Ta spomlad smo krompir za sadeš morali, zaradi slabe letine prejšnjega leta v Ljubljani kupovati, in sicer: 100. klg: po 9. kron smo ga pa morali vzeti 500. klg: kar je stalo, brez drugih stroškov vkup 45. kron.

Naj višja cena, za vole pri tej hiši do sedaj je: 30. Juni K: 1.156 za en par volu, prodani

Naj višja cena za vino do sedaj je 28. kr. liter prodano meseca Julij 370 lit Janezu Šoba ali staro vedro po 15. fl 64. kr

poletje prav suho, tako da otava se na mnogih krajih vse posušila je, da ni bilo kaj kositi, ajde prav malo, repe, in korenja tudi, mošta, zaradi prejšnjega leta, ki je bilo vse tertje ožgano tudi malo, pač pa izverstno da se je mošt po 18 – 26. kr. liter to jesen prodajal. Jesen

lepa.

Svinjaki prenovljeni meseca Aprila, v treh dneh podreni ino zopet nazaj gotovi gobe (verganji) suhi, se prodajo to leto po K: 6. kilg:

kovačnica koncu ograje, pri cesti Pustišek, za 880. fl prodana.

sadja, sliv in jabolk obilo, slive zdrevja obrane smo stari vagon po 2. fl, 20 ali 4 krone 40. hl. prodajale, in smo za nje dobili 95. fl pa še je za dom ostalo.

Drugi vojak od te hiše Alojz, pri c:k: domb: polku v Gradcu. nekaj časa je bil tudi v **Pragi** na Češkem.

Ograja nova, pri cesti, narejena mesca Decembra in v štirih dneh (narejena), tesar Janez Sajovec.

Podoba sv: Janeza, kr: kuplena v Zagrebu 9. Decembra za 3. krone.

Jesen sploh **lepa** in prav topla, snega, pa, tukaj nič. ozimine prav lepe in velike da so neki živino po njih pasli, ali pa kosili.

30. grudna se je tukajšna cerkvena koruza na dražbi kupila kir domačiga pridelka je zaradi suše, prav malo bilo, in se je zavaljo tega v 30. letih, drugič morala koruza za dom kupiti. stari vagon po 5. fl. 5 kr.

Mlin za **sadje** kuplen v Gleisdorf pri Gradcu za 126. kron.

1912 slabo vino in kislo

Zima, o novim letu, prav topla, in brez snega, pač pa je prav hudo nastopila o **sladkem Imenu**, t:je:14. pa do 21. Januarja, potem pa zopet toplo vreme.

Februarja in Märca pa prav toplo da se je vsako delo zgodaj opravilo, posebno so vinogradi zgodaj mladike pognali potem pa huda zima dne 11. in 12. Aprila, da je zemlja zmerznila vinogradi večina vse, pozebli.

kar je pa še ostalo, je poleti palež, plesnoba, in jeseni, gniloba vzela, in torej, slaba jesen. koruza v Oktobru tergana, korenstva, repa slabo, pač pa je krompir **posebno dobro** obrodil.

sterneno vse povalano, in s plevelam prepeženo, če ravno spomladi prav lepo kaže, je bil potem slabi pridelek.

Mala klet, in prostor, za stroje pri hiši, to leto pristavljeno.

10. Novembra je bil tukaj na obisku, g: F: , c:k: nad ravnatel pri c:k: poljedelskim Ministrstvu na Dunaju, in njegova gospa Terezija.

v jeseni t:l: je nova ura s kukovico, pri urarju, Knivasser v Brežicah za 13 kron kuplena.

Jesen, in zima topla,

to leto se je moral prvi dohodninski davek K: 18. plačati

1913 vobče dobro leto

Dosedaj najvišja cena za vole, se je dobilo na sejm sv. Blaža na Vidmu, namreč: **640. fl** ali **1.280. kron.**

to leto najtežja svinja zaklana 260. kilg. ali 4. centov 53. funtov

naj višja cena za 1 par volu 15. Marcija **ku-pleni** za 600. fl

(April 2)

13 – 14., sneg in zima da so vinogradi, ži lepo pognali, so potem vse pozebli, bilo je pa kot velik **čudež**, še v jesen precej lepi pridelek okoli 90. starih vedro bilo, kajti spomladi je komaj sredi Maja, zopet zeleno v vinogradih (zaradi pozebe) bilo.

sterneno prav lepo, krompir prav lepi, ko-renstva obilo, koruze tudi, torej dobro leto. leto mokro, jesen pa lepa, celi Okt.

z **domače svinje** dobili to leto **169. fl.**

meseca Januar se oženi domači sin Martin, poročen v Cerklah s Karolino Oberster in je trgovec ravno tam.

proso, ga je bilo, domače sejano **ednajst** sta-rih vagono.

1914

ta zima se je dobilo za domači fažol 27. fl. v Ljubljani, pri oskrbovalnim skladišu za voja-ke. torej: do sedaj; največ v mescu Januarja

spomlad in do sredi leta prav mokra, da se je v vinogradih večina le po enkrat kopalo, **sena** veliko **vina** sredno, **žito** dosti, pač pa po-zno zrelo, **koruza** dosti, krompirja se je to leto 20. m.ck. prodalo a: 10. kron. kar še to visoke cene ni bilo, da se je ta jesen za domači krom-pir **200. K.** dobilo.

huda vojska se je začela, in so od te hiše šli trije: meseca Julija: **Janez**, **Alojzi** in meseca Augusta rekrut **Miha**.

stroj za grozdje mleti kupljen od neke tverdkе na češkim, za ceno K: 50. sem postav-ljen

Voli prodani 5. Decembra za 700. fl ali: 1.400 kron. kupil je Alojz Kodermac, v Gori-ca.

do sedaj, **naj višja cena**

zima, sploh mokra, in deževna

1915 svetovna vojska

ta zima se je fažol, klg: po 30. kr. ali 60 vi-nerjev prodajal in se je dobilo v kup K: 118, kar je do sedaj najvišja cena.

voli v Adventu kupljeni, in so prodani fe-bruarja za 726. fl ali 462 kron. v dveh mesecih 200. fl prežetka.

to zimo se lepo rejene svinje prodajajo klg: po 86. krajc

voli kupljeni na sejmu 15. März za 885 fl, najdražji cena, kar je še kdar bilo.

koruza se prodaja to leto po 8. fl. 1/2 stari vagon.

in pšenica po 12. fl 50 krajc:

kokošja jajca. 5. za 20 (?) krajcerjev, za **ena** krava se je dajalo to leto K: 1.200. kar do se-daj še ni bilo slišati.

време cela košnja prav lepo, da se je lahko seno spravljalo.

jesen pa mokra, da se je prav težko oralo in ozimina sjala

krompir se to jesen po 13. kron metercent prodaja, in se ga je 21.m.c. pri nas prodalo:

junec, pol leta stari, košta 198 fl ali 396. kron.

vino, (novo) stane od kleti 46. – 50. krajcer-jev lit:; v jeseni se mlade svinje prodajajo a: klg: 1. fl 60. kr. ali: K: 320 vin:

špeh. kilg. 8 – 10. kron

pšenica, stari vagon 12. fl koruza, 8.fl 50. k.

Kotli za žganje delati, so vse po c:k: nared-bi, vsim, in tudi tukaj; vzeti, za vojaške potre-be, ravno tako se je moralo tudi zernje; proti plačilu dajati. zaradi tega so mali najemniki veliko pomanjkanje terpeli

srednji voli pa stanejo: **3.000 K.**

zima, celi mesec December topla, da se je lahko razno delo opravljalo, tudi stelje dosti dobilo. sin Mihael pride z vojske odpuščen zavoljo bolezni in ranjen, mesca Augusta domu. bil je v ognju v Galiciji in na Goriškem, zoper Italijo.

nadalna svetovna vojska

1916

v mesecu Januarja, toplo, da se je v vinogra-dih obrezovalo, in vse prekopalo.

krava (mlada telica) 1.1/2 leta stara, je ku-plena od Ivanuš-a doma, za 260. fl ali 250.K.

Dne 5. Marcija smo obhajali petdesetletnica na tem posestvu rodovine Pleterski, izmet so-sedov so bili: č:g: Alojz Šoba tukajšni župnik; duhovnik, ravnatelj (begunc) z Gorice I: Čer-noga, I: Šoba, M:Jevšnig, i.t.d.

dne 12. Märzija plačano za vino **pervo** pri tej hiši, skupaj: 100. fl ali: 2.000. K: od I: Čer-nogata tukaj.

voli, za c:k: vojsko prodani, in odpeljani dne 19. juni prodani sploh, lepi rejeni za ceno K: 2,90 vin. kilog: in veržejo: 1. par, 3.320 kron. kar se še nikoli kaj takiga ni slišalo.

Perva cerkvena procesija z iz šolarjev, dne 30. julij, od križa naše hiše, na Šanscih v na-men, da bi po prošnji otrok ljubi Bog ži dve-letno svetovno vojno, enkrat odvernil.

draginja pri mladih svinjah, je: za 3. prasce 4. mesca stare se je dobilo 25. julij 165. fl. ali 330 kron.

nova streha na Kozolcu narejena od Anto-na Živič, Raune, 31. Julij t:l:

Vino, se to jesen pridelek tega leta takoj o sv: Martinu liter fl 30 kr: pri kletih prodaja, ali K 2.60 hl. liter. kar se je tudi tukaj ta cena prodala dne 9. Nov okoli 22. H lit: v Ljublja-na. Kupec je bil And. Stele iz Šiške.

Vsebinske te knjižice se od verste do verste na

resnici sklicuje, ter ostane čez vse predragi ino preljubljeni oče ino sosed v trajnim spominu.

Zdole 19./5. 1918

Dne 28. Dec t l je umrl posest: hiš štv 32. o 9h30 min predpold g. Martin Pleterski star je bil 63 let in 10. mesecev.

Bolehal je 20. let na srčni napaki. Od leta 1911 predpustom je obolel na Reumatizmu po celem telesu tako močno da bil v postelji do bikošnih praznikov. Okreval je po tej bolezni le toliko da je po palici hodil jako počasi do 29.9.16. na kar ni več zapustil postelje toker ga ni Bog poklical.

Pogreba so se udeležili iz med otrok drugi sin Martin trg. in posest, iz Cerklj in njegova Žena Karolina in četerti sin ker je bil doma kot Inval: Mihael.

1917

Dne 6. Januarja zjutraj pride na poročilo smerti Očeta Mart domov iz Fronte najstarejši sin Ivan.

Tisti večer prej pride tretji sin tudi domov tj Aloiz iz Bovca Fronte.

Mesca Feb: tl je morala Mati Jožefa posest na štv 32. oddati eno telico dve leti stari za Vojaške namene.

Meseca Aprila tl se je zopet mogla oddati ena breja Krava za Vojake.

Seno je bilo to leto slabo za radi hude vročine. Žito tj pšenica, Rrž, ječmen, je precej dobro obrodilo. Repa in Korenje je to leto bilo vrlo dobro (debelo).

Mesca Sept dne 17. se je začelo (pri nas) grozdje trgati. Bilo je mošta 60. Hekt belega in Rudečega jako izvrstna Kaplica bila splošno po Slov deželah

Ta jesen je bilo pri posest 15. Hekt jabolčnika. Za Jabolke se je dobilo 1100 Kr Cena tega bila polovica 50 vin in drugo po 70 vin Klg kupec tega sadja bil g Majer iz Brežic.

1918

Na pusti četrtek mes: Feb je prodala posest Jožefa Pleterski Vino letnika 17. lit 5 Kr (33. Hekt) Kupec je bil Josef Veber gostilničar iz Terbolje I. Vozniki so bili posest: Černoga, Šoba Sresnik (?) in Domači Voli iz vozom.

Dne 9. Nov pride iz Vojne domov najstarejši sin Ivan seboj prinesel 1400 kosov Egib. Cigaretov in 600 kosov Ogorskih Cigaret

1919

Vino prodano to leto 15.II. od letnika 18. lit 4,50 h

Kupec bil Hafner trg. vina Šiška pri Ljubljani. Vina kupil samo belega 18.50 lit Vozniki bili Domači in sosed Iv Černoga

Zaradi pozne spomladi začeli prav kop ko-

pati Dne 6.V. plačalo se je delavcu po 6 Kr Seno se je začelo kositi Dne 23. Junija

Dne 21. Maja t.l. je odšel iz hiše sin Martina ozir brat Ivana k žandarmeriji S.H.S: odpotuje Porig: poveljstvu žandarmarije štv 5. v Ljubljano od tam je bil poslan na postajo orožnikov Medjedje pri Višegradu Bosna ob stari Srbski meji.

Mesca Maja t.l. bil zazidan nov štedilnik (šparhert) v Kuhinji Kuplen v Zagrebu od Artur Schreinner-a zidar Ivan Richlij Stara-Vasi stalo je vse skupaj izgotovljen 2200 Kr

Dne 1. Nov t:l: bila odrejena Mobilizacija od Jugoslovanske Vlade v Belogradu. Poklicani so bili od 1880 – 1890, med tem je bil tudi sedanji posest Ivan ki je odšel dne 7. Nov v Celje k gorskim polku in bil tam 20. dni. Na povelje Entente se je mogla poklicana Armada odpustiti in na dom poslali.

Dne 8. Dec storil prvi Korek (sin Martina – Ivan) radi ženitbo u hišo Petanovo N°8. obč Gorica Župnija Rajhenburg

Na Kvaterno nedeljo šel iz sosedom Ivan Černoga trgovec in posest na Zdolah radi na resenga dogovora u hišo Petanovo na kar se je sklenila zaroka.

Na Štefanov dan prišla Anton in Marija Petan iz svojo hčerko Marijo na pregled posestva in imetja hiš štv 32. na obedu ta dan bil sosed Černoga in Josef Habinc Kostajnik 27.

Dne 27. Dec t.l. narejeno ženitovansko pismo pri c.k. Notarju Ivanšček-u v Brežicah Iz tem dnevom provzel posestvo od Jožefe Pleterski najstarejši sin Ivan za svoto in denarja 18.000 Kron.

Navzoči pri Notarju bila mati Jožefa Plet oče Anton Petan in hčerka zaročenka Marija.

1920

Prvič bila klicana Ivan in Marija Pleterski dne 11.1.2=, dne 25.1. bila izklicana na Zdolah in Rajhenburgu Dne 17.1. odšel Ivan v Trst in nazaj prišel 22. Januarja.

Dne 1 Svečana se je začela popold. priprava za m. naslednji dan. Okoli 3h prišel po želji ženina Ivana gosp Rudolf Presnik sin trgovca in posest na Zdolah Ta imenovani je bil prvi tovariš ženina Ivana Na večer odšel Rudolf iz godcem Fabijančič-em in ženinom v Gorico v hišo gospodične Neveste ozir njenega očeta Ant Petana.

Dne 2. Svečana t.l. je bila poroka v Cerkvi d.sv. Duha ki je podružnica Rajhenburgške župnije. Običajni obred se je izvršil iz sv Mašo ob 10h predpold ki jo je opravil č.g. Kaplan I (J)? Dušič iz Rajhenburga. Ko se je sv opravilo končalo so šli vsi navzoči svatje iz cerkve na zajutrek k gostilničarju gosp Jožef-u Habinc sosedu od nevestinih staršev.

Okolu 5h zvečer je prišla cela svatba od Habinca na Rojstni dom neveste k Petanu. Svatje ki so bili navzoči v hiši gosp Ant Petanovi bili

slediči; gospod Anton Maček veleposest: v Kozjem iz ženo bil kot starašina I in gospa žena teta od neveste.

Gospod Anton Gračner iz ženo veleposest Podgorje pri Zabukovjem. Gosp Anton Kos iz ženo posest u Kostanjeku župnija Zdole Dalje; Gospoda Ivan Černoga iz gospo Josipino roj: Škrebec posest, trgovec in gostilničar na Zdolah kot staršina I od ženina.

Prva tovarišica od neveste bila gospodična Angela Kos in prvi tovariš gosp. Rudolf Presnik sin trgovca in posest na Zdolah. Druga tovarišica gospodična Mizi Maček iz Kozjega iz tovarišem Anton Petanom brat od neveste. Gosp Anton Ašič iz ženo posest. u Velikem dolu, župnija Koprivnica

Dne 3. Svečana ob 7^h zvečer je odšla svatovščina iz hiše Petanove na Zdole.

Mimo grede se je vesela družba iz nevesto in ženinom oglasila pri sosedu Jos: Hobincu gostilničarju na požirek dobre kaplice vina iz leta 1917.

Prišelci na ženinov dom se je svatovščina po večerji spravila počivati.

Drugi dan t.j. 4 Svečana so se stari svatje in Novo došli gostje zbrali do 12^h k zabavi in kosilu. U tej hiši štv 32 so bili slediči gostje: gosp Ivan Černoga iz ženo hčerko in sinom Justina in Rudolfom.¹ Brat ženina gosp Martin Pleterški trgovec in posestnik v Cerkljah ob Krki iz svojo ženo roj: Oberster in sinček Božidar. II Brat ženina takrat Krlj Orožnik iz Medjedje pri Višegradu v Bosni. II Brat ženina ki je bil doma Franz Lauvrinšek iz ženo Marijo roj. Oberster posest v Cerkljah dalj čg župnik zdolski Alois Šoba in sestra Terezija (kuharica) gospa Josipina Presnik posest: in trgovka na Zdolah in sin Rudolf Franz Šoba mesar in posest na Zdolah iz ženo roj: Molan Josipina. Bahč Maks posest Zdole iz ženo Uršulo kot kuharica njena mati Uršula Urek. Blaž Habinc posest v (Kremen) iz svojo ženo Ano roj: Cerjak. gospa Udovica Matilda Krošlj posestnica v Dobovi (roj Škerbec) gospodična Mitzi Maček, Angela Kos, Cicilija Gračner Oče in Mati Anton Petan in Marija in brat neveste Anton Petan. Josef Habinc in hčerko Anica Martin Petan iz ženo Nežko roj Živič posest in krojač v Ravnih. Anton in Terezija Podlesnik iz Zdol Milan Žalec in Jozefa Živič kot slugi za jedilo in pijačo. dalje bil tudi Ivan Bogovič posest v Sremiču župnija Videm

Dne 5. Svečana popoldne so se vsi gostje razšli na svoje domove.

Slika ki se nahaja v hiši Marije in Ivana bila slika Dne 28. III.tl v Zagrebu pri fotografu Merčeuju (?) Preradovičev trg.-u

Seno to leto bilo povolno, žetev tudi.

Krompirja bilo to leto izvanredno veliko prodalo se je tega pridelka čez 2000 Klg Klg 1.40 vin

Slive to leto precej obrodile žganja imeli čes

140 lit prodajalo se je lit 175 Kron

To jesen Vinski pridelek bil okolu 30 Hektl Belega (Vina) Mošta kupil o Martinovem And Stele vinski trg v Šiški pri Ljubljani lit 18. 10.65 lit

Leto 1921

Spomladi je že od januarja bilo prav malo snega O svečnici ga napadlo 5 cntmet a čes par dni izginil Dežja pred pustom nič meseca Märza nič Aprila prav malo kratko celih 5 mesecev jako suho da se je komaj pralo. Prve kope v Vinogradu hudo suho in težko delo.

To leto se je rodila hčerka Marija (Marica)

Poletje suho, žetva precej dobra jesen, zopet suha krompirja, korenja repe jako malo vsled hude suše Ravno tako otave bilo prav malo če ravno so travniki na mokri legi. Reje za svinje sploh malo.

Dne 22. Sep. se je začela trgategv pridelek bil srednji okolu 35. Hekt kaplica še boljši ko leta 1917.

(do svečnice leta 1922. še ni bilo prodano)

Ta jesen tudi brez dežja da smo morali čes dva meseca vodo voziti iz Polance in to vsi Zdolani vozili in nosili čes pol ure daleč.

Dne 23. Oktobra t.l. vjutro začelo snežiti ter snežilo dva dni Na 25. tm. vjutro padel tak sneg (moker) da je veliko sadnega drevja polomilo (listje drevja ni prej vse odletelo)

Stelja nismo to jesen dobili več kakor dva voza vzrok je bil ker listje v gozdu ni prej obletelo

Stelja sploh niso posestniki prav nič dobili pred 23. tim Oktobrom Ta sneg je izginil u enem tednu in potem smo zopet lahko sejali in orali za setev.

Dne 8. Nov zapadel vdručič sneg snežilo 4. dni iz viharjem ednako kakor u Alpah. Čes 3. dni zopet ta sneg iztopil da smo dobili za prvo silo stelje in Drva

Dne 27. Nov t je prvo Advendno nedeljo zopet začelo snežiti 4 dni in noči. ta sneg izginil pred 18. Dec. Na to zopet grabili stelje i.t.d.

Leto 1922

Meseca Jännerja po sv treh Kraljih začelo snežiti in padlo pol metra na kar bilo hudo mrzlo. Ta sneg je izginil in mraz ponekod do Valentinovega. Dalje bilo zelo toplo in suho vreme do 19. Märza Potem začelo deževati do 24. Aprila tako da ni bilo mogoče orati ne krompirja saditi. Mesec Maj in Junij hladno in večkrat dež ki je nadlegoval pri sušenju sena ker ga je bilo zelo malo.

Dne 6. Junija je zadela kap Alojzija Pleterški iz hiše štv 32. bil je orožnik od 21. Maja 1919 na orož. postaji Medjedje pri Višegradu III četa I Bataljon 3. Brig (Sarajevo). Umrli je dne 13. Junija ob 1^h popold u hudih mukah u

Vojaški bolnici IV Paviljon v Sarajevu, pogreb je bil dne 14. Junija ob 3^h popold iz mrtvašnice te bolnišnice. Pogreba se je udeležilo orožništvo iz orož. šole in dva častnika

Vino prodal meseca Aprila Ivanu Robežniku gostil: na Viču pri Ljubljani 26. Hekt 20 lit:a: 27. Kr zneslo 70.640 Kr.

Dne 6. Augusta se je Rabila velika miza (ki se nahaja v hiši) Za prvo Novo sv Mašo u naši Župniji l 1789. katero je daroval č:g: Jožko Presnik iz Zdol štv 27. Sv opravilo ozir. sv Maša bila je zunaj za cerkvijo na jugo zapad. strani na tej že zgoraj imenovani mizi.

Vina se je to leto prodalo 33. Hekt

Jesenska setva bila pozna in sicer po trgatvi tako da je bilo gotovo šele 20. Nov

To leto bilo sploh jako malo fižola zaradi suše u času ki je svetel fižol Sena bilo normalno Otave pa prav nič, le nekateri kmetje ki imajo travnike ob potoku so imeli nekaj otave za vzorc. Sploh bilo to leto srednje dobro.

Meseca Sept: dne 9 odšel od Doma najmlajši sin ozir brat Mihael v Ljubljano v službo in sicer bil sprejet pri dohodarstvenemu Uradu kot mitničar

Vino to leto prodano v (Ljub) Vič Ivanu Robežniku 26. Hekt 22. lit a:27. Kr= 70.640 Kr Točenje bilo 22.4.22

Leto 1923

Dne 1. Julija t.l. bil rojen sinček ki je dobil pri sv Krstu ime Ivan rojen bil 1. Julija bila nedelja med sv mašo 3 četrt na 11^h u cerkvi bilo ?

Vino prodano to leto dne 9.6. Peter Urbanz gostilničar Tržaška cesta štv 9. Ljubljana 16. Hekt 81. lit a: 18. Kr

Snopja (Žita) bilo to leto 110. Kup

Meseca Augusta bila kupljena kopalna bana za 1500 kr od Antonije Stergar roj. Šoba

Leto 1925

Dne 12. feb: rojen otrok krščen na ime Alois (Slavko)

Leto 1927

Meseca Aprila tega leta imenovan od sodišča v Brežicah za cenilca v okraju Brežice. Zaprisega storil na sodišču v Brežicah Dne 16.III. roj otrok krščen na ime Josef

Leto 1929

Dne 16.VI. rojen otrok krščen na ime Rudolf (Rudi)

1930

Dne 18. Feb. 1933 ob 3^h popold. umrla mati posestnica te hiše Jožefa Pleterski Pogreb

se vršil Dne 20. ob 9 uri predpold iz hiše v cerkev k sv maši ter nato na pokopališče pogreb vodil župnik Al. Šoba ob asistenci kaplana Tomazin-a iz Cerkelj in patra gvard iz Brežic Ta dan bilo huda burja iz snegom ter osebni dohod na pogreb zelo oviran, deloma nemogoč sestra rajne Jozefa (došla) zamudila pogreb to je bila Lucija Zidar iz Malegakamna.

Leto 1931

Tole leto dne 13. Junija 1930. umrl Mihael Pleterski mitniški uradnik v Ljubljani Pogreb bil iz mrtvašnice javne bolnice Ljubljana in sicer II Razreda iz dvema duhovnikom in zaprtim vozom na pokop sv Križ. Pogreba se udeležili mnogi službeni kolegi ter 16. oseb prijateljev in znancev Zdolanov

Leto 1933

Dne 18.5. rojen otrok krščen na ime Karolina (Dragica)

Leto 1936

Dne 28. Okt na občinskih volitvah izvoljen iz 95. odstot: za predsednika obč: Zdole ter držal funkcijo do zasedbe Hitlerjeve Nemčije 22. Aprila 1941.

To leto se je rodil sin Anton (Tone)

Rojstni dnevi in leta rod: Pleterski na Zdolah hiš štv 32. prvi posest:

Stari Oče Jože Pleterski roj. 6. III 1820 umrl 6. Mai 1885.

stara Mati Lucija roj: Kos roj: grudna 1821. umrla 28. Märza 1899.

II. posestnik

Martin Pleterski roj 26. II. 1853. umrl 28. 12. 1916

Jozefa Pleterski roj Bogovič rojena 18. III. 1850. v Raune umrla 18. II. 1933. poročena 7. II. 1881 na Zdolah

Prebral dne 6./VII 1904

Zopet videl to knjigo in prebral dne 15./II 1913

Prečital dne 20. 12. 76 S Spoštovanjem do naših Spoštovanih prednikov in dobrih sosedov, Pleterskij in njihov duh še dalje živi med sosedih Pleterski Černoga

sin Janeza Černoga
Dominik Černoga
zastopnik
Dobova

Prebral dne 23./9. 1911 Alois Pleterski

Mihael Pleterski 29. 9. 1912 ob 7. uri zvečer.

RAZSTAVA O JOŽU GAŠPERŠIČU

V oktobru 1989 je bila v Kovaškem muzeju v Kropi razstava o domačinu Jožu Gašperšiču (1896-1964), ki ga poznamo kot zborovodjo, dirigenta, glasbenega pedagoga, skladatelja, organista, igralca, režiserja, muzealca, zgodovinarja, ob vsem tem pa je bil še 21 let ravnatelj (direktor) Žebljarske zadruga (od leta 1939) Plamen. V 50. in 60.-tih letih je J. Gašperšič objavil precej člankov v Kroniki in Loških razgledih, ki so se nanašali na zgodovino železarske industrije in njen razvoj do danes. Ob razstavi je izšel tudi katalog, v katerem je predstavljeno življenje, predvsem pa številne dejavnosti J. Gašperšiča, ki so razvejane na številna, med seboj različna področja – zadruga, glasba in kultura ter muzealstvo in zgodovino.

Na Gašperšičevo življenjsko pot je usodno vplivala poškodba zapestja, saj mu je bila tako pot glasbenika za vedno zaprta (onemogočeno mu je bilo igranje klavirja in violine).

Tako se je leta 1918 vrnil v Kropo in se zaposlil v Žebljarski zadrugi kot uradnik, leta 1924 je prevzel posle prokurista, leta 1926 je postal ravnatelj zadruga, od leta 1953 pa do upokojitve je opravljal delo višjega komercialista.

Njegovo delo je bilo komercialno, administrativno, organizacijsko, skrbel pa je tudi za strokovni pouk v okviru zadruga. Poleg rednega dela je študiral organizacijo sorodnih podjetij doma in v svetu, organizacijo socialnega gospodarstva in zgodovino lokalne železarske industrije.

Ob prevzemu dolžnosti mesta direktorja si je postavil tri pglavitne naloge: vzpostavitev jasnih računov in točnih kalkulacij, uveljavljanje reda in discipline ter smotno porabo časa, denarja in zagotavljanje ter stalno povečevanje trga. Ob tem pa je ves čas skrbel za oživljanje in popularizacijo ljudske kulture. Takoj po vrnitvi v Kropo se je vključil tudi v delo prosvetnega društva. Njegov namen je bil, da poleg zbora, ki je v kraju že deloval, ustanovi še orkester. Stalno je poudarjal, da naj se tudi amaterska kultura goji sistematično, obravnava široko in naj ne bo le priložnostno, nezahtevno in neodgovorno razvedrilo. Ustanovil je orkester Zvezda (komorno-instrumentalni) in zanj napisal številne skladbe. Gašperšičeva lastna glasbena ustvarjalnost je bila ves čas podrejena potrebam društva.

Novo obdobje je nastopilo po drugi svetovni vojni. Začel je delati z zborom in bil v 50.-ih letih glavni organizator, vodja in pedagog v kroparski glasbeni šoli. Ta naj bi vzgojila potrebno število kvalitetnih instrumentalistov za orkester; in res, za simfonični orkester in pihalno godbo je pridobil okoli 50 godbeni-

kov. Načrt dela je bil skrbno pripravljen in je tekel tako dolgo, dokler Gašperšič ni zbolel. S tem je bilo konec rednega dela z zborom in orkestrom in tudi delo v glasbeni šoli je počasi zamrlo.

Po upokojitvi se je Gašperšič posvetil delu v muzeju, katerega eden glavnih pobudnikov za ustanovitev (1952) je bil. V času njegovega dela moramo omeniti dejavnost ob odkritju t.i. slovenske peči (1953), in leta 1955 razstavo Žebelj in vijak, ki je bila pripravljena ob 60. letnici Plamena. Poleti istega leta je pod vodstvom muzeja potekalo raziskovanje rudnih jam na Jelovici. Leta 1956 je Gašperšič na Baševo pobudo napisal brošuro Vigenjc. V knjižici je opisal in predstavil zgodovino vigenjcev, njihova imena, lokacijo, opremo, orodje in njegovo poimenovanje ter običaje, ki so se vezali na življenje in delo v kovačnici. Zanimalo ga je, od kod sama beseda vigenjc in kako daleč sega njegov nastanek. Gašperšič je imel z muzejem precej načrtov. Poudarjal je, da je nastal iz ljudskih vrst in pobud, kar pa naj ne pomeni, da ne more v celoti izvrševati svojega kulturnega in zgodovinskega poslanstva. Zavzemal se je, da bi muzej pridobil čimveč muzealij in predvsem ustrezne prostore za njihovo predstavitev.

Vzporedno z delom v muzeju se je Gašperšič ves čas ukvarjal s krajevno zgodovino, predvsem tehnično. Pri pisanju člankov mu je mnogo pomagalo znanje tujih jezikov, saj je s tem dobil vpogled v precej širši spekter te, pri nas še ne prevedene literature. Gašperšičevo zgodovinoisje sega pravzaprav že v 30. leta, ko je dal predlog, da se začne z izdajanjem tovarniškega glasila Zadrugar, ki naj bi zadrugnike poučilo o tekoči problematiki zadruga (domače in tudi tujih) in jih seznanilo z zgodovino Kroke in železarske obrti. Gašperšič je bil več let glavni urednik glasila in je sam prispeval številne članke, katere je pisal sam ali jih samo prevedel. Zadrugar še danes pomeni pomemben vir za poučevanje, saj v njem sledimo krajevni kroniki in razvoju kraja in zadruga.

25. letnica Gašperšičeve smrti je priložnost, da se ponovno spomnimo njegovega dela in se mu na ta način oddolžimo za vse, kar je Kropi dal.

BIBLIOGRAFIJA J. GAŠPERŠIČA

Loški žebli in žebjarstvo, Loški razgledi, 1957, 35-41. — O oglarstvu na Jelovici, LR, 98-109. — O jelovškem rudarstvu, LR, 1960, 63-75. — V spomin zadnjim rudarjem na Jelovici, LR, 1962, 104-149. — Gorenjsko železarstvo v 14. in 15. stoletju, Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 1959/1, 5-10. — Nastanek in delo Kovaškega muzeja v Kropi, Kronika, 1959/1, 54-55. — O nekdanjem žebjarstvu na bivšem Kranjskem, Kronika, 1960/1, 9-20. — Ferdinandovski rudarski red za fužine pod Jelovico, Kronika, 1960/3,

149-158. — O tehniki in opremi nekdanjih rudarjev na Jelovici, Kronika, (1962/3/1, 9-19. — Rudarsko poklicno znamenje »kladivo in klin«, Kronika, 1962/3, 157-163. — Novo železarjenje v fužinah pod Jelovico v 19. stoletju in njegov konec, Kronika, 1963/1, 12-22. — Iz vigenjca v fužine in tovar-

no, Kronika, 1963/3, 148-166. — Vigenjc — vodnik po zgodovinskih žebljarskih kovačnicah v Kamni Gorici, Kolnici, Kropi in Železnikih, Ljubljana, 1956, 104 str., il.

Alenka Klemenc

Razstava SLOVENCİ V LETU 1789 v Narodnem muzeju

Dvestoletnica velike francoske revolucije je v letu 1989 spodbudila v svetu in tudi pri nas vrsto prireditev. Mednje je sodila tudi razstava Narodnega muzeja Slovenci v letu 1789.

Avtorica razstave Jasna Horvat sem si razstavo zamislila kot odgovor na vprašanje: Kako smo živeli v letu francoske revolucije na Slovenskem?

Muzejska razstava je bila zato grajena kot sporočilo obiskovalcem o času, ki je minil. Pri tem ni šlo le za logočno in estetsko razporeditev muzejskih predmetov, ampak za rekonstrukcijo (ne le ilustracijo) preteklosti z njenimi zakonitostmi in značilnimi znamenji. Predvsem si je razstava prizadevala obuditi življenje v obdobju druge polovice 18. stoletja s tem, da je muzejske predmete postavila v tisti kontekst, iz katerega izhajajo in jim skušala povrniti značilnosti, ki smo jim jih, ko so prišli v muzej, odvzeli. Če smo tako znova ustva-

rili kontekst predmetom in jim dodali potrebna pojasnila, smo obiskovalcem omogočili razumeti naravno okolje predmetov in s tem pripravili razstavo, ki ni le razstava predmetov, ampak razstava idej. Zato lahko rečemo, da so muzejski predmeti poosebljali delo, sanje, različne medsebojne vplive, vsakdanje življenje, gospodarski razvoj, različne posege države, cerkvene razmere itd. – skratka vse, kar je zaznamovalo zgodovino.

Koncept razstave je bil torej kompleksna predstavitev obdobja prosvetljenega absolutizma na Slovenskem s poudarkom na obdobju od sedemdesetih let 18. stoletja do leta 1789. Ob tem pa so bile na njej v celoti in znotraj posameznih tem, kot neke vrste rdeča nit, s posebnimi znaki in barvo izpostavljene tri bistvene značilnosti obdobja. Te so: uveljavljanje razuma oziroma racionalizma (moder znak z narisanim gosjim peresom), reforme

Razstava »Slovenci v letu 1789«

države, ki so posegale takorekoč na vsa področja življenja (rumen znak s portretoma Marije Terezije oziroma Jožefa II.) in prizadevanja za enakopravnost slovenščine oziroma začetki slovenskega narodnega prebujenja (rdeč znak z napisom slovenščina).

Razstava je bila razporejena v štirih razstavnih dvoranah. Posamezne teme so bile označene s posebno barvo podstavkov s teksti in z oznakami na legendah s popisom razstavljenega gradiva (država z rumeno, razum z modro, kmet z rjavo, gospodarstvo z drugim odtenkom rjave, cerkev z vijoličasto, slovensko narodno prebujenje z rdečo itd.). Vsaka dvorana zase je predstavljala zaključeno celoto. Muzejski predmeti, kot osnovna govorica muzejev, dela likovne umetnosti (na razstavi so predstavljala tako umetniško moč in izpovednost posameznih umetnikov kot tudi dokument časa), arhivsko gradivo, knjige, make-te, zemljevidi in pojasnjevalni teksti so skušali opozoriti na tiste značilnosti časa, ki jih bom v nadaljevanju prispevka na kratko povzela.

Ogled razstave je uvajal pogled v delovno sobo razumnika, opremljeno s sočasnimi predmeti, kot opozorilo na racionalizem. Razum naj bi bil namreč, po naukih racionalistov, tista svetloba, ki bo razsvetlila temo v katero je zašlo človeštvo. Montesquiejevi, Voltairovi, Rousseaujevi in Diderotovi spisi so širili v Evropi in seveda tudi pri nas nauke o naravnem pravu, o delitvi oblasti, o novih oblikah vladavine, o svobodi vesti, o verski strpnosti. Zahtevali so, da mora človek vse, kar obstoji na svetu, preveriti z lastnim razumom.

Znanje in sposobnost sta tudi omogočala našim ljudem, slikarjema Lovru Janši in Francu Kavčiču, medaljerju bavarskih volilnih knezov Andreju Šegi, topničarskemu častniku in avtorju logaritmovnika Juriju Vegi, da so se uveljavili v Evropi, izven meja svoje ožje domovine. Znanstvenika evropskega slovesa Giovanni Antonio Scopoli in Balthasar Hacquet sta raziskovala in v svojih številnih delih seznanjala takratni znanstveni svet s posebnostmi slovenskih dežel. Fužinarski podjetnik in mecen, najbogatejši Kranjec Žiga Zois je v svoji zbirki zbral okoli pet tisoč mineralov in njegova zbirka je še danes ena najlepših in v kulturnozgodovinskem smislu najpomembnejših tovrstnih zbirk na svetu. Njegov brat botanik Karel Zois je v svojem herbariju shranil dvatisoč sto primerkov rastlin in zasadil prvi botanični vrt na Slovenskem ob gradu Brdo. Franc Anton Breckerfeld je bil eden izmed tistih kranjskih plemičev, ki so se v celoti zavedali posebnosti kranjske dežele kot slovenske dežele, bili do določene mere tudi ponosni na to in so gojili slovenščino kot kulturno posebnost dežele. Breckerfeld je bil marljiv zbiralec leksikalnega gradiva, po podatkih preprostega ljudstva je zbiral in za-

pisoval slovenska imena rastlin, ptičev in rib, zbiral je slovenske pregovore, domača imena za najrazličnejše stvari, na primer izraze za dele pluga, imena orodij itd.

Prosvetljenske ideje so se odražale tudi v državi. Terezijansko jožefinska doba je bila doba reform, doba novega umerjenja države (to so simbolizirale tudi enotne mere, ki so bile uvedene za celo monarhijo in smo jih razstavili pod portretoma obeh vladarjev). To je bil čas boja med starim in novim. Pogledi Marije Terezije so bili zmernejši, previdnejši, Jožef II. je bil radikalnejši in je sodil le po razumu in suhi logiki. Oba pa sta razmišljala predvsem o tem, kako preurediti državo.

Z reformami so urejali promet (preko slovenskih dežel so potekale glavne prometnice, ki so povezovale glavno mesto države Dunaj z njenim glavnim pristaniščem Trstom), uvajali so denarne reforme (leta 1762 je dunajska mestna banka prvič natisnila bankovce), preurejali so sodstvo (Jožef II. je ukinil torturo, ukinil je smrtno kazen razen ob proglasitvi prekega sode, omejil je pristojnost patrimonialnih sodišč). Z reformo vojske je bilo leta 1770 ukinjeno dotedanje vojaško najemništvo in uvedena rekrutacija in dosmrtna vojaška služba.

Bistvene novosti je država uvedla tudi v upravi. Od dvora neposredno odvisni uradi so prevzeli v svoje roke upravo posameznih dežel, dežele se razdelijo v več okrožij, ki jim načeljujejo okrožni glavarji, ki jih izbira in postavlja država. Novi državni uradi ožijo kompetence zemljiških gospodov. S temi reformami pa nastane državno uradništvo kot nov element v družbi.

Plemstvo je v drugi polovici 18. stoletja predstavljalo nekaj manj kot en odstotek prebivalstva. Zemljiško gospostvo je bilo, od uvedbe zemljiške knjige, posest, vpisana v deželno desko. Lastninska struktura je doživljala bistvene spremembe, država je izvedla reformo davčnega sistema. Ob uvedbi Terezijanskega katastra so bila lastna posestva zemljiških gospodov in njihovi dohodki obdavčeni. Kot najradikalnejša reforma, ki bi položaj plemstva spremenila v položaj rentnika, se je pripravljala davčna in urbarialna regulacija na podlagi Jožefinskega katastra. V veljavo je stopila 1. novembra 1789 in je izzvala najostrejšo nasprotovanje plemstva. (Tako po smrti Jožefa II. leta 1790 je bila preklicana in je za vedno ostala v arhivih.)

Da bi na razstavi predstavili življenje na gradu, smo delno nakazani ambient opremili s predmeti iz vsakdanjega življenja in s tem pokazali bogastvo in okus dobe. Gradivo, ki smo ga odbrali, je ustrezalo po vrsteh in kakovosti predmetom, ki jih navajajo viri (predvsem zapuščinski inventarji) kot opremo plemiških domov ali pa so v muzeje prišli z gradov. Z razstavljenim gradivom smo skušali

pokazati, kako se je oprema povezovala s tradicijo in da so k opremi dodajali le modne novosti in tako zelo redko v celoti spreminjali interijerje.

Druga razstavna dvorana je bila posvečena položaju na vasi, ki se je v obravnavanem obdobju pod vplivom fiziokratizma bistveno spreminjal. Fiziokrati so namreč trdili, da predstavlja podlago državnega bogastva le dohodek od zemlje. Zaradi velikega pomena zemlje smo zemljo tudi razstavili in nanjo razvrstili poljedelsko orodje. (Orodje je sicer bilo iz 19. stoletja, vendar nam sočasne upodobitve iz druge polovice 18. stoletja kažejo, da se oblika in izdelava orodja v tem času nista bistveno spremenili.)

Fiziokratski nauki so bili nedvomno povod za reforme, s katerimi sta želela Marija Terezija in Jožef II. izboljšati položaj podložnikov. Izdanih je bila vrsta patentov, ki so jih uradni krogi, če so želeli, da jih bodo ljudje razumeli in se ravnali po njih, prevajali v slovenščino. Med njimi so zlasti pomembni: patent, ki ureja dedno kmečko posestno pravo (kupno pravo) namesto začasnega (zakupnega) prava, robotni patent, ki na Stajerskem in Koroškem omejuje tlako na tri dni tedensko (skupna letna vsota ne sme prekoračiti 156 dni), na Kranjskem največ po dva dni vprežne in dva dni ročne tlake (letno za posestnika cele kmetije največ 208 dni), patent o odpravi nevoljenstva in patent o davčni in urbarialni regulaciji, ki, kot smo že dejali, ni bila nikoli izvedena.

Na razstavi so bili v vitrini razstavljeni originalni patenti. Da pa bi se obiskovalci lahko seznanili z vsebino patentov, s takratno slovenščino in z načinom pisave, so jim bile na razpolago fotokopije.

Pomembna gospodarska panoga na slovenskem podeželju je bilo čebelarstvo (Peter Pavel Glavar je na primer imel od 300 do 500 čebeljih panjev). Tudi Marija Terezija se je zavzemala za razvoj čebelarstva in je leta 1770 postavila za prvega učitelja čebelarstva, v na novo ustanovljeni čebelarski šoli na Dunaju Antona Janšo.

Spremembe je doživljala tudi oprema kmečke hiše. Predmeti, ki smo jih odbrali za razstavo, omogočajo rekonstrukcijo bogatejše kmečke hiše. Izbor je odraz muzejske politike v 19. stoletju, ko so za muzeje odbirali le lepe predmete in so zanemarjali in odklanjali predmete, ki so bili na naših kmetijah najštevilnejši. Razstavljeni predmeti pa dokazujejo, da so tudi na Slovenskem bile kmetije opremljene s tovrstnimi predmeti iz vsakdanjega življenja.

V tretjo razstavno dvorano nas je uvedla predstavitev delovanja manufakture v Selu pri Ljubljani, ki je opozarjala na to, da so tudi na Slovenskem začeli nastajati večji obrati. Manufaktura, katere lastnik je bil Josip Desselbrunner, je izdelovala sukno za Vojno krajino

(razstavljeni so bili tudi štirje originalni vzorci sukna, ki so se ohranili v Arhivu SR Slovenije).

Za domače gospodarstvo je bilo še vedno, kot že stoletja, najpomembnejše železarstvo. Trgovina s kranjskim in koroškim železom (obseg trgovine je bil na razstavi razviden iz zemljevida, ki smo ga izdelali na podlagi ohranjenih poslovnih korespondence v Arhivu SR Slovenije) in lastništvo peči in fužin sta bila monopolizirana v rokah Michelangela oziroma Žige Zoisa. Ocene njunega premoženja kažejo, da sta bila najbogatejša podjetnika v slovenskih deželah. Izredno pomembno je bilo v tem času žeblljarstvo. Obiskovalci so se lahko seznanili z orodjem in pripomočki, ki so jih žeblljarji uporabljali pri svojem delu, razstavljen je bil sodček in maketa voza, ki sta služila za transport žeblljev. Podatki kažejo, da je bila Kranjska v proizvodnji žeblljev vodilna v monarhiji.

Rudnik živega srebra v Idriji je bil tudi v tem času državni erar. Proizvodnja je naraščala, uvajale so se tehnične novosti in najstarejše slovensko rudarsko mesto Idrija je doživljalo vsestranski razvoj. Po načrtih domačina Jožefa Mraka so v letih 1767 – 1772 na reki zgradili zidane klavže, ki jih je Albert Struna poimenoval »slovenske piramide«.

Stoletna politika Habsburžanov, da katoliško cerkev podrede vplivu in kontroli države, doseže v dobi Jožefa II. svoj vrh. To politiko označujemo z izrazom jožefinizem. Vzporedno s tem se je v okviru katoliške cerkve širil janzenizem, ki je težil za reformo cerkve, prosvetljeno in očiščeno religijo, versko strpnost in je bil proti praznoverju in baročnim pobožnostim. Leta 1781 je Jožef II. razglasil versko toleranco (opora pri tem mu je bil ljubljanski škof Herberstein). Tudi slovenščina je sedaj našla svoje mesto v verskem življenju. Po obdobju protestantizma, ki je dalo Slovincem prve knjige, je prav obdobje druge polovice 18. stoletja tisto, ko je izšla vrsta knjig z versko vsebino: izide nov prevod novega testameta, prevaja se maša, izhajajo cerkvene pesmi, molitveniki, katekizem itd.

Po letu 1782 je bila tudi na Slovenskem ukinjena vrsta samostanov, med njimi najbogatejši in zgodovinsko najpomembnejši, kot so Vetrinj, Studenice, Žiče, Olimje, Stična, Kostanjevica, Bistra, Velesovo. Iz premoženja ukinjenih samostanov se je ustanovil verski fond.

Na novo se je organiziralo šolstvo. Leta 1770 je Marija Terezija s posebno resolucijo proglasila šolo za politicum, to je za stvar državne kompetence. Leta 1774 je izšla splošna šolska uredba, ki je uvedla splošno šolsko obveznost in je imela namen, da se vsi prebivalci monarhije nauče nemškega jezika. Toda nove uredbe so prinesle dobiček tudi slovenščini, ki si je utrla pot v osnovno šolo in natisnjenih je

bila vrsta učbenikov v slovenskem jeziku.

Pogled v meščanski interior, ki so ga dopolnjevale vedute slovenskih mest, je obiskovalce seznanjal z življenjem v naših mestih. Med predmeti, ki so obkrožali meščane, smo želeli zlasti poudariti dvogovor med namiznim posodjem iz kositra in beloprstene keramike. V 18. stoletju se je uveljavil tako imenovani kositer srebrastih oblik. Manj premožno meščanstvo je po zunanjem blišču vedno hotelo tekmovati z bogatejšim. Srebrno posodje je bilo za njih predrago, kositrno pa cenejše in srebru najbolj podobno, zlasti če je bilo očiščeno do polnega sijaja. V drugi polovici 18. stoletja je kositer dobil tekmeča v izdelkih iz beloprstene keramike. Beloprstena keramika je zaradi podobne tehnike oblikovanja, to je vlivanja, posnemala kositrne oblike. Posodje iz beloprstene keramike so izdelovali serijsko in je bilo zato poceni, predvsem pa ni vsebovalo zdravju škodljivih snovi. Zato je beloprstena keramika sčasoma popolnoma izpodrinila kositrno posodje.

V 18. stoletju je na Slovenskem delovalo 37 steklarn. Proti koncu stoletja je steklarstvo po kvaliteti in kvantiteti izdelkov dosegalo lepe uspehe in je svoje izdelke tudi izvažalo v druge dežele monarhije.

Naša mesta so v tem času štela od 600 do 1700 prebivalcev. Večja so bila samo Koper, Izola, Piran (spadala so pod beneško republiko), Idrija (okoli 3600 prebivalcev), Beljak, Maribor (s predmestji 4500 prebivalcev) Gorica in Ljubljana (okoli 10000 prebivalcev). Daleč preko tega se je razvil edinole Trst (z okoli 28000 prebivalci). Mesta so bila predvsem bivališča obrtnikov (v Ljubljani so predstavljali obrtniki z družinskimi člani, pomočniki in vajenci dobro četrtino prebivalcev). Obrtniki so bili še vedno združeni v cehe. Ohranili so celo s cehovskimi redi omejeno število mojstrov v posameznih krajih.

Zaključek teme o uveljavljanju slovenščine, ki smo ji lahko sledili tudi po posameznih temah razstave, pomeni slovensko narodno prebujenje. Slovensko narodno prebujenje se začinja z letom 1768. Tega leta je oče Marko Pohlin iz ljubezni do domovine izdal Krayn-sko gramatiko. Ožbalt Gutsman je v svoji Slovenski slovnici ponosno branil svojo materinščino pred tistimi, ki imajo predsodke zoper njo in se boril za slovenski knjižni jezik za vse Slovence. V pesniškem almanahu Pisanice se je prvič oglasila slovenska posvetna umetna pesem. Devov Belin, operni libreto, je naš prvi znani tekst te vrste.

Višek je slovensko narodno prebujenje doživelo v Zoisovem krogu. Okrog mecena in učenjaka Žige Zoisa so se zbrali izobraženci Blaž Kumerdej, Jurij Japelj (prevedla sta Novi testament), Anton Tomaž Linhart (v Poskusu zgodovine Kranjske in ostalih Južnih Slovanov Avstrije je podal znanstveno utemeljitev

o obsegu in enotnosti slovenskega naroda). Preporoditelji so tako s svojim delom, ki je temeljilo na sodobni prosvetljski miselnosti izgrajevali literarni in kulturni preporod, ki je utrjeval zavest o skupnosti vseh Slovencev.

28. decembra 1789 je bila v stanovskem gledališču v Ljubljani prvič uprizorjena Linhartova Županova Micka in ta dan pomeni rojstni dan slovenskega gledališča. Da bi na ta dogodek obiskovalce še posebej opozorili, smo na začetek in konec razstave uvrstili kostume z uprizoritve gledališkega dela Bratka Krefta Kranjski komedijanti v ljubljanski Drami.

Razstavo zaključuje opozorilo na dogodke v Franciji – izbruh francoske revolucije. Pri tem je bil zlasti poudarjen sprejem Deklaracije o pravicah človeka in državljana, ki jo je francoska narodna skupščina sprejela 26. avgusta 1789. Deklaracija je izrazil primer uresničitve idej o človekovih pravicah, kot so se postopoma oblikovale v obdobju prosvetljenstva. Slovenski prevod deklaracije je bil na voljo tudi obiskovalcem razstave.

V zadnji razstavnici dvorani smo razstavili stenske tapete z gradu Jablje, Zoisov invalidski voziček (najstarejši znani po Zoisovih načrtih izdelani invalidski voziček na Slovenskem), klavikord (instrument je iz 18. stoletja) in nekaj primerkov pohištva. Razstavljeno gradivo opozarja na nemogoče razmere, v katerih zaradi prostorske stiske deluje Narodni muzej. Po končani razstavi smo namreč te predmete, kot tudi vse ostale predmete, ki so last Narodnega muzeja (razen tistih, ki so ponovno vključeni v razstavne zbirke slovenskih muzejev, ki jim je Narodni muzej predmete posodil kot dolgoročno posojilo), shranili v muzejske depoje in bodo za javnost ponovno nedostopni.

Razstavo Slovenci v letu 1789 je spremljal obsežen razstavni katalog. Uredila ga je avtorica razstave Jasna Horvat. Razdeljen je v dva dela. V prvem delu so strokovnjaki za posamezna področja podrobneje osvetlili posamezne razstavne teme. Članke za katalog so prispevali: Jasna Horvat (Muzejska razstava – danes), Vasilij Melik (Slovenci v letu 1789), Jože Faganel (Konstituiranje posvetne književnosti), Jože Ciperle (Oris šolstva na Slovenskem v drugi polovici 18. stoletja), France Martin Dolinar (Cerkvene razmere na Slovenskem v obdobju pred francosko revolucijo), Vesna Bučič, Maja Lozar Štamcar, Mateja Kos, Matija Žargi (Stanovanjska kultura, uporabna umetnost in umetna obrt poznega 18. stoletja), Jože Sivec (Glasba na Slovenskem v letih okrog francoske revolucije), Jože Podpečnik (Denarne reforme Marije Terezije in Jožefa II.), Eva Holz, Vinko Rajšp (Ceste v drugi polovici 18. stoletja), Janez Kavčič (Idrija v drugi polovici 18. stoletja), Nada Prarotnik (Botanična raziskovanja v drugi polo-

vici 18. stoletja na Slovenskem), Ema Umek (Družba za kmetijstvo in koristne umetnosti v Ljubljani 1767–1787), Mateja Kos (manufakture beloprstene keramike na Slovenskem), Matija Žargi (Začetki zvonarne in livarne Samassa v Ljubljani), Vesna Bučič (Urarstvo na Slovenskem v 18. stoletju), Anja Dular (Kornova knjigarna v hiši številka 180 v Ljubljani v času od 1783–1790), Maja Lozar Štamcar (Božjepotne podobice v drugi polovici 18. stoletja na Slovenskem), Ivan Sedej (nekaterne značilnosti kmečke arhitekture v 18. stoletju na Slovenskem). V drugem delu je katalog razstavljenega gradiva.

Gradivo za razstavo Slovenci v letu 1789 so poleg Narodnega muzeja prispevali: Narodna galerija Ljubljana, Slovenski etnografski muzej Ljubljana, Prirodoslovni muzej Slovenije Ljubljana, Slovenski šolski muzej Ljubljana, Gorenjski muzej Kranj, Pokrajinski muzej

Celje, Pokrajinski muzej Koper, Pokrajinski muzej Maribor, Pokrajinski muzej Ptuj, Muzej Kamnik, Mestni muzej Idrija, Mestni muzej Ljubljana, Tehnični muzej Železarne Jesenice, Čebelarški muzej Radovljica, Župnijski urad Kranj, Tovarna zdravil Krka Novo mesto, Rudnik živega srebra Idrija, Arhiv SR Slovenije Ljubljana, Zgodovinski arhiv Ljubljana.

Razstavo in katalog je oblikoval Marjan Loboda, dipl. inž. arh. Grafična oprema razstave je bila delo Bojana Klančarja. Razstavo je spremljal plakat. Obiskovalcem so bili na voljo tudi blokci z emblemom razstave, koledarčki za leto 1990 in slovenski prevod Deklaracije o pravicah človeka in državljana.

Razstavo Slovenci v letu 1789 si je v času od 11. oktobra 1989 do 28. februarja v Narodnem muzeju ogledalo 25.000 obiskovalcev.

Jasna Horvat

»UČITELJ SLOVENSKI GRE NA DAN!«

O razstavi ob stoletnici slovenske učiteljske organizacije

Slovenski šolski muzej se je spomnil stoletnice Zaveze slovenskih učiteljskih društev, ki je bila tudi prvi ustanovitelj muzeja, osnovane leta 1898. Občasna razstava, odprta od 15. decembra 1989 do maja 1990, je obsegala več kot polstoletno obdobje (od 1888/89 do 1941) in predstavila delovanje zveze učiteljskih organizacij, ki je povezovala posamezna okrajna učiteljska društva na Slovenskem (nekaj časa tudi hrvaška v Istri) ter se je različno imenovala (Zveza avstr. jugoslovanskih učiteljskih društev, nazadnje JUU-Jugoslovansko učiteljsko udruženje, sekcija za dravsko banovino).

Na razstavi, ki je bila nameščena v razstavnici sobi muzeja, je avtorica Tatjana Hojan, bibliotekarska svetovalka, razgrnila pestro dejavnost organizacije na tridesetih panojih in v ducatu vitrin. Vsak pano je bil oblikovan kot list črtastega zvezka, na katerem so bili (navadno v treh »stolpcih«) z arhivskimi dokumenti, fotografijami, naslovom in pisanimi pripombami predstavljeni: ustanovitev Zaveze, razvoj učiteljske organizacije v treh obdobjih do 1941., pravila, mladinski spisi, Naš rod, Mladinska matica, glasili Učiteljski tovariš in Popotnik, Skrb za učiteljsčnike, zveze s slovanskimi društvi, tečaji, nadaljevalno šolstvo, zavarovanje in gospodarstvo, samopomoč, izvenšolsko delo, Učiteljski pokret, delo odsekov, Učiteljska tiskarna, Učiteljska doma v Ljubljani in Mariboru, Dom učiteljic,

Počitniški domovi, Učiteljski pevski zbor in Šolski radio. V vitrinah pa so bile zbrane publikacije učiteljske organizacije.

Postavitev razstave je temeljila zlasti na arhivskem, biblioteknem in fotografskem gradivu (precej je bilo preslikav časniških fotografij), kar je skušal oblikovalec akad. slikar Vlado Stjepić razgibati z uporabo likovnih elementov (asociacija na črtasti zvezek, pripombe in oznake, kakor bi učitelj popravljajl pismeno nalogo) in s postavitvijo skupine panojev diagonalno v prostor. A likovno dopolnilo panojev z zapisanimi mislimi ima tudi vsebinsko sporočilo: »Šola brez discipline – mlin brez vode.« – »Kogar so bogovi zasovražili, so ga učitelja naredili!« – »Iz dobre šole prirastejo boljši, iz slabe pa slabši časi.« Čeravno razstava predstavlja zastavljeno temo brez zgovornejših govorice predmetov (glede na pripoved o zvezi učiteljskih društev je to skoraj razumljivo), pa delujejo dokumenti tudi vizuelno zanimivo: skupaj s fotografijami je pripoved likovno simpatična. Dodatni teksti je ne obremenjujejo, saj je radovednejšemu pač namenjen razstavni katalog (Sto let slovenske učiteljske organizacije, Slovenski šolski muzej, razstavni katalog – 46, Ljubljana 1989, 26 str.)

V njem poleg uvodne besede ravnateljice muzeja Slavice Pavlič, preberemo podrobnejši komentar k razstavljenemu gradivu, ki ga je prispevala avtorica razstave. Razvoj učiteljske

Razstava »100 let učiteljske organizacije«, december 1989

organizacije, šola in učiteljstvo, strokovna glasila, mladinski tisk, gospodarske in socialne organizacije, izvenšolsko delo in odseki so poglavja, v okviru katerih je predstavljeno polstoletno delovanje slovenske učiteljske zveze. Avtorico razstave je tematika zveze učiteljskih društev dodobra pritegnila, saj je tej temi posvetila članek v lanski Kroniki (o ustanovitvi Zaveze), pregledno pa je Zavezo in njeno delovanje predstavila tudi v Zborniku za zgodovino šolstva in prosvete 1989 in v Sodobni pedagogiki. Prav dobro ohranjeno gradivo Zaveze (Spominski spis ob 25-letnici in slavnostna številka Učiteljskega tovariša ob 50-letnici organizacije, številni periodični tiskani viri, zlasti glasili Učiteljski tovariš in Popotnik ter ne nazadnje arhiv zveze učiteljskih društev) omogoča poznavanje dejavnosti te zveze slovenskih učiteljskih društev.

Razstava in katalog sta tako smiselno omejena z delovanjem zveze, saj bi predstavitev v zvezo včlanjenih področnih učiteljskih društev, bodisi okrajnih ali deželnih (na Kranjskem, za slovensko Štajersko), tematiko preveč razširila, razen če bi se odločili za eno društvo kot vzorec. Zaveza učiteljskih društev pa po liberalno-klerikalnem razkolu med učiteljstvom na prelomu stoletja ni več združevala več ali manj vsega učiteljstva, temveč je katoliško usmerjeno osnovalo svojo Slomškovo zvezo, saj je bila Zaveza liberalna. To dvoj-

nost lahko sledimo vsaj do konca 20. let tega stoletja. Tudi o teh stvareh govori avtoričin tekst v katalogu. Kaže pa, da se bo za celovit prikaz delovanja učiteljskih organizacij v prvih desetletjih 20. stoletja potrebno lotiti primerjalno tudi »slomškarjev«, lista Slovenski učitelj in dejavnosti Slomškove zveze.

Posebej pa velja pozdraviti pozornost avtorice, ki je pri dejavnosti učiteljske organizacije opozorila na tisto, kar v neki obliki živi še danes, čeprav svojih korenin (skoraj) ne pozna. Naslednik povsem po nepotrebnem preimenovalnega Učiteljskega tovariša je Pedagoški delavec, Popotnik živi kot Sodobna pedagogika, Učiteljska tiskarna kot Tiskarna Jože Moškrič, program Mladinske matice nadaljuje Mladinska knjiga, v Učiteljskem domu v Ljubljani (Šiška) je dom učencev Gradisa, v mariborskem domu pa vrtec. Tudi učiteljska samopomoč še deluje, prav tako Učiteljski pevski zbor, dejavnost šolskega radia pa nadaljujejo posebne šolske radijske ure. In naslednik zveze učiteljskih društev? Združevala je tako strokovno delo (to je v domeni Zveze društev pedagoških delavcev Slovenije) kot skrb za ekonomski položaj učiteljstva (kar bi bila skrb učiteljskega sindikata), po pestrosti svoje dejavnosti pa je predvojna zveza presenetljiva po raznovrstni aktivnosti tedanjega učiteljstva. Drugi časi ali drugi ljudje?

Branko Šuštar

POSVETI IN ZBOROVANJA

ETNOLOGIJA IN DOMOZNANSTVO SIMPOZIJ SLOVENSKEGA ETNOLOŠKEGA DRUŠTVA 21. 11. 1989

Na dan, ko je bil v Slovenskem etnografskem muzeju v Ljubljani simpozij s tem naslovom, je minilo skoraj natanko deset let, kar je SED pripravilo prvega iz serije posvetov o razmerju med etnologijo in drugimi strokami: leta 1979 so si etnologi za prve sogovornike izbrali arhitekte, leto dni pozneje slaviste, leta 1984 zgodovinarje in dve leti pozneje geografje. Da je v jeseni 1989 prišlo do preverjanja razmerja z domoznanstvom, zibelko nacionalnega družboslovja in humanistike, je bila v prvi vrsti razlog 300-letnica izida Valvasorjeve Slave vojvodine Kranjske. A za razliko od prejšnjih, etnologi na tem zadnjem posvetu niso imeli sogovornika: domoznanstvo je pač multidisciplinarna veda, do katere naj bi posamezne stroke šele zavzele stališče.

Etnologom je šlo prav za to: premisliti, koliko je ta častitljiva veda po svoji vsebini še aktualna in uporabna hic et nunc. V vabilu k sodelovanju so potencialnim avtorjem prispevkov predlagali n. pr. oris domoznanskih prizadevanj pri Slovencih nekdanj in sedaj, v matični domovini in pri zamejcih, dalje razčlenitev odnosa med domoznanstvom, regionalno geografijo, krajevno zgodovino in etnologijo, želeli so si oceno virov, kot so cerkvene in šolske kronike, pa tudi oceno vloge domoznanstva danes v šoli, knjižnicah, turizmu, poljudni literaturi, obravnave vreden pa naj bi bil po njihovem mnenju tudi vpliv politike na razvoj oz. zastoj domoznanstva. Na vabilo se je odzvalo štirinajst avtorjev in njihovi prispevki so izšli v lični knjižici z naslovom *Etnologija in domoznanstvo*, ki je bila na voljo publiki že nekaj dni pred simpozijem. Tako avtorjem ni bilo treba brati celotnih tekstov, ampak so samo povzemali njihovo bistvo. To je omogočilo živahno razpravo, kar je bilo simpoziju samo v prid.

Odgovor stroke je bil skoraj enoglasen: domoznanstvo kot pojem in vsebina je še živo in še uporabno. Tako je bilo tudi mnenje uvodničarja na simpoziju, dr. Slavka Kremenška, ki je v podkrepitev navedel tudi podobne ocene iz zadnjih let s strani posameznih slavistov, zgodovinarjev in bibliotekarjev. Simptomatično in obžalovanja vredno pa se mu je zdelo dejstvo, da se načrtovalcem najsodobnejše En-

ciklopedije Slovenije ni zdelo vredno jemati v poštev tega gesla. Zavzel se je za to, da bi pojem uvedli v etnologijo kot njen sestavni del v smislu proučevanja človeka v kontekstu njegovega življenjskega okolja. V svojem prispevku z naslovom *Domoznanstvo, etnologija in politika* pa je na primeru Sovjetske zveze pokazal, zakaj so socrealistični režimi zvrgli domoznanstvo, kar se je po vojni v veliki meri zgodilo tudi pri nas: tem režimom humanistične raziskave na mikroravni niso po godu, saj ohranjajo zgodovinski spomin, nevaren in neprijeten družbi, ki začenja vse na novo. Domoznanstvo zato v Sovjetski zvezi ni moglo preživeti, etnologija, ki se je še pravi čas ločila od njega, pa je lahko vzcvetela kot oblasti všečna znanost.

Izraz domoznanstvo se nam zdi danes starosvetski, a je nezamenljiv, saj mu niti »kulturna zgodovina« niti »krajevna zgodovina« niti »vsakdanje življenje« niti podobni raziskovalni cilji, ki želijo v zadnjem času razširiti raziskovalni pozitivizem preteklih desetletij, niso enakovredni ne po pomenu ne po vsebini. Domoznanstvo je prevod nemških besed *Heimat(s)*kunde oz. *Vaterlandskunde*. Slovar slovenskega knjižnega jezika ga suhoparno razlaga kot raziskovanje, proučevanje ožje domovine, kar je vsekakor preohlapna definicija. Brockhaus je bolj natančen: »Domoznanstvo je veda o stvareh in vrednotah ožjega domačega okolja, ki se prične pri rojstni hiši in kraju ter doseže najširšo mejo v okviru zaključene pokrajine ali v obsegu določenega rodu. Zanima se predvsem za prirodne in zgodovinske posebnosti, za nastanek in tvorbo tal, za rastlinski in živalski svet, za prebivalstvo in njegove šege in običaje, za gradbene spomenike, za naselja, za zgodovino in gospodarstvo ...« Višja stopnja enajste šole pod mostom torej! Bolj sodobno nam zveni definicija slavistike Brede Pogorelčeve, da je domoznanstvo proučevanje določenega geografsko ali upravno omejenega prostora z vidika geografije, arheologije, zgodovine, etnologije, sociologije, literature, jezika, biografike ipd., vendar tako, da je končna podoba domovinskega opisa zaokrožena, ne pa razdeljena po posameznih panogah.

Hommage slavljenci leta 1989 je predstavljal referat Bojane Škafar-Rogelj z naslovom J.V. Valvasor in domoznanstvo. V njem avtorica popolnoma pravilno ugotavlja, da je Valvasor napisal Slavo z enim samim namenom: predstaviti domovino. Po njenem mnenju pa so Valvasorju predstavljali domovino narava z vsemi posebnostmi in nenavadnimi pojavi in preprosti ljudje s svojim načinom življenja, tujim Valvasorjevemu in njegovi »neljudski«, plemiški kulturi. Na kmečkega človeka in njegove običaje je po njenem gledal kot na kurioziteti, ki jo je vredno proučevati. Tu je avtorica zašla v past, ki jo je nastavljal sam Valvasor s svojim opisovanjem posebnosti, razlik. Ni dvoma, tisto, kar opisuje, je vredno vse pozornosti, a nič manj zanimivo ni tisto, o čemer molči. Kaj pa navsezadnje vemo o kulturi povprečnega kranjskega plemiča, ki ni bil posebno petičen, ki je živel na deželi in ki mu ravno tako kot kmetu ni bilo vseeno, kakšna bo letina? O stičnih točkah med ljudsko in plemiško kulturo, ki jih je prinašalo vsakdanje življenje, kot so bili na primer jezik in z njim povezan čustveni svet, ljudska poezija in pripovedništvo, cerkveni prazniki in praznovanja, ljudsko zdravilstvo in podobno? Premalo, da bi lahko postavljali tako dokončne sodbe.

Nena Židov je v svojem zanimivem referatu Domoznanstvo kot učni predmet predstavila usodo tega šolskega predmeta od njegovega pojava sredi prejšnjega stoletja do danes, ko se imenuje spoznavanje narave in družbe. Nekaj povojnih generacij je še poznalo staro domoznanstvo, potem pa se je šolskim oblastem zdelo potrebno besedo prepoditi, predmet pa primerno prirediti »družbenim potrebam«, tako da je danes močno osiromašen, predvsem pa zideologiziran. Ob anketi na eni izmed ljubljanskih osnovnih šol nobena od učiteljic ni več znala razložiti besede domoznanstvo! Na ta referat sta se v diskusiji javili učiteljica zgodovine z osnovne šole Jelšane, ki vodi tam tudi zgodovinski krožek in etnologinja iz Mestnega muzeja Idrija, ki prav tako redno dela z zgodovinskim krožkom v Cerknem. Povedali sta, da je domoznanstvo za osnovnošolce še vedno zelo privlačno. Po dolгих letih, ko so v šolskih zgodovinskih krožkih prevladovala teme iz NOB, se vanje na željo otrok, a tudi njihovih staršev, ki so prav tako voljni sodelovati, ponovno vrača celostno proučevanje preteklosti domačega kraja. Ob tem zberejo ne le množico podatkov, ki pogosto pokrijejo bele lise v splošnem poznavanju preteklosti, marveč tudi predmete, ki pa jih uradne ustanove za varstvo kulturne dediščine kar neka-ko še ne znajo vključiti v svoje fonde.

Berhard Rajh iz univerzitetne knjižnice v Mariboru je opisal domoznanski oddelek v svoji ustanovi, ki ima izredno bogat, urejen, računalniško obdelan fond, kjer vsak dan sproti registrirajo in tudi izdajajo podatke o li-

teraturi te vrste. V preteklosti je bila domoznanska dejavnost eden glavnih razlogov za nastanek bivših študijskih knjižnic pri nas in tudi še danes so vse slovenske knjižnice v enem svojih delov domoznanske. To pomeni, da zbirajo in obdelujejo knjižnično gradivo in informacije, ki so kakorkoli vezane na področje, ki ga pokrivajo.

O nekaterih starejših domoznanskih piscih, oziroma o domoznanskih prvinah v delu nekaterih slovenskih literatov, so spregovorili prispevki Boruta Brumna (Anton Trstenjak: Slovenci na Ogrskem), Anke Novak (Pisatelj Franc Jaklič Podgoričan in Dobropolje), Jurija Fikfaka (Domoznanska/etnološka/besedila med 1848 in 1860) ter Marjance Klobčar (Domoznanstvo na Domžalskem). Klobčarjeva je na primeru Staneta Stražarja, avtorja petih obsežnih kronik o posameznih geografskih območjih Domžalskega, ki so vse izšle v zadnjih petnajstih letih, dokazala, da na Slovenskem še dandanašnji žive podeželski intelektualci, ki jih veseli tako delo in da imajo njihove knjige tudi še zelo veliko bralcev. Razčlenila je značilnosti Stražarjevega pisanja, ki so bile in so še tipične za domoznansko literaturo: pisca ne zanimajo vzroki in posledice dogodkov in pojavov, ampak jih le opisuje, pri čemer se potrudi povedati vse, kar o stvari ve, v ospredju je vse posebno in nevsakdanje in to je po njegovem tudi gibalno razvoja, človek mu postane zanimiv šele, ko »prestopi domači prag«, ko se iz kakršnegakoli vzroka izdvoji iz množice. Namen takega pisanja je dvojen: iztrgati pozabi ljudi in dogodke in oblikovati lokalno (samo) zavest. Zato se avtorici, a tudi drugim etnologom zdijo domoznanska dela pomemben vir za spoznavanje mentalitete ljudi v določenem okolju.

V idilo dobrohotne naklonjenosti zbranih etnologov je zarezalo mnenje Naška Križnarja, ki ima do domoznanstva docela odklonilno stališče. Po njegovem so za domoznanske pisce značilni dilentantizem, sentimentalnost in zanesenjaštvo, pri delu jih vodi preveč osebni motiv (čutijo se poklicane pisati o svojem kraju), amaterizem (odkrivajo že odkrito), usmerjeni nameni (že vnaprej določijo cilj pisanja), ustvarjajo pa tudi stereotipe (krajevne posebnosti). V podkrepitev svoje teze, kakšne stereotipe goje ljudje o domačem kraju, je zavrtel kratek film, v katerem so nastopali prebivalci neke vasi v Beli Krajini, ki so jih mladi raziskovalci – etnologi spraševali po posebnostih njihovega kraja. Priznati moram, da je po mojem filmu zgrešil svoj namen. Ali je to stereotip, če nekaj vaščanov izjavi, da je tovarna v njihovem kraju zelo pomembna reč, saj mladi zaradi nje ostajajo doma? To je verjetno čisto navadna resnica.

Zaključna misel simpozija je torej bila, da domoznanstvo tudi ob koncu 20. stoletja ni preživeto: še vedno funkcionira in je potrebno

v različnih segmentih naše kulture. Kazalo bi ga celo spodbuditi kot gibanje, morda kot srečanja profesionalcev in amaterjev, saj pojma dom in domovina ponovno pridobivata na

pomenu. Za etnologijo pa ostaja bistveno vprašanje, ki ga tudi simpozij še ni docela razrešil: uvrstiti domoznanski vidik v stroko ali ne.

Maja Žvanut

NOVE PUBLIKACIJE

Predrag Belić, Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1546-1569), Zbirka Zgodovinskega časopisa – 6, Ljubljana 1989, 39 str.

Ko je vodstvo Družbe Jezusove (DJ) l. 1597 na podlagi dekreta nadvojvode Ferdinanda začelo urejevati nov kolegij v Ljubljani, se je tako ne le nadaljeval proces širjenja jezuitov po deželah habsburške neposredne oblasti (kolegiji v Gradcu, na Dunaju, Bratislavi, Pragi, Trnavi, Budimpešti) in z njim povezani protireformacijski udarci, njihova prisotnost med Slovenci je po desetletjih dobila novo kvaliteto. Red, čigar ustanovitelj in predvodnik je bil do svoje smrti sv. Ignacij Loyola, bi južnoslovanskemu prostoru ne bil posvečal tolikšne pozornosti brez apelov vplivnih, tukaj živečih osebnosti. Tako pa so se po zaslugi slovenskih ter hrvaških škofov med gojenci v Rimu kaj kmalu lahko pojavili njihovi varovanci. Prav tem, njihovim življenjskim usodam ter nastopom prvih jezuitskih bratov pri nas je bilo namenjeno obsežno raziskovalno delo Predraga Belića.

Belićeva sinteza, pravzaprav izveček iz disertacije, obranjene l. 1971, tvori skupaj z leta 1976 pri ljubljanski Teološki fakulteti izdano študijo Franceta M. Dolinarja o ljubljanskem jezuitskem kolegiju zaokroženo podobo misli in dela DJ v našem prostoru. Le-to je Belić obogatil z novimi spoznanji o prizadevanjih ljubljanskega škofa Textorja, da bi za naslednike škofa Bonoma v Trstu in na škofijski sedež v Ljubljani posadil jezuitske brate.

Takoj po Bonomovi smrti leta 1546 je Textor sprožil akcijo, pri prvih-ustanovnih članih DJ zaman prosil Kladuja Jaya in Nikolaja Bobadillo, nato pa sklenil pridobiti si jezuite iz novoustanovljenega kolegija Germanik v Rimu. Že v prvem šolskem letu 1553 sta bila tam dva – dr. Pavel Skalič in magister Anton. V ekskurzu o Skaliću, bolje rečeno krajši biografiji, je Belić doktorja teologije, jezuitskega gojenca, kasneje protestanta in avanturista označil za nestanovitno osebnost. Nekaj mladostnih let je preživel v Ljubljani z materjo Slovenko, postal Textorjev varovanec, na kratko celo sodeloval s Trubarjem in Vergerijem v Tübingenu – kar dovolj razlogov za uvrstitev v koncept sinteze.

Po hitro pridobljenem magisteriju in doktoratu teologije se je devetnajstletni Skalič 1553. pojavil v Germaniku, sanjajoč o skorajšnji nasleditvi mecena na ljubljanskem škofovskem tronu. Belić pravi, da je tamkaj zelo trpel zaradi rigoroznih študijskih zahtev, neupoštevanja njegove izobrazbe in sploh vzdu-

šja v zavodu. Sam Ignacij Loyolski je o njem imel od seznanitve naprej slab vtis, Ignacijev tajnik Planco pa je čez nekaj mesecev že ugotavljal pravo (ne)vrednost Skalićevih odličij. Postanek na dunajskem dvoru pri cesarju nam razkrije Skalića heretika: izgnan z Dunaja najde pot v Stuttgart in Tübingen, kasnejši curriculum vitae je poln selitev iz kraja v kraj z nezmožnostjo ustalitve. Desetletje pred smrtjo se je ponovno izrekel za katoličana, verjetno iskreno, umrl pa obubožan v Gdansk 1575. Ob analizi dosedanjih, pogosto kontradiktornih spoznanj o dr. Pavlu Skaliću svetuje Belić izdelavo kritične monografije, ki bi upoštevala Skalićeve neobjavljene rokopise, poročila o njem, kot tudi izkušnje psihiatrije.

Tudi drugi Textorjevi mladeniči v Rimu sprva niso zbujali kdove kakšnih upov jezuitskim predstojnikom, nekaj jih je kmalu odšlo domov, le škofov nečak Jurij Bogatec, v znanju najodličnejši, je postal jezuit. Ves Textorjev trud je tako padel v vodo; k nam so začeli v petdesetih letih prihajati nemško govoreči redovniki DJ. Belić vidi določeno konstanto v življenjskih poteh nesojenih jezuitov, mnogo jih je namreč ne le zapustilo DJ, marveč tudi prestopilo v protestantizem in celo napadalo katoliško cerkev. Na dunajskem in praškem kolegiju so se slovenski in hrvaški gojenci množili, vendar ni v obdobju od 1559 – 1585 o njihovem pastoralnem delu nikakršne sledi.

Prezgodnja Textorjeva smrt 1558. je po I. Grafenauerju gotovo vplivala ne le na širjenje protestantizma v slovenskih deželah, izginil je tudi magnet, ki bi privabljal katoliško goreče jezuite in jim nudil vso potrebno podporo z lastnim, nemajhnim ugledom. Tako seveda tudi ni moglo zaživeti prepričanje Ignacija Loyole, da naj bi jezuiti Slovencem pridigali v slovenščini – jeziku večinskega prebivalstva. Primož Trubar se je bratov DJ bal. V direktni teološki besedni vojni bi gotovo pogorel, zato je v primeru prihoda kakega jezuita imel trden namen poklicati na pomoč prijatelja dr. Jakoba Andreae-ja.

Glede samega akta ustanovitve ljubljanskega jezuitskega kolegija ugotavlja Belić pojav te ideje vsaj pri dveh klerikih. Oglejski patriarh Danil Barbaro je 1563. predlagal cesarju razpustitev nunske ustanove v Studenicah, kamor naj bi namestili jezuite. Podobnih misli je bil passauski prošt Martin Eisengrein, ko mu je nadvojvoda Karel šest let zatem ponudil mesto Seebachovega naslednika, predlagajoč ureditev kolegijev v Gradcu ter Ljubljani, škof naj bi bil pa iz slovanskih področij imperija. Iz tega ni bilo nič, pripomoglo je pa vendarle

k drugačnemu gledanju DJ na duhovne razmere pri nas. Osemdeseta leta 16. st. kažejo intenzivnejše nastope jezuitov tudi med južnimi Slovani, jezuitski kolegij v Ljubljani (od 1597) pa je bil močan Ferdinandov adut v protireformacijskem zagonu.

Kljub časovnemu razponu med leti 1546 – 1569 se Predraga Belića sinteza razširi do konca stoletja. Spisek predelanih virov je dolg. Če pa ga recimo primerjamo z že omenjeno študijo F.M. Dolinarja, opazamo, da Belić nekaterih virov ni upošteval. Objavljena korespondenca jezuita Alfonza Carrilla (Monumenta Hungariae Historica – MHH, vol. XXXII, dr. Veress Endre: Carrillo Alfonz – Jezuita-Atya, Levelezése és Iratai (1591 – 1618), Budapest, 1906) spada v to obdobje. Carrillo je s popotovanj po srednji Evropi redno poročal v Rim generalu DJ Aquavivi ter mnogim drugim. Več pisem je tamkaj napisanih v štajerskem Gradcu, po eno pa v Celovcu in Ljubljani (Carrillo Aquavivi, Ljubljana, okt. 17, 1600, str. 349–358).

Andrej Hozjan

Terezija Traven, Mokronoška partizanska četa. Novo mesto 1985, 48 strani. Terezija Traven, Novomeška partizanska četa. Novo mesto 1988, 70 strani

Dolenjski muzej v Novem mestu že nekaj let izdaja serijo publikacij Prispevki za zgodovino delavskega gibanja in NOB na Dolenjskem in v Beli krajini. V naslovu navedeni knjižici sta izšli kot druga in deseta. Izkoriščamo priliko, da ob izidu zadnje predstavimo obe. Med njima je veliko skupnega: praktično isti borci ob skupnem ognjenem krstu in skoraj likvidaciji po boju v Moravški gori pri sv. Križu (Gabrovka), slične usode in tragedije, obe začneta približno z istim obdobjem in obe končata z zgodnjo pomladjo 1942. Kljub podobnosti pa sta med njima velike razlike, ki bolj kot vse zgoraj naštetu upravičujejo skupno obravnavo. Nastanek mokronoške in novomeške čete je dokaj različen. K formiranju prve so pomagali ljubljanski partizani, zlasti pa bližina italijansko nemške meje in nemški načrti o izseljevanju. V Novem mestu pa tuje pomoči ni bilo, le navodila. Politično so bili tu pripravljeni delovati, partizaniti pa ne. Potreben je bil oster poseg iz Ljubljane, celo izključitve iz partije, da se je začelo premikati. Zato je šele v oktobru lahko planiralo Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet širše akcije, ki so bile toliko bolj potrebne zaradi napovedanih začetkov izseljevanja Slovencev v Zasavju. Tako naj bi okoli 150 dolenjskih in štajerskih partizanov napadlo nemško obmej-

no postajo na Bučki. Napad sta izvedli le mokronoška in novomeška četa, ki sta bili tik pred bitko združeni v bataljon. Bitka je potekla v noči od 2. na 3. november 1941. Politični uspeh akcije je daleč presegel vojaškega, pa tudi ta še zdaleč ni dosegel odmeva tistega, ki ga je nekaj dni pred tem pomenil boj Milana Majcna, sicer borca mokronoške čete. Ostanki obeh čet so doživeli praktičen razpad po bitki v Moravški gori pri sv. Križu 14. novembra. Že decembra sta se ločeno začeli obnavljati obe četi. Mokronoška je bila 15. decembra vključena v II. partizanski bataljon (štajerski). Iz močno pomnožene in v Kočevski Rog umaknjene novomeške čete, pa je bil 11. marca ustanovljen V. partizanski, kasnejši dolenjski bataljon.

Po tem skromnem pregledu vsebine se velja ustaviti ob nekaterih širših vprašanjih. Ker piše Terezija Traven nepatetično, umirjeno, bolj strokovno in manj politično, vedno pa z globokim spoštovanjem do NOB, kateremu je posvetila najboljša leta svojega življenja, lahko iz neposredne bližine preverjamo fraze in trditve, ki jih mrgoli v nekaterih podobnih delih, zlasti pa učbenikih. O karšnikoli ljudski vstaji ni mogoče govoriti. Prehod iz političnega v vojaško delovanje je bil zelo težak, še zlasti tam, kjer divjanja in protislovenskih načrtov okupatorja dolgo ni bilo čutiti. Pomembnejše kot politično prepričanje je bil patriotizem. O revoluciji in socializmu ne zasledimo nič. Partijski vrh je seveda vedel, kaj hoče, za realizacijo njegovih načrtov pa mu je manjkalo izvrševalcev njegovih navodil. Vojaške akcije so bile neobgljene in slabo pripravljene ter slabo vodene. V izhodiščno točko za napad je prispelo le 20% borcev. Pohod je bil premalo skrit. Belokranjski partizani, ki naj bi po načrtu sodelovali, so že izpod Mehovega korakali z razvito zastavo. Preko Krke niso mogli, ker Žan More ni poskrbel za prevoz, zato so se obrnili domov ter bili v isti noči (!), ko je potekal napad na Bučko, praktično likvidirani v Gorenjih Lazah. Novomeška četa med pohodom 30. oktobra v poznih večernih urah iz gostilne ni mogla priklicati članov operativnega štaba za vstajo v Posavju, nakar se je odšla korporativno kopat v bližnje Šmarješke toplice. Grosupeljske, stiške in dela šolske čete krimskega bataljona ni bilo na zbirališče. Napad je bil izveden nestrokovno, vodile so ga politične osebnosti in po tej plati gotovo ne bo prišel v vojaško zgodovino. Postavljajo se tudi nekatera politična vprašanja. Med borci prevladujejo člani KPS in njeni simpatizerji, nekaj je krščanskih socialistov, kje so pa drugi »frontniki«? Kakšni so bili odnosi med borci? Kdaj so nastopile razmere, ki so povzročile likvidacijo prvoborca krščanskega socialista, študenta medicine Antona Čokana, ki je bil med drugim tudi zveza Božidarja Jakca s partizani? Kako je mogel Žan

More, ki ga v knjigi navedeni ustni vir hudo bremeni, dejstvo pa je, da belokranjski partizani preko Krke niso prišli, postati že 11. marca komandant dolenskega partizanskega bataljona? Kako to, da se je partija odločila za tako »trdo« komando isti enoti, ki jo je predstavljal tandem More – Pirjevec, ko je vendar poznala dolenske razmere?

Kot vidimo, knjižnici iz serije z anahronističnim naslovom (Ali je iz medvojne zgodovine pomembna le zgodovina delavskega gibanja?) v vrsti stvari presegata lokalni pomen. V konkretnem primeru pomenita deli Terezija Traven tudi svojevrsten dokument našega »partizanskega« zgodovinopisja. »Mokronoška« je še simbol prejšnjih let. Avtorica ne omenja napak, slabosti, malomarnosti, neznanja, »novomeška« pa je prežeta s spoznanjem, da resnica ne škodi, da napak ne gre skrivati, je bliže stroki kot politiki. Prežeta je s spoznanjem, da vojaki niso krivi napak komandantov in jih zato ne kaže ščititi.

Stane Granda

Dokumenti ljudske revolucije. Knjiga 7, maj – junij 1943. Pripravili Marjeta Adamič in Marija Oblak-Čarni. Ljubljana, 1989, 762 strani.

Objave virov so za zgodovinarje vedno eden najbolj razveseljivih dogodkov. To ne velja le za strokovnjake s konkretnega področja, ampak tudi vse tiste, ki se želijo sami neposredno podučiti o obravnavanih vprašanjih. Zaradi dosedanjega dokaj uniformiranega pisanja o teh prelomnih letih osvobodilnega boja in revolucije, serija Dokumenti ljudske revolucije ni vzbujala potrebnega zanimanja. Šele nekateri polemični teksti, ki so izšli v zadnjih letih, zlasti oni dr. Spomenke Hribar, pa so pokazali, da so tovrstne objave veliko bolj pomembne in uporabne, kot so nekateri trdili ali pa želeli.

V sedmem zvezku je objavljenih 235 dokumentov iz mesecev maj-junij 1943. Poglavitna odlika tokratne objave je publiciranje dokumentov v celoti, to je brez opuščanja ali krajšanja nekaterih mest, kar je bila zelo negativna in vse obsodbe vredna praksa. Vzroki, ki so jo narekovali, so imeli za posledico ravno tisto, čemur so se hoteli naročniki izogniti. Tako postaja poslej vprašljiv le še izbor. Glede njega smo vezani na zaupanje v uredniški odbor, ki v uvodu trdi, da je neupoštevane dokumente v veliki meri uporabil pri pisanju opomb. Zaradi nepotrebnega sumničenja bi bila verjetno veliko bolj elegantna rešitev, da bi si pomagali z regesti.

V vsebinskem pogledu objavljeni dokumenti ne sodijo v zvrst »ključnih«, to je tistih, ki

so usodno vplivali na potek NOB. V njih skoraj ni dramatičnosti, ki sije iz nekaterih iz prejšnjih obdobij revolucije. Položaj in vloga KPS sta popolnoma jasna, OF je že nekoliko v ozadju. Čeprav je tako stanje nedvomna posledica dejstva, da manjkajo poročila iz najnižjih nivojev delovanja, pa se vseeno postavlja vprašanje, ali so imeli pripravljalci gradiva res vse na razpolago, ali se je res tako malo ohranilo, ali pa so ključne odločitve potekale na nivojih, ki jih ta zbirka dokumentov ne obsega. Še najbolj zanimiva so nekatera poročila okrožnih komitejev KPS in OF ter seveda kot po navadi Kardeljeva korespondenca s političnim vodstvom NOB. Presenečajo ocene o nekaterih posameznikih (n. pr. našem pokojnem kolegu dr. Škerlu, Dušanu Kvedru..) in odnos do angleških padalcev. Stališča do njih bralca ne puščajo neprizadetega. Težko je uskladiti patriotizem slovenskih Primorcev in naših izseljencev, avanturizem, pa vendar protifašizem Angležev na eni strani, z odnosom, ki je odraz globalne politike, ki je prišla do polnega izraza v letih hladne vojne. Tega dejstva ne spreminja spoznanje, da je imelo vodstvo NOB upravičene vzroke za nezadovoljstvo z ravnanjem Angležev.

Objava virov je eno najbolj garaških del zgodovinske stroke. Uredniki niso imeli obilo opraviti le s prepisi dokumentov, ampak tudi z dešifriranjem imen. Kljub temu pa ob vsem spoštovanju do opravljenega dela ne moremo mimo želje, da naj bi bili v nekaterih oznakah bolj nevtralni. Oznake Alberta Kramarja kot vodjo slovenske liberalne buržoazije (str. 609) na primer, ne moremo označiti kot napačne, slišati pa je dokaj dogmatska. Ali ne bi bilo bolj ustrezno napisati slovenski liberalni politik ali podobno? O slovenski buržoaziji tako glede na kvalitete kot kvantitete še ni bila izrečena zadnja beseda. Dejstvo je, da naša družba ni bila nikoli zdiferencirana v taki meri, da bi take oznake lahko resno uporabljali. Pripadnike tako imenovane buržoazije najdemo med NOB pri vseh formacijah, tudi v KPS. Osebnost se mi dozdeva, da so prav ti (so)krivi za vrsto povojnih deformacij. Komu drugemu bi lahko padlo v glavo, da je k nam prenesel ideje in prakso posebnih trgovin in drugih podobnih ustanov kot ravno njim, kar je povzročilo po vojni hudo socialno diferenciacijo. Svetovni ali socialni nazor je večina ljudi sposobna zelo hitro menjati, še zlasti, če je to donosno. Z idejo socialne pravičnosti je drugače. Njen pristaš ne moreš postati z obiskovanjem raznih kurzov ali z vstopom v »avantgardo delavskega razreda.«

Stane Granda

Tabor »Devin« 87. Izdala SLORI in NŠK Trst, 1988, str. 119 Tabor »Brda 88«. Izdala SLORI in NŠK Trst, 1989, str. 133

Mladinski raziskovalni tabor »Devin 87«, sedmi po vrsti, ki so ga organizirali Odsek za zgodovino pri NŠK, SLORI, Društvo slovenskih naravoslovcev in tehnikov »Tone Penko« in Društvo mladih raziskovalcev, je potekal na območju Devina in bližnje okolice v avgustu leta 1987. Izpeljava mladinskih raziskovalnih taborov (do sedaj jih je bilo devet) med Slovenci v Italiji je privedla do mnogih pomembnih rezultatov, med katerimi poudarimo uvajanje mladih v raziskovalno delo, prispevek k boljšemu poznavanju preteklosti in sedanjosti slovenske narodnostne skupnosti v krajih, kjer so potekali tabori in pa objava o doseženih rezultatih: dosedaj so izšle štiri publikacije (Doberdob 82, Kanalska dolina 86, Devin 87, Brda 88).

Delo mladih raziskovalcev in mentorjev v Devinu in okolici je odkrilo vrsto zanimivih stvari, ki so pokazale, da so se v zadnjih petindvajsetih letih na tem ozemlju izvršile korenite spremembe. Ugotovili so na primer, kakšen razvoj je doživelo slovensko naselje Devin, ki se je iz popolnoma slovenskega naselja spremenilo v velik kompleks treh jeder: prvotno slovensko prebivalstvo, priseljeno stalno italijansko prebivalstvo ter ekskluzivno rezidenčno prebivalstvo. Na taboru je delovalo šest raziskovalnih skupin: arheološka, etnološka, geografska, naravoslovna, sociološka, zgodovinska in video laboratorij, ki je po zaključku tabora pripravil dve kaseti Devinske razglednice in Tabor Devin 87. Imena mentorjev nam potrjujejo, da je bilo delo resno in dobro opravljeno. Ob prebiranju zaključkov raziskav vsake grupe vidimo, da so levji delež zapisov pripravili mentorji.

Arheološka skupina je dokumentirala rimske napise in opravila topografijo najdišč. Geografi so v Devinu opravili študijo demografske dinamike in ugotavljali strukturo prebivalstva posebno od leta 1975 dalje. Naravoslovna skupina se je delila na geološko, botanično in zoološko, proučevali pa so značilnosti morja in obalnega pasu. Etnološka skupina je pripravila zapis o dveh, danes edinih devinskih kmetijah. Obdelana so stanovanjska in gospodarska poslopja, oprema, nekaj podatkov pa so zbrali tudi o življenjskih navadah v preteklosti in opisali morsko ribištvo v Devinu. Sociološka skupina je opravila anketo med mladimi Slovenci in Italijani o tem, kako mladina doživlja družbo, v kateri živi. Posebno pozornost so posvetili problemu narodnosti in jezika. Žal pa v publikaciji zamenjamo poročilo mladih zgodovinarjev, ki so se na taboru spoprijeli z zanimivo temo – podoba naselja Devin med obema vojnoma.

Eno osnovnih izhodišč mladinskih razisko-

valnih taborov med Slovenci v Italiji je bilo tudi to, da se izmenično vršijo v tržaški, goriški in videmski pokrajini. Tako je leta 1988 prišla na vrsto goriška pokrajina. Odločili so se za vinorodno področje Brd (po Taboru Doberdob 82 in Sovodnje 85). Poleg občine Števerjan, kjer je bilo težišče dela mladih raziskovalcev, so posegli tudi na ozemlje občin Krmin in Dolenje. Na tem taboru so delale naslednje skupine: arheološka, etnološka, geografska, naravoslovna, sociološka. Prvič v osmih letih je izpadla zgodovinska skupina, ni pa nikjer pojasnjeno, zakaj so se tako odločili. Morda je vzrok ta, da je Milan Pahor, ki je bil vedno mentor mladih zgodovinarjev, prevzel vodstvo tabora. Kljub temu je škoda, da je izpadla ravno zgodovinska raziskava, ki bi skupaj z arheološko in etnološko prispevala k še boljši predstavitvi Števerjana in okolice. V sklopu tabora sta delovali tudi video delavnica in računalniška skupina.

Arheološka skupina je s študijem literature in topografskim pregledom najdišč dopolnila vedenje o najstarejših ostankih iz obdobja rimskega imperija. Kot lahko razberemo iz zelo dobrega poročila te skupine, je bilo najbolj zanimivo ponovno odkritje in lociranje rimskega stavbnega kompleksa na Križišču pri Števerjanu. Člani geografske skupine so obravnavali predvsem občino Dolenje in Števerjan, primerjali razvoj po drugi svetovni vojni z razvojem v jugoslovanskem delu Brd, poseben poudarek pa so namenili vlogi kmetijstva, ki je na tem področju primarna panoga gospodarstva.

Naravoslovna skupina je popisala geološka in biološka opazovanja in delo ornitološke podskupine. Mlade iz etnološke skupine, ki so se seznavali z življenjem tega vinogradniškega ozemlja nekoč in danes, so pritegnili tudi k pripravi etnoloških predmetov za predvideno muzejsko etnološko zbirko v Števerjanu. Sociološka skupina pa je v publikaciji opisala način dela in rezultate opravljene ankete med prebivalci Števerjana, Škrljevega in Mernika.

Obe publikaciji je uredil Aldo Rupel, pisani pa sta v slovenskem in italijanskem jeziku.

Metka Gombač

Reflex der Jahrhunderte. Die Glassammlung des Kunstmuseums Düsseldorf mit Sammlung Hentrix. Eine Auswahl. Düsseldorf, 1989; 352 str.

Pred nami je že druga publikacija, ki jo je kot kataloga svojih zbirk stekla izdal düsseldorfski Umetnostni muzej. Vedeti moramo namreč, da prav depoji tega muzeja hranijo poleg zanimive umetnoobrtne zbirke (zlasti tekstil) in v zadnjih letih nastajajoče zbirke

designa, eno najpomembnejših zbirk stekla v Evropi, ki ni nepomembna tudi v svetovnem merilu (po kvaliteti eksponatov in zaključnosti posameznih sklopov jo primejajo celo z zbirko The Corning Museum of Glass v ZDA).

Za slovenskega muzealca je zlasti presenetljivo dejstvo, da je velik del te tako pomembne zbirke sestavljen iz donacij, med katerimi sta največji in najbogatejši zbirki Amendt (srednjeveško steklo) in Hentrix (le-ta obsega kar 2300 predmetov).

Poleg vrhunskih dosežkov oblikovanja stekla v posameznih obdobjih (zlasti je bogato zastopan čas med srednjim vekom in bidermajerjem), je Umetnostni muzej tudi eden izmed treh muzejev na svetu, ki se posebej ukvarjajo z zbiranjem dokumentacije o steklu (npr. skrbno zbrana vsa dokumentacija o steklarnah – prodajni katalogi, podatki o tehnologiji itd.).

Ker je muzej močno povezan tudi z moderno (likovno) umetnostjo, obravnava vsak predmet najprej skozi prizmo estetike. Zato odlikuje njegove razstave stekla ravno posrečen spoj starega in novega, visoke strokovne kvalitete obdelave posameznih področij in igrivosti postavitve, sodobnih dosežkov steklarske umetnosti in estetskih vrhuncev preteklih dob.

Ob raziskavah pa ne smemo pozabiti na muzejske publikacije, zlasti tiste s področja srednjeveškega stekla, saj zaradi novih odkritij in drugačnega vrednotenja predstavljajo temeljna dela. Pred tremi leti je muzej izdal študijo *Glas des späten Mittelalters – Die Sammlung Karl Amendt* (katalog razstave, avtor Erwin Baumgartner), ki skuša z uvajanjem novih momentov (npr. sociologije itd.) v zgodovino stekla ovreči nekatere predsodke (npr. da je cerkev prepovedala uporabo stekla pri cerkvenih obredih, da so izdelki gozdnih steklar tehnološko na zelo nizkem nivoju itd.). S sociološkimi momenti pa se trudi razvozljati tudi raznolik formalni svet srednjeveškega stekla. Naslednje, še tehtnejše publikacije sicer ni izdal muzej, so pa pri njej sodelovali njegovi strokovnjaki, velik del »dokaznega gradiva« pa tvorijo predmeti iz njegovih zbirk. Gre za *Phönix aus Sand und Asche. Glas des Mittelalters* izpod peresa avtorjev Erwina Baumgartnerja in Ingeborg Krueger (izšla v Münchnu leta 1988). Delo pomeni nadaljevanje in razvoj tez, zastavljenih v prvem katalogu. Z več kot 550 kataloškiimi enotami avtorja dokazeta, da je prepričanje, da srednji vek pomeni propad steklarstva v Severni in Srednji Evropi, zmotno. Opozarjata celo, da so izdelke najvišje kakovosti izdelovale ne samo mestne in samostanske steklarne, ampak celo gozdne steklarne, tako imenovane glažute.

Delo, ki je pred nami, pa si je zastavilo za nalogo, preleteti zbirko stekla, zbrano z vsega

sveta (Evropa, ZDA, Japonska), na kratek in koncizen način podati zgodovino oblikovanja stekla, nekaj besed pa spregovoriti tudi o tehnologiji.

Vsak kataložni sklop predmetov je pospremljen z uvodnim tekstom, ki predstavlja zgodovinski in estetski razvoj stekla na določenih področjih, opozarja pa tudi na tehnološke stopke in posebnosti, na vplive in primerjave. Posamezni sklopi si sledijo po zgodovinsko – razvojnem redosledu. Na tehnične, ikonografske, formalne, tipološke in ostale posebnosti in zveze z drugimi materiali (npr. s keramiko ali z izdelki iz kovine) ter na najpomembnejšo literaturo opozarja še ob posameznih predmetih, navaja pa tudi konzervatorske postopke. Naslovi posameznih poglavij so: Predrimska antika, Rimsko cesarstvo, Cesarstvo Sasanidov, Islam, Srednji vek, Renesansa in barok – barvno steklo in emajli s severa, Benetke in »façon de Venise«, Barok – doba brušenega stekla, Bidermajer, Historizem, Indija – Kitajska – Perzija, Art nouveau in art déco – Francija, Od jugendstila v petdeseta leta, Novo steklo – od šestdesetih do osemdesetih let.

Oglejmo si primer iz zgodovine rimskega stekla: avtor (delo je pripravil Helmut Rieke, pri tem pa se je oprl na dognanja številnih kolegov) med drugim opozarja, da še v zgodnjem cesarstvu prevladuje barva (seveda v skladu s helenistično tradicijo), medtem ko je približno od drugega stoletja naprej poudarek na transparentnosti in sijaju snovi (str. 20).

Pri srednjeveškem steklarstvu ob spornem mnenju (da namreč v času Karolingov popolnoma propade steklarstvo v Franciji in v Srednji Evropi nasploh – razen tistega na najnižjem tehničnem nivoju), ki ga je v zadnjem času ovrгло že več razprav (dve med njimi smo že omenili), navaja še druge dokaze v prid najnovejšim teorijam: med drugim opozarja na nove najdbe (mdr. tudi iz vikinških grobov), kar vse priča, da je steklarstvo v času Karolingov in zgodnjega otonskega cesarstva v skladu z drugimi vejami umetnosti prav tako doživljalo renesanso (str. 52). Opozarja tudi na vrsto predmetov t.i. »sirska-frankovske« skupine, za katere domneva, da so nastali kar v Benetkah. Dodaja tudi, da je bila zelena barva srednjeveškega gozdnega stekla hotena, da ni nastala zaradi tehnične nezmožnosti.

Ko obravnava historizem, se prav tako odreka preživelim mnenjem, da je to obdobje neproduktiven čas stilnih kopij in slabega okusa. Pri tem poudarja, da si je zaradi vedno večje množične proizvodnje vrsta društev za napredek umetne obrti v drugi polovici 19. stoletja prizadevala za ponovno uvajanje ročnega dela. Zajemanje iz preteklih obdobjev povezuje s posebnim pomenom zgodovinskega, najbolj neposredno formo približevanja oblikovanju v preteklosti pa mu pomeni kopi-

ja. (str. 119)

Največji del Kataloga pa je posvečen polpreteklemu in sodobnemu oblikovanju stekla. Izstopa zlasti zaključen cikel Galléjevih izdelkov.

Delo je opremljeno tudi z zemljevidi, ki vizuelno ponazarjajo zgodovino in topografijo steklarstva. Žal pa moramo pripomniti, da na nobeni od kart ni steklarn, ki so delovale na naših tleh: ne pohorskih in ne štajerskih, kljub temu, da v času svojega delovanja vendarle niso bile nepomembne.

Dodan je še slovarček tehničnih terminov z izčrpno (tudi grafično razlago posameznih tehnik in kemične sestave posameznih vrst materiala.

Mateja Kos

Herbert Hassinger, Geschichte des Zollwesens, Handels und Verkehrs in den östlichen Alpenländern vom Spätmittelalter bis in die zweite Hälfte des 18. Jahrhunderts. Bd. 1. Regionaler Theil. – Hälfte 1. Westkärnten – Salzburg.

Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit. Band XVI Deutsche Zolltarife des Mittelalters und der Neuzeit Teil V. Herausgegeben durch die Historische Kommission der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH Stuttgart 1987, 639 strani.

Pred seboj imamo knjigo Herberta Hassingerja, ki obravnava zgodovino carin, mitnic in mitnin v vzhodnih alpskih deželah za obdobje od poznega srednjega veka do druge polovice 18. stoletja, do terezijanskih reform. Leta 1775 je bilo za avstrijske dedne dežele z izjemo Tirolske in Vorarlberga določeno enotno carinsko področje alpskih in čeških dežel, kar je pomenilo poleg uvedbe državnih carin tudi uvedbo enotnega mejnega carinskega sistema, ki ni več poznal krajevno različnih carinskih postavk in različnih lastnikov. Hassinger je uporabil carinske in mitninske knjige kot bogat vir za prikaz razvoja ter obsega trgovine in prometa v tem prostoru.

Delo se pridružuje že objavljenim podobnim delom o carinah in mitninah v Nemčiji, ki so izšla v isti seriji in obravnavajo carine in mitnine na področju Hamburga in Spodnje Labe (izšlo leta 1961), na področju spodnjega Rena (1971) ter na področju srednjega Rena, ki je izšlo v treh zvezkih v letih 1978-1981.

Prostorsko zajema področje, ki je prometno in trgovsko povezovalo Nemčijo z Italijo. V zgodnejšem obdobju sta bila promet in trgovina usmerjena predvsem v Benetke, v 18. stoletju pa v Trst. Prvi del tega obsežnega Hassingerjevega dela obravnava Salzburg in zahodni

del Koroške z današnjo Vzhodno Tirolsko, medtem ko bo vzhodna Koroška z ostalimi prednjealpskimi deželami predstavljena v drugem delu.

Osrednjo prometnico predstavlja cesta, ki je povezovala Italijo z nemškim severom in je tekla po Kanalski dolini, preko Koroške, čez Ture, Salzburg in Bavarsko v severno Nemčijo. Delo zajema območje zahodno od te glavne prometnice sever – jug s prometnicami, ki se vežejo nanjo: ceste zahodne Koroške z gorskimi prelazi proti jugu, obsoško cesto, ki se je v Trbižu stikala z glavno cesto in nekatere stranske ceste, ki so pripeljale na glavno cesto z vzhodne strani.

Delo ne obravnava za Slovence le pomembnega mejnega trgovinskega področja, ampak izpričuje aktivno vključenost slovenskega prostora vanj.

Avtor ugotavlja, da na tej pomembni prometnici ni prevladovala trgovina na velike razdalje, ampak predvsem trgovina na srednje razdalje, ki jo omejuje na približno 400 km. Najpomembnejše masovno trgovsko blago predstavljata železo in sol.

V uvodu predstavlja avtor za obravnavani čas veljavni denar, mere in uteži, kar nam bistveno pripomore k boljšemu razumevanju kvantifikacij in veljave trgovskega blaga.

Delo je koncipirano tako, da najprej sistematično predstavi določeno regionalno področje s prirodnimi razmerami, potekom cest in gorskimi prehodi, prometnozgodovinski pregled ter lastništvo posameznih mitnic in carinskih postaj vzdolž prometnic. Na koncu vsakega regionalnega pregleda podaja še statistične preglede pretoka blaga. Vire, predvsem carinske tarife, vpleta v opise. Carinske in mitninske tarife so natisnjene v izboru, običajno skrajšano in formalno poenoteno. V njem podaja zgodovino carin ali mitnin in zgodovino pravic do skladiščenja skupaj s krajevno in posestno zgodovino ter razmišljanji o lokalnih funkcijah posameznih carin in mitnin. Izčrpno predstavlja dohodke in izdatke posameznih carinskih in mitninskih postaj, pri čemer opozarja tudi na konjunktura nihanja.

Prometne smeri zahodno od Turske ceste na Koroškem, iz Italije preko Gemone, Tolmezza, Plöckenpaßa v Ziljsko dolino in naprej preko Gailberga do Oberdrauburga, kjer so se poti cepile bodisi proti zahodu (Brixen, Bolzano) ali proti vzhodu (turska cesta), imenuje »gornjo cesto«. »Spodnjo cesto« pa cesta, ki je peljala iz Italije preko Gemone in po Kanalski dolini naprej preko Koroške, Tur in Salzburga na Bavarsko in najprej v severno Nemčijo. Cesta po Kanalski dolini je bila prevozna že v rimskem času. V srednjem veku je postala le navadna tovorniška pot, vendar je bila že okrog leta 1300 ponovno prevozna in je od tega časa pa vse do 18. stoletja predstavljala glavno prometno povezavo Notranje

Avstrije in Salzburga z Benetkami. To prvenstvo je izgubila šele po letu 1719, ko je bil Trst oklican za svobodno pristanišče in je bilo prometno težišče preloženo na ceste preko slovenskega ozemlja: na glavno komercialno cesto Dunaj – Gradec – Ljubljana – Trst in prav tako glavni komercialni cesti iz Beljaka preko Korenskega sedla in iz Celovca preko Ljubelja, Kranja in Ljubljane do Trsta.

Na Kanalski cesti je predstavljal pomembno prometno stičišče Trbiž, kjer se je na kanalsko cesto priključila cesta iz Čedad in Goriške preko Predela. To področje je bilo sicer v lasti bamberskih škofov, ki so od srednjega veka dalje obvladovali kanalsko cesto z mitnico v Beljaku in pomožno mitnico v Vratih (Thörl). Potem ko je cesarju Frideriku III 1455. leta uspelo ustanoviti svojo mitnico v Zgornjem Trbižu, je kmalu nato ustanovil še mitnico za pobiranje doklad v Pontebi. V času cesarja Ferdinanda I. je bila povzdignjena mitnica v Zgornjem Trbižu v višjo mitnico, njej pa so bile podrejene vse mejne mitnice od Plöckenpaßa do Korenskega sedla (do leta 1544 do Jezerskega).

Na področju slovenskega ozemlja je predstavljena obsoška prometnica. Iz Goriške in Čedad je peljala cesta skozi Bovec in preko Predela v Trbiž. Notranjeavstrijski vladarji so si prizadevali obsoško cesto usposobiti do te mere, da bi zamenjala kanalsko cesto. Vendar jim to nikdar ni uspelo. Njen pomen je ostajal omejen na notranjo trgovino, pri čemer je zajela največji delež trgovina z vinom. Trgovino in promet preko Predela izpričuje avtor predvsem z zapiski bovške mitnice in mitnice v Spodnjem Trbižu. Za poznavanje prometa preko Predela so pomembni predvsem trije carinski registri iz srede sedemnajstega stoletja, ki nam za ta čas domala v celoti predočajo promet preko Predela. Avtor jih je tabelarno uvrstil v svoj prikaz z nekaterimi dopolnili iz Bovca in Rablja. Registri vsebujejo datum in ime plačevalca carine ter naziv in količino blaga.

Pomembna je bila mitnica v Bovcu, ki je bila v lasti deželnega kneza. Cestna mitnica, ki je bila v pristojnosti Čedad, je obstajala že po letu 1400, ko so zgradili tudi cesto. Potem ko je po beneških vojnah prišel Bovec pod Habsburžane, je postala mitnica deželnoknežja. Najkasneje do leta 1574 je prišla mitnica v pristojnost višje mitnice v Trbižu. Dohodki mitnice so v manjši meri služili tudi vzdrževanju ceste. Bovec je bil prekladališče (Umschlagplatz) pri krošnjarenju. V trgovini proti jugu je v času obstoja fužin zavzemalo pomemben delež železo, najbolj masovno izvozno blago pa je predstavljal les.

Višji mitnici v Trbižu je bila podrejena tudi mitnica na Korenskem sedlu. Cesta je bila prevozna že po obnovitvi leta 1574, vendar promet po njej ni prav zaživel. Mitnica je

imela izmed vseh najmanjše dohodke. Pomembna je postala šele v prvi polovici 18. stoletja, ko je bila cesta razglašena za glavno komercialno cesto in so jo v skladu s tem leta 1734 tudi usposobili.

Delo je bogat pripomoček za poznavanje zgodovine in funkcioniranja mitnic in mitnin ter carin za obdobje od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja. Pomembna je za poznavanja lastništva mitnic in njihovih dohodkov (deželnoknežjih, kasneje državnih ter privatnih) in urejanje tarif na teh mitnicah. Predvsem pa je še pomembna za poznavanje pretoka blaga preko tega ozemlja.

Obširno so predstavljena mesta Beljak, Spittal, Gmünd, Murau, Radstadt, Schladming, Hallein in Salzburg.

V dodatku so objavljene cene blaga v Linzu iz leta 1592 in Steyru iz leta 1587 ter tarife stanovskih mitnin in carin na Koroškem.

K dobri uporabnosti knjige pripomorejo še osebni, krajevni, stvarni in pojmovni register.

Vinko Rajšp

Predstavitev knjige dr. Vlada Valenčiča Zgodovina ljubljanskih uličnih imen v KIC – Križanke 7. novembra 1989

Konec oktobra je pri Partizanski knjigi v Ljubljani izšla že več let pričakovana knjiga o zgodovini uličnih imen v Ljubljani. Ker je to za poznavanje zgodovine Ljubljane izredno pomembno delo, sta Partizanska knjiga kot založnik in Zgodovinski arhiv Ljubljana kot izdajatelj, saj je bil dr. V. Valenčič skoraj 25 let zaposlen v Mestnem arhivu oz. Zgodovinskem arhivu Ljubljana, organizirala slovesno predstavitve omenjene knjige.

V tem krajšem zapisu želim na kratko opisati samo predstavitev knjige, ne pa knjigo samo.

Z ličnim vabilom, na katerem je bilo v dveh stavkih povedano da je Valenčičeva knjiga nastala na osnovi bogatega arhivskega gradiva v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, sta organizatorja povabila 400 ljudi. Presenetljivo velik je bil odziv. Vseh je bilo čez sto. Prišli niso samo iz Ljubljane in njene bližine, temveč tudi iz Štajerske in Primorske. S tem hočem povedati, da če je na programu nekaj res kvalitetnega, ljudem ni žal niti časa, niti ni predolga pot.

Prvi je spregovoril dr. Jože Žontar iz Zgodovinskega arhiva Ljubljana. Povedal je, da je po treh letih, odkar je bil oddan tipkopis, končno izšlo to delo, ki ga štejemo za deveto (to piše tudi na naslovnici) številko Gradiva in razprav, ki jih izdaja Zgodovinski arhiv Ljubljana. Predstavil je tudi avtorja kot starosto zgodovinarjev mesta Ljubljane. Slišali smo, da je Valenčič odličen poznavalec in pisec števil-

nih razprav in publikacij o zgodovini Ljubljane, z marsikakšnim delom pa je segel tudi preko njenih meja. Direktor Partizanske knjige Jaroslav Skrušny je bil kratek, a zato tako bolj zanimiv. Kot poznavalec evropske literature, nam je povedal na češkem primeru, kako so se literati že večkrat »obregnili« ob preimenovanje ulic, ko je nova revolucionarna oblast z novimi imeni ulic skušala ljudem tudi na ta način zbrisati zgodovinski spomin. Marjan Drnovšek, ki je bil več let zaposlen v Zgodovinskem arhivu in je v marsičem pripomogel, da je knjiga taka, kot je, zlasti pa je poskrbel za fotografsko gradivo zanjo, je bil zaprošen za predstavitev in oceno knjige. To tudi zaradi tega, ker je zelo dober poznavalec ljubljanske zgodovine, zlasti za 19. in začetek 20. stoletja. Ker je njegovo besedilo objavila Kronika, Časopis za krajevno zgodovino 1989 številka 3, ga tu ne bi kaj več omenjal. Zapisal bi samo to, da je delo ocenil kot zelo kvalitetno tako po vsebini kot obliki, žal pa mu je bilo, da ni vsaj povzetka v nemškem jeziku in priloženih nekaj kart Ljubljane, ne glede na to, da jih je bilo nekaj priloženih v prvi Valenčičevi knjigi Ljubljanske ulice, Ljubljana 1980. Zanimivo je bilo razmišljanje akademika dr. Sergija Vilfana. Zanj je Valenčičeva knjiga več kot samo del mestne zgodovine Ljubljane, saj je ravno vprašanje slovensko-nemških oz. samo slovenskih napisov v Ljubljani burilo centralne avstrijske sodne ustanove. O tem so sicer že pisali avstrijski pravni zgodovinarji, npr. Stutz, ki je navajal mnenje sodnikov pri upravnem sodišču. Dlje je šel Ditmar Mayer v knjigi Sprache, Recht in Oesterreich. V poglavju o uličnih imenih je omenjal ljubljanski primer kot prvi tovrstni spor zaradi uličnih imen v monarhiji sploh, nekaj mesecev kasneje pa je tak upravni spor nastal v Pragi zaradi samo čeških uličnih imen. Zato je po njegovem Valenčičeva knjiga toliko pomembnejša, ker so vprašanje uličnih imen v Ljubljani poznali samo po vrhu, obravnava na upravnem sodišču, tu pa ga spoznamo tudi iz domačih primarnih virov. Predlagal je tudi, da bi poglavja o uličnih imenih v celoti prevedli v nemščino ali pa jih izdali v posebni brošuri.

Nekatere stvari, ki jih iz raznih vzrokov ni mogel vključiti v objavo, je avtor Valenčič povedal na sami predstavitvi. Nekatere stvari pa je nekoliko razširil oz. poudaril tisto, kar se mu je zdelo posebej pomembno. Povedal je, da je začetek te teme vezan na čisto praktične potrebe, ki jih je imel v stiku z obiskovalci Zgodovinskega arhiva že v 50-tih letih in kasneje. Zato je najprej za svoje potrebe naredil seznam uličnih imen v Ljubljani. Seveda je moral ta seznam dopolnjevati z raznimi preimenovanji in prevajanjem. Posebej je bilo to važno za starejše obdobje, ko so bili zapisi za ulice in trge le v nemškem jeziku, ne vemo pa, kako so se slovensko resnično imenovali(i).

Za nekatera imena lahko to s precejšno verjetnostjo sklepamo: npr. Schuster in Schneider gasse sta bili Šušterska in Žnidarska ulica. Ulice so prvotno dobivale imena po hišah, cerkvah, lastnikih določenih predelov etc. Oblast se v poimenovanje ulic ni vtikala, to je prišlo šele z 18. stol.

Sprva so bili napisi ulic v Ljubljani samo nemški. Kdaj so prvič označili ulice v Ljubljani, še ni povsem znano. Vemo pa, da so leta 1819 že morali obnavljati zbledele napise. Tega leta je poimenovanje tudi prešlo povsem v državno upravo, saj je mestna uprava v Ljubljani morala guberniju predložiti predlog sprememb in nova imena ulic. Leto 1848 pomeni določeno pomlad slovenščine tudi v imenih ulic. Poleg nemških so dodali tudi uradna slovenska imena. Leta 1877 so v Ljubljani dodali k prejšnjim ulicam še 80 novih imen ulic, tako da je bilo vseh skupaj 141. Nova sprememba je bila pet let (1882) kasneje. Občinska uprava je sklenila, da mora biti na prvem mestu slovensko in na drugem mestu nemško ime ulice. Temu sklepu pa je nasprotovala deželna vlada za Kranjsko in sklep razveljavila. Zato je prišlo tudi do obravnave na upravnem sodišču na Dunaju, kar je bilo že zgoraj omenjeno. Zvedeli smo tudi, da je bil Ivan Hribar osebno zelo zavzet za slovensko poimenovanje ulic že pred svojim nastopom županske službe v Ljubljani. Ostal je predsednik Odbora za poimenovanje ulic tudi potem, ko je po letu 1896 postal župan. Zelo si je prizadeval, da so ulice dobivale imena po znanih slovenskih literatih in zato ni čudno, če so se celo malo norčevali iz tega, češ da je v Vodmatu (del Ljubljane) zbrana vsa slovenska literatura v uličnih imenih.

Avtor knjige Zgodovina ljubljanskih uličnih imen Vlado Valenčič je bil kljub svojim 86-tim letom zelo živahen pripovedovalec z odličnim spominom. V prostem pogovoru pa je vedel povedati tudi marsikaj iz svojega sodelovanja v Komisiji za poimenovanje ulic v Ljubljani. Omenim naj, da so leta 1975 hoteli in tudi dali trgu pred Skupščino SR Slovenije ime Trg revolucije. Tako pa se je že imenoval sosedni, nekdanji Kongresni trg. Tedaj se je oglasil Valenčič v že omenjeni Komisiji s predlogom, naj potem več kot sto let imenovani Kongresni trg dobi nazaj svoje ime, ker je predlog, naj bi se imenoval Trg osvoboditve poleg zgodovinskega razloga tudi izrazno premalo ločen oz. da sta pojem revolucija in osvoboditev zelo blizu. Brez podpore drugih članov je bil na kratko zavrnjen, da očitno ne pozna terminologije. Toda, kdor čaka, pa ne križem rok, tudi dočaka. Tudi Valenčič je dočkal, pa ne brez zaslug. Vedno močnejši so že glasovi tudi javnosti, naj stari nazivi uličnih imen, »ki so že pridobili zgodovinsko veljavo«, ostanejo.

Vinko Demšar

UDK 728.8 (497.12 Mala Loka pri Trebnjem) Otorepec Božo, dr., znanstveni svetnik, ZRC SAZU, 61000 Ljubljana, Novi trg 5 YU Gradič Mala Loka pri Trebnjem Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 38, št.1-2, 1990, str. 3-7, cit. lit. 34 Avtor rekonstruira lastništvo tega gradiča ob reki Temenici blizu Mokronoga, odkar se je posest okoli sredine 12. stoletja prvič pojavila v virih. Dodaja Valvasorjev in poetični Breckerfeldov opis posestva, ki ga je zadnji lastnik leta 1914 z gradom vred zaradi bolezni prodal kranjskemu deželnemu odboru. Med obema vojnama je bila v njem gospodinjstva šola, danes pa je spet v zasebni lasti.	UDK 681.11. (497.12 Štajerska) »15/18« Bučič Vesna, muzejska svetovalka, Narodni muzej, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, YU Urarstvo na slovenskem Štajerskem Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 38, št. 1-2, 1990, str. 19-30, cit. lit. 94 Urarstvu v Sloveniji lahko sledimo preko pisanih virov nepretrgoma od 16. stoletja dalje; najstarejša poročila izvirajo iz Ljubljane, eno stoletje pozneje pa že razpolagamo s prvimi podatki o urarjih s slovenske Štajerske. V članku se urarji predstavljajo po kronološki razvrstitvi v posameznih krajih, zbrani podatki o njihovem šolanju, življenju in delu pa izvirajo v glavnem iz pisanih virov iz njihovega cehovskega združenja, ki je imel svoj sedež v Gradcu. Ohranjene hišne in žepne ure s signaturami mariborskih, celjskih in ptujskih delavnic zgovorno pričajo, da so se urarski mojstri na slovenskem Štajerskem ukvarjali tudi z zahtevnejšimi naročili in da njihovi izdelki, oblikovno in po kvaliteti izdelave, prav nič ne zaostajajo za sosednimi graškimi ali dunajskimi urami, izdelanimi predvsem za premožnejši sloj meščanstva. Imena urarjev v omenjenih krajih se vrstijo v dokaj strijenem zaporedju in iz njihovih primkov je razvidno, da so večinoma priseljenci iz nemško govorečih dežel. Iz razpoložljivih podatkov je moč razbrati, da v mestih delujeta hkrati po dve urarski delavnici, bolj pričevalni pa so podatki iz druge polovice 18. stoletja, ko so imena urarjev ujemajo tudi z materialnimi dokazi o njihovem obstoju.
UDK 929.52 (497.12 Podkoren) »16/18« Golec Boris, študent, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU Načelnikov hišni arhiv v Podkorenu (utrinki iz preteklosti Gorenjesavske doline) Kronika, Časopis za slovensko krajevno zgodovino, 38, št 1-2, 1990, str. 7-19, cit. lit. 5 Pri »Načelniku« v Podkorenu je avtor našel hišni arhiv, ki izvira iz nekdanje kajže pri Kavcu. Večina listin je iz 19. stoletja, sedem pa iz 17. in 18. stoletja in prav te je avtor obdelal. Večinoma gre za pisma, s katerimi so poročene domače hčere izjavljale, da jim je bila njihova dota izplačana in da poslej nimajo več zahtevkov do domače hiše. S pritegnitvijo drugih arhivskih virov je avtor lahko naredil rodovnik Kavčevih od konca 16. do srede 18. stoletja, razložil njihov priimek (gre za vaške tkalce) in deloma rekonstruiral njihov gmotni položaj.	UDK 637.1 (497.12 Gorenjska) »19« Valenčič Vlado, dr., znanstveni sodelavec v pokoju, 61000 Ljubljana, Tabor 10, YU Začetki organizacije našega mlekarstva Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 38, št. 1-2, 1990, str.30-43, cit. lit. 50 V razpravi je najprej opisana tradicionalna skupna paša na planinah, ki je bila podlaga za novo organiziranost mlekarstva na Tolminskem in v Bohinju v drugi polovici 19. stoletja. Novosti – organiziranje kmetov v zadrugah, pridelava kvaletetnejšega sira in masla ter organizirana prodaja, so prinesli v te kraje švicarski strokovnjaki, mnogo zaslug pa imajo posamezni zavzeti domačini, kot na primer župnik Janez Mesar v Bohinju. denarno pa so jih podprle kmetijske družbe in država, ki so se zavedale prednosti zadružne pridelave mleka in izdelave mlečnih izdelkov.

UDC 681.11 (497.12 Štajerska) »15/18«

Bučič Vesna, Museum Adviser, National Museum, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, YU

Clockmaking in the Slovene region of Styria

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 38, No 1-2, 1990, pp.19-30, cit. lit. 94

The clockmaker's trade in Slovenia can be followed through written sources continuously from the 16th century; the oldest reports originate from Ljubljana and one century later we already have the first particulars about clock-makers from the Slovene region of Styria. In the article clockmakers are presented chronologically in different places, whereas the collected particulars of their training, life and work mainly originate from written sources of their guild association, which had its seat at Graz. The preserved clocks and watches with the signs of the workshops of Maribor, Celje and Ptuj undoubtedly prove that the clock masters in the Slovene region of Styria carried out demanding orders and that their products, as concerns design and quality, were equal to the clocks in Graz and Vienna, which were mainly made for the wealthier classes.

The names of clockmakers in the mentioned places are quite condensed and from their family names it is evident, that they were mostly immigrants from German speaking countries.

The available particulars show that two clockmaker's workshops worked in the towns at the same time. More eloquent, however, are the particulars from the second half of the 18th century, when the names of the clockmakers also comply with material proof of their existence.

UDC 728.8.(497.12 Mala Loka pri Trebnjem)

Otorepec Božo, dr. Scientific Adviser, Slovenian Academy of Sciences and Arts Research Centre, 61000 Ljubljana, Novi trg 5, YU

The Mala Loka Manor-House near Trebnje

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 38, No 1-2, 1990, pp. 3-7, cit. lit. 34

The author reconstructs the ownership of this manor-house at the river Temenica near Mokronog, from where the estate appeared in sources for the first time around the middle of the 12th century. He adds Valvasor's and Breckerfeld's poetical description of the estate, which was sold together with the manor-house in 1914 to the Committee of the Province of Carniola by the last owner due to illness. Between the two wars it housed a school for home economics, today it is in private ownership again.

UDC 637.1 (497.12 Gorenjska) »19«

Valenčič Vlado, dr., Retired Scientific Collaborator, 61000 Ljubljana, Tabor 10, YU

The beginnings of the organization of our milk industry

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 38, No. 1-2, 1990, pp.30-43, cit. lit. 50

The treatise first gives a description of the traditional common pasture in the highlands, which formed the basis for a new organization of the milk industry at Tolmin and Bohinj in the second half of the 19th century. The novelties – the organization of the farmers in co-operatives, the production of high-quality cheese and butter and organized sales, were introduced to these regions by Swiss experts, whereas individual enthusiastic locals, e.g. the parish priest Janez Mesar at Bohinj, also deserve merit for their efforts. Financially they were supported by agricultural associations and the state, which were aware of the advantages of co-operative production of milk and dairy products.

UDC 929.52 (497.12 Podkoren) »16/18«

Golec Boris, Student, History Dept. at the Faculty of Arts, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU

The home archives of »Načelnik« at Podkoren (Remnants from the past of the Upper-Sava Valley)

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 38, No 1-2, 1990, pp. 7-19, cit. lit. 5

At »Načelnik« in Podkoren, the author found home archives, which originate from the former cottage at Kavec. The greater part of the documents dates back to the 19th century. Seven of them are from the 17th and 18th centuries and these have been dealt with by the author. Most of these are letters concerned in which married daughters confirmed that their dowry had been paid and that from then on they had no more claims to the home. By using other archival sources the author was able to construct the family tree from the end of 16th to the middle of the 18th century. He explained their family name (these are village weavers) and partly reconstructed their material status.

UDK 646.4 (091): 061.23 »Sokol in Orel« (497.12) »1863 – 1941«

Vrišer Sergej, dr., redni profesor na oddelku za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU

Kroji slovenskega sokolstva in orlovstva med leti 1863 – 1941

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 38, št. 1-2, 1990, str. 43-49, cit. lit. 27

Avtor obravnava razvoj uniform – krojev slovenskih telovadnih društev Sokol in Orel. Sestavek zajema menjave slavnostnih in telovadnih krojev v času Avstrije in bivše Jugoslavije, ko je bil Orel leta 1929 razpuščen in je pod novim imenom leta 1937 ponovno zaživel.

UDK 929 Albin Mlakar

Švajncer Janez J., novinar, 61000 Ljubljana, Ul. Narodne zaščite 2, YU

Albin Mlakar – pozabljeni vojak

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 38, št. 1-2, 1990, str. 50-56, cit. lit. 11

Slovenec Albin Mlakar je bil eden izmed najbolj znamenitih avstro-ogrskih nižjih oficirjev v prvi svetovni vojni. Leta 1916 se je proslavil z osvojitvijo trdnjave Casa Ratti in z razstrelitvijo vrha Monte Cimone na Tirolskem, leta 1917 pa z razstrelitvijo italijanskih položajev na Vršiču. Novembra 1918 se je pridružil novi slovenski vojski, v jeseni 1944 pa je kljub letom 54 let star odšel v partizane.

UDC 027.2 (497.12 Črnomelj) »1875«

Dular Anja, Specialized Librarian, National Museum, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, YU

Catalogue of the District Teacher's Library at Črnomelj

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 38, No 1-2, 1990, p.p. 49-50, cit. lit. 4

On the basis of the Catalogue of the District Teachers' Library at Črnomelj, which was issued in 1875, the authoress analyses the library fund. In addition to text-books for public schools and pieces of music, it includes numerous manuals for secondary school students, as well as professional and literary books. On the basis of the list it can be concluded that the interests of the former teachers were very broad.

UDK 940.47 (497.12 Ljubljana)

Brodnik Vilma, prof. zgodovine, 61210 Ljubljana Šentvid, Medno 22, YU

Dobrodelnost v Ljubljani med prvo svetovno vojno

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 38, št. 1-2, 1990, str. 56-64, cit. lit. 68

Avtorica obravnava različne dobrodelne akcije v Ljubljani v času prve svetovne vojne, ki so bile namenjene civilnemu prebivalstvu, a tudi vojaškim invalidom, vojaškim vdovam in sirotam. Prikaže denarne in druge darove, ki so jih ustanove in zasebniki v ta namen darovali mestnemu magistratu, ta pa jih je razdeljeval pomoči potrebnim.

UDC 929 Albin Mlakar Švajncer Janez J., Journalist, 61000 Ljubljana, Ul. Narodne zaščite 2, YU Albin Mlakar – the forgotten soldier Kronika, Magazine for Slovene Local History, 38, No 1-2, 1990, pp.50-56, cit. lit. 11 The Slovene Albin Mlakar was one of the most famous Austrian-Hungarian lower officers in World War I. In 1916 he became famous by conquering the Casa Ratti fortress and blowing up the top of Monte Cimone in Tyrolia. In 1917 he blew up the Italian positions at Vršič. In November 1918 he joined the new Slovene army and in autumn 1944 he joined the Partisans, in spite of his being 54 years old.	UDC 646.4 (091): 061.23 »Sokol in Orel« (497.12) »1863 – 1941« Vrišer Sergej, dr., Professor at the Faculty of Arts, History of Art Dept., 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, Yu Models of the Slovene Hawks and Eagles from 1863 – 1941 Kronika, Magazine for Slovene Local History, 38, No 1-2, 1990, pp.43-49, cit. lit. 27 The author deals with the development of uniforms – models of the Slovene Gymnastics Societies Hawk and Eagle. The paper includes the changing of the festive and gymnastic models during the Austrian-Hungarian Period and the period of the former Kingdom of Yugoslavia, when the Eagle was dismissed in 1929 and reappeared in 1937 under a new name.
UDC 940.47 (497.12 Ljubljana) Brodnik Vilma, History Professor, 61210 Ljubljana Šentvid, Medno 22, YU Charity work in Ljubljana during World War I. Kronika, Magazine for Slovene Local History, 38, No 1-2, 1990, pp.56-64, cit. lit. 68 The authoress deals with various charity actions in Ljubljana during World War I., which were designed for the civil population as well as for the war disabled, war widows and orphans. She describes financial and other contributions, donated by institutions and private persons for this purpose to the town magistrate, who distributed them among the needy.	UDK 027.2.(497.12 Črnomelj) »1875« Dular Anja, Bibliotekar specialist, Narodni muzej, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, YU Katalog Okrajne učiteljske bukvarnice v Črnomlju Kronika, časopis za slovensko krajevno godovino, 38, št 1-2, 1990, str.49-50, cit. lit. 4 Na podlagi Kataloga Okrajne učiteljske bukvarnice v Črnomlju, ki je bil izdan leta 1875, avtorica analizira knjižnični fond. Ta obsega poleg učbenikov za ljudske šole in muzikalij še številne priročnike za srednješolce, pa strokovne in leposlovne knjige. Tako lahko na podlagi seznama sklepamo, kako široki so bili interesi nekdanjih učiteljev.

UDK 614.2 + 619 (497.12 Črnomelj) »1900/1985«

Dular Andrej, kustos etnolog, Slovenski etnografski muzej, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, YU

Zdravstvo in veterinarstvo v občini Črnomelj od začetka 20. stoletja do leta 1985

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 38, št. 1-2, 1990, str.65-66, cit. lit. 15

Prispevek prinaša gradivo o organiziranosti in razvejanosti zdravstvene in živinozdravstvene službe v občini Črnomelj od začetka 20. stoletja do leta 1985. Pri tem so omenjeni pomembnejši zdravstveni delavci in zdravstvene ustanove v Črnomlju in drugih manjših krajih.

UDK 06: 016 (450.36)

Marušič Branko, dr., višji znanstveni sodelavec, ZRC SAZU, 61000 Ljubljana, Novi trg 5, YU

Zgodovina in zgodovinska veda ob slovenski zahodni meji v letu 1989

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 38, št. 1-2, 1990, str.67-72, cit. lit. 7

V članku so obdelane zgodovinske raziskave in njihove javne predstavitve v letu 1989 v Trstu in v italijanskem delu Goriške, ki jih avtor deloma povzema po objavah v tisku, deloma pa jim je sam prisostvoval.

UDC 06: 016 (450.36)

Marušič Branko, dr., Scientific Collaborator, Slovenian Academy of Sciences and Arts' research Centre, 61000 Ljubljana, Novi trg 5, YU

History and historical science on the slovenian western border in the 1989

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 38, No 1-2, 1990, pp.67-72, cit. lit. 7

The treatise represents historical researches and their public presentations in the 1989 in Trieste and in the italian part of the territory of Gorizia, which are partly summoned from the announcements in the prints and were partly presented at by the author himself.

UDC 614.2 + 619 (497.12 Črnomelj) »1900/1985«

Dular Andrej, Curator Ethnologist, Slovene ethnographical Museum, 61000 Ljubljana Prešernova 20, YU

Health and Veterinary Science in the Municipality of Črnomelj from the beginning of the 20th century to 1985

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 38, No 1-2, 1990, pp.65-66, cit. lit. 15

This contribution provides material about the organization and growth of the health and veterinary services in the municipality of Črnomelj from the beginning of the 20th century to 1985. It mentions the most important health workers at Črnomelj and in other smaller places.

MENTORJEM ZGODOVINSKIH KROŽKOV NA ŠOLAH

Znano je, da zgodovinski krožki na številnih slovenskih osnovnih in srednjih šolah zelo zagnano delajo: učenci pridno zbirajo podatke, pogosto tudi predmete iz bližnje in daljne preteklosti svojega kraja. Potem pa se prav pogosto postavi vprašanje, kaj početi z zbranim znanjem. Ponekod ga imete priliko predstaviti bodisi v obliki priložnostnih razstav na šolah, v šolskih ali lokalnih glasilih, v reviji Pionir in podobno, marsikje pa teh pogojev ni in izsledki mladih raziskovalcev obležijo v predalih, kar gotovo ni vzpodbudno. Zato smo se v uredništvu odločili, da odpremo posebno rubriko, v kateri bi predstavljali rezultate dela zgodovinskih krožkov. Vabimo vse mentorje, da se pisno ali po telefonu oglasite urednici (novi naslov uredništva in telefonsko številko poiščite v kolofonu), po možnosti s konkretnimi predlogi, da bomo lahko z novo rubriko čim prej začeli.